

САПАРҒАЛИ БЕГАЛИН

ШОҚАН АСУЛАРЫ

„ЖАЗУШЫ“ БАСПАСЫ, АЛМАТЫ — 1971

БАЛА ШОҚАН

Мүсінші мысық

Қосқималы атанған Құсмұрын адырының солтүстігіндегі төре аулының күзеу құдығы күзгі малға шөбі шүйгін құйқалы қоныс. Бір жағы Құсмұрын саласына жалғасатын бетегелі кең тепсең; екінші жағы жағалай көктарлаулы қара отты ащылауыт ой. Төре аулының бұл күзегін ұшқан құс, жүгірген аң болмаса, саат атты кісі баспайды. Қыста қылаң елсіз болып қар басса, жазда жалғыз үй күзетші отырады. Осы күзетшінің қара лашығы Қосқималының ық жағында қалың ши арасында қарақшы болып шоқияды да тұрады. Сол қара ылашықтан шыққан арықтау шегір көз баланың екі түрлі ғана ермегі бар. Бірі — екі сиырдың бұзауын бағып, енесіне жамыратпай жаю, мезгілінде суару. Екіншісі — тебіндегі саздан балшық алып ойыншық жасау.

Шыңғыс Құсмұрын еліне аға сұлтан болып тағайындалысымен, осы күзекке екі бөлмелі кеңсе үйі салынған. Оның жазғы, қысқы күзетшісі — сары баланың әке-шешесі. Төре ауылы күзекке келгенде сары бала сондай қуанды. Ала жаздай зарыға жалғыз ойнағандағы ойынан кетпейтін бір досы бар. Ол төре баласы — Шоқан. Сол сағына күткен досы жолбарыстай шұбар құнанын елеңдете аяңдатып жетіп келді. Ә, дегенде тосырқап қалған сары бала балшықтан жасаған ойыншықтарын жия қойып орнынан ербиіп тұра келді.

— Ей Мысық, аман ба? Мына ойыншықты кім істеді? — деп Шоқан сары балаға жылы амандасып күлімдей қарады.

— Өзімдікі, өзім істедім, — деп танауын бір тартып, кішкене көкшіл көзі шегірейіп, Мысық ойыншықтарын бауырына қарай икемдей берді.

— Сен немене, мені жатырқап қалғансың ба? — деді Шоқан Мысықты өзіне тарта сөйлеп. — Әкең қайда?

— Әкем үлкен төренің аулына кеткен.

— Сен мына ойыншықтарыңды маған бересің бе?

— Жоқ, бермеймін, кешегі баладай сен алып қашасың, — деп ойыншықтарын шолақ критон көйлегінің етегіне сала бастады.

— Қорықпа, мен тимеймін. Кәне, көрсетші, өзің ұстасың ғой. Ақысына не аласың, маған ана балшық атыңды берші, — деп Шоқан зорлық емес, ықтиярымен алмақ болды.

— Не бересің, бауырсақ бересің бе, қант бересің бе? — деп Мысық икемге келе бастады.

— Берем, сен маған ойыншығыңды бер. Біздің үйге жүр, апамнан көп қант, бауырсақ эперем, — деп Шоқан сендіре сөйледі.

— Иә, бармайым. қорқам, сіздің ауылдың балалары тентек, иті қабаған, мені итке талатады, — деп, Мысық бұрынғы көрген зорлықтарын айтып жолағысы келмеді.

— Жоқ, мен тигізбейім, өзім ертіп барам.

— Иә, апаң ұсады, қорқам, — деп түйе ғып жасаған бір ойыншығын етегінен алып Шоқанға берді.

— Ей, кәдуілігі түйе. Өй, өзің қандай шеберсің. Жүр менімен. Апама ұрыстырмайым. — Шоқан осы сөзді айтқанда, Мысық:

— Құнаныңа міңгестір. Барайын, — деп өз қолқасын да айтты.

— Кел, мін! — деп, Шоқан құнанына мініп, үзеңгісін босатты. Ойыншықтарын бір шидің түбіне тасалай тастай беріп, Шоқанның құнанына жармасып міне бергенде, құнан мөңкіп кеп қалды. Міңгесіп орнықпаған Мысық жерге топ ете түсті. Құнан атып кеп кетті. Алғашқы мөңкігенде арты босап қопандап қалған Шоқан, кейінгі үріккенде бір жағына қисайып, тек ерінің қасынан ұстап аз ғана түспей қалды.

Шоқан құнанын тоқтатып, қайта бұрылып келгенде Мысық кейін шегініп:

— Мінбейім, құнаныңның мінезі жаман. Тулайды, — деп ойыншығына қарай жөнелді. Шоқан құнанынан түсіп, Мысықтың қасына келіп:

— Немене, бір жерің ауырып қалды ма? — деп жаны аши сұрады.

— Жоқ, ауырған жерім жоқ. Бірақ жығылғанда жаман қорықтым, сен де жығылады екен деп ойлап ем. Ата мықты екенсің, жығылмадың.

— Мен бұдан асау күнінде де бұл құнаннан жығылғаным жоқ, — деп Шоқан мақтанып қойды. — Сен екеуміз жаяу барайық, жүр, — деп құнанын жетектеп ауылға қарай жүрді. Бұрынғыдай емес, Мысық тартынбай еріп келеді.

Шоқандар үйге таянғанда алдарынан Жақып жүгіре шықты. Кесек денелі Жақып келе Шоқанға:

— Ей, мынау әлгі Мысық па? Қайдан тауып алдың? — деп шайпау мінезбен Мысықты бір нұқып қалды.

— Өй, жыңды, әрі кет, мұнда нең бар, — деп Шоқан тұра ұмтылып еді, қашып үйге кіріп кетті. Ерке, сотқар Жақыптың ұрыншақ мінезінен қаймығып Мысық кейін шегініп, орынсыз тиген қолға қорланып жылап та жіберді.

— Мысық, неге жылайсың?

Шоқан қасына келді. Інісінің ешбір кінәсіз ұрып кеткен тентектігіне ішінен ыза болып тұр. Ол Мысықты қолынан тартып үйіне қарай алып жүрді. Мысықтың тартынғанына қойған жоқ.

Үлкен ақ үйдің есігінен Шоқан өзі кіргенде Мысықты қалдырмай ерте кірді. Бұрын мұндай үйге кіріп көрмеген кішкене Мысық аяғын ілгері басуға бата алмады.

Босағасынан төріне дейін кілем төселген, уықтың қарына тірелте жасау жиналған үйге Мысық өзін сиғыза алмады. Ол қайтадан атып шығып тұра қашуға, сыртта жатқан қос қарала төбеттен қорқып босағаға жабыса қалды.

— Мысық, бері жүр, — деп Шоқан оны қолынан тартып зорға жоғарылатты.

Үлде мен бұлдеге оранған үлкен ақсары әйелдің қасында отырған әлгі тентек Жақып, қолына шыбыртқы қамшы ұстап әлі де Мысыққа өшіге қарап:

— Өй, өзін қара, неге келдің, әйдә, шық, — деп тұра жүгірді. Әлгінде ұрып кеткенін сондай орынсыз, бассыздық деп ойланып қалған Шоқан бұл жолы дәт қылмады. Ол қолындағы қамшымен Жақыпты жасқантып, Мысықты қорғаштай берді.

— Аулақ кет, мұнда нең бар? Қорқытпа, тиіспе, бұл менің жолдасым, — деп апасына қарады.

Балалардың қағысып қалған сәттегі істеріне салмақпен қараған сары бәйбіше Шоқанға бір, Мысыққа бір қарап:

— — Шоқан-ау, мынауың әлгі бір былтырғы сары бала ма? Үсті-басы немене, қасына, жоламашы. Ойнауыңа бір жөнді бала табылмады ма? Сонан соң, Мысыққа қарап,—

ей, сен әлгі күзетшінің баласысың ба? Мұнда қайдан келдің? — деді.

Мысық жерге кіріп кетердей қорықты. Шоқан ертіп келген жолдасын шешесінің қорлағанына қысылып қалып:

— Қорықпа, — деді Мысыққа.

— Иә, мен кетем. Бағана айтқаным қайда, ұрсады, сабайды деп. — Осыны айтып Мысық артымен жылжып есікке қарай сырғи берді. Кіріп келе жатқан Шоқанның әкесінің тізесіне қағылып етбетінен түсті. Байқамай қақтығып қап есі шығып тұрған бала ұрды деп ойлап бақырып жіберді. Шоқанның әкесінің әрі атқосшысы, әрі қаршығасын ұстаған Сыдық еңкейіп үйге кіре берген. Аяғының астынан шыққан ащы дауыстан шошып қолындағы қаршыға далпылдап кетті. Мысықтың басына құстың қанаты келіп соғылды. Құсқа жегізгелі жатыр деп түсініп онан сайын бақырды.

— Өй, Мысық, түрегел, шошыма, — деп Шоқан қасына жетіп барды.

— Түге, тартшы қолыңды. Мына шіркінді қайдан келтіріп жүр. Үні не деген жаман, әкетші әрі, — деп семіз бәйбіше сырттан кірген құсшы жігітке бұйыра сөйледі. Бәйбішенің жарлығы құлағына тиер-тиместен:

— Өй, кет былай, жолдан! — Сыдық аяғымен нұқып қаламын деп босағада тұрған үлкен шылапшынды қаңғыр еткізді. Шоқан онан бұрын Мысықты орнынан тұрғызып алды. Шоқан қорғап тұрған соң, қаршыға ұстаған жігіт қайта қол сермеген жоқ. Ол қаршығаның аяқ бауын керегеден бір іліп жіберіп сырлы тұғырға қондырды.

Тұғырға қондырғаннан кейін көк қаршыға шегір көзін төңкере шаңырақтан аспан әлеміне құмарта бір қарап, тұғырға орныға қонып дүр сілкініп қойды. Бұрын мұндай құсты адам қолына ұстағанын көрмеген Мысық, екі көзін алмай әрі таңданып, әрі қорқып қарайды. Мысықтың бағанадан бері көзі түспеген бір нәрсе тағы шыға келді. Ол сонау балбырап отырған семіз бәйбішенің ар жағындағы үлкен, биік төсектің бас жағында тұрған тарғыл арлан еді. Екі құлағының салбыраған шашағы төсіне түскен, күміс қарғылы, тайдай тазы тұрып алып, алдыңғы екі аяғын көсіліп жіберіп, төсін жерге тигізе керілді. Керіліп алып, дүр етіп сілкініп қойды. Мойнындағы күміс қарғының күміс сақиналары сылдыр қағып, тазы есікке қарай бет алды. Қанталаған үлкен көзі маған түспесе игі еді деп Мысық Шоқанның артына қарай ығыстай берді.

— Қорықпа, тимейді, — деп Шоқан Мысықты өзінің қатарына қарай ығыстырды. — Әжеке, мына Мысыққа бауыр-

сақ бергізші, — деп Шоқан шешесіне өтінішті ерке тілек айтты. Ши жақта ыдыс-аяқ әзірлеп жүрген қараторы әйелге:

— Әй Қанипа, ана балаға бауырсақ әперші, отырғызып қымыз бер. Шоқанжан ертіп келіпті ғой, — деп сары бәйбіше бағанағыдай емес, Шоқаның ыңғайына иіліп, жұмсай сөйледі. Шоқаннан именіп қалған тентек Жақып, әжесінің арғы жағынан Мысыққа жұдырығын көрсетіп, кіжініп қойды.

Қара торы әйелдің табаққа салып қойған бауырсағын бір-бірлеп жеп, қымызды жайлау жұтып отырған Мысыққа Шоқан:

— Сен немене, әлі де қорқып отырсың ба? Жеп қой, қалғанын етегіңе салып ал, — деп қорымалдана сөйледі. Шоқанның сөзі ширатқан Мысық бұйығыланып қысылудан жадырап, қымызды жұтып салды. Аяқты жерге қойып, бауырсақты етегіне төге бүктеп алып, есікке қарай жүрді. Есікке таяп барып сілейіп тұра қалды. Оның сырттағы иттерден қорқып тұрғанын сезген Шоқан қасына келіп:

— Сірә, қорқып тұрсың-ау, ә? Кәне, жүр, — деп ертіп үйден алысқа шығарып салып, — ертең мен барам, сонда тағы ертіп келем, маған жақсылап түйе істеп қой!

— Жоқ, мен құс істеймін, — деді Мысық, кішкене шолақ мұрнын тартып.

— Иә, иә, істе, тіпті жақсы, — деді Шоқан оның ойын құптап. Мысық ауылдың солтүстігіндегі шилеуітке жете бере артына бір қарап, қабаған иттен, тентек Жақыптан құтылып, бойы кеңіп, жүгіре басып үйіне тартты.

Ақын алдында

Мысықты шығарып салып үйге келгенде, Шыңғыс киімін шешініп жеңілденіп, ат үстінен түскен шаң-тозаңнан жуынып, дастарқан басына келген-ді. Қанипа жайған торғын дастарқанға Сыздық әкеліп күміс құлақты сары тегенені қойды. Күмістеген без ожаумен, қою сары қымыздың қышқылтым иісін бұрқырата сары бәйбіше өзі сапырды.

— Шоқанжан, ана бір балшықтарың не? — деп әкесі қалыпты мейірбан лебізімен Шоқанға тіл қатты. Шоқан жаңағы Мысықтан қалап алған сиырдың, қойдың балшық мүсінін қызықтай қолына ұстап әкесінің қасына алып келді. Тобарсып кеуіп тұрған кішкене балшық мүсін оншалықты көз

тартарлық бұйым емес. Ал Шоқан оны сондай бір жаңа ойыншық, Мысық қолдан жасаған жанды дүниесей көріп, қызықтай ұстайды.

— Атеке, әлгі бала бар ғой, өзі шебер. Қараңызшы, мына сиыры аумаған Қанипа жеңгенің қоңыр сиыры емес пе? Бір мүйізі сынық,— деп балшық мүйіздің біреуі Шоқан қалтасына салғанда омырып түскен екен, соны көрсетіп қойды. Бала қиялын қызықтай қараған ойлы сұлтан:

— Иә, дәл өзі. Бірақ, мына қойының құлағы тұла бойынан үлкен екен,— деуі-ақ мұң Шоқаннан қорғалап отырған Жақып:

— Түк те қойға ұқсамайды, пәлі, құйрығын қара, тап иттің құйрығы,— деп сықылықтады. Тентек інісінің Мысыққа еркін қол жұмсай алмай ішінен өштесіп қалған мінезін сезген Шоқан:

— Сен істей ғой, ондай шебер болсаң! — деді.

— Қой, Шоқан, бұл есерді желіктірме, балшыққа түсіп әуре болады. Жақып ондай жаман балшықты ұстамайды,— деп апасы тентек баласын ерегістірмей тыйым салды.

— Немене, әкелген құстарың қайда? — деп жымиды сары бәйбіше, Шыңғысқа әзілдей қарап.

— Көп құс кездеспеді, бір-екі үйрек алдырып ек, Есекең аулының ақсақалдары кездесіп, солар байланды.

Әңгіме аяқталмай сырттан кірген Бейсен:

— Хан аға, ақын келіп тұр, кіргізуге бола ма? — деді.

— Ә, Арыстан ақын шығар, кіргіз,— деген сөзін Шыңғыс қонақшыл жұмсақ кейіпте айтты.

— Ассалаумағалайкүм алдияр,— деп алдынан кірген Арыстан ақын, екі қолын кеудесіне ұстап, әдеп ишарасын көрсетті.

— Уағалайкүмүссәлем, жоғарылатыңыз,— деп Шыңғыс өзінің оң жағындағы төрді меңзеді. Әкесінің сырттан келген ұзын бойлы, селдір сақалды, сары сұр кісіні құрмет тұта сәлемін қабылдап «жоғарылатыңыз» деп өзінің қасын меңзегеніне ойлана қалған Шоқан, Әубәкір молданың үйретуінен дағдыланған үлкен кісіге сәлем беру әдетін істеді. Ұяла, «ассалаумағалайкүм» деген әдепті балаға, жаңағы ұзын бойлы кісі, күлімдей қызықтап «әлейкүмүссәлем, төре бала» деп сүйсінген ықыласын көрсетті. Бейсеннің; «ақын келіп тұр», деген сөзінен мына келген кісінің өзгеше қасиетті қыры бар жан деп ұғынған Шоқан, Арыстан ақыннан көз алмай, әрбір қозғалысына байымдай қарауда. Ақынның қасындағы екі жолдасы төменгі жақта, тізерлей отырып қалды. Ал ақын еркіндей басып Шыңғыс төренің қасынан жайлана отырды.

— Хан ордасы аман ба? Қарашысы түгел ме? Ханым саулығы қалпында ма? — деп ақын, айырықша тақпақ тәріздендіре мағыналы сөйледі. Мына сөздер де Шоқанға жаңадан естілген мәнді лебіз болып ұғылды.

— Ақын, қалай, ел-жұртыңыз? — деп Шыңғыс асыға қайталап айтатын әдетімен ақыннан ел жайын сұрады.

— Алдияр сұлтан, халқыңыз аман, ел шаруасы жайлы. Хан ауыл жайлаудан күзекке келді деп естіп, ордаға сәлем беріп дидар көрсетейін деп келдім.

— Ақын, жақсы келдіңіз, сізді көптен бір тыңдармын деген ойым болған еді,— дегенде, тосыннан айтылған сұлтан сөзін түсіне алмаған Арыстан қыпылықтап:

— Не жайлы еді алдияр?..— деді.

— Сіз Қозы Көрпеш—Баян жырын аса жақсы айтады деп естіген едім. Соны өз аузыңыздан тыңдасам.

— Алдияр, бар қолқа сол болса, ақын тіліне тоқтау барма. Шырағым,— деді де, еріп келген жолдасының біреуіне қарап,— менің қобызымды әкелші,— деді.

— Қобызыңыз мініки.— Арықтау ақ сары жігіт, желбегей салған шекпенінің қойнынан суырып қолына берді. Сыртқы кенеп шапанын жеңілетектеп, жүкке таяна жайлана отырды. Қобызын аяғының қоршауына ала, құлақ күйіне сарнатып, жанарлы үлкен көзін төңкере айналаны шарлай бір қарап, ә дегенде жарықшақтау күрілдеп басталатын дауыспен:

«Ассалаумағалайкүм, алтын орда,
Ат қағып келдім ақсап алыс жолда,
Алдында жас сұлтанның сөз сөйлейін,
Аруақ ата-бабам жар боп қолда».

деп ақырата бір толғап алды. Ақын дастанды бастарда ойланғандай үй аспанына бір қарап, қобыздың аңыраған қоңыр үніне қосылып:

«Түйеден нәр туады молтақ өркеш,
Жыр еттім бұл дастанды ертелі-кеш,
Кешегі Ноғайлының заманында
Баянға ғашық болған Қозы Көрпеш».

деп жөнелді. Үй ішіндегі адамдардың бәрі үйін тыңдап қалған. Ақыннан көзін алмай, әрбір сөзін ойына тоқи аңыра қалған Шоқан алғашқы бір ауыз өлеңді ішінен қайталады. Жақып ақын болып көзін жұмып, екі иығын қомдап, қобыз қылып бір шыбықшаны ысқылап отырғанын көріп Шоқан жымиып қойды. Шоқанның жымиғанын көріп Жақып онан сайын екілене бұлғақтады. Шоқан қабағын түйіп қой деген ишарат етсе де ол аузын қиқалақтатып ажуалап отыр.

Ақын ұзақ жырлай келіп бір жерде:

«Қарабай, Сарыбаймен аңға шықты,
Екі бай аттанды деп даңға шықты.
Екі бай қатар жортып келе жатса
Алдынан буаз марал аң қашыпты».

деп, екі байдың құдалық ежеқабылы¹ басталған жерді жырлады. Осы араға келгенде, буаз аңға мейірімділік еткен екі бай Шоқанға мейірбан адамдар болып елестеді.

Бір сәт үзіліс істеліп, ақын да, үйдегі үлкендер де сыртқа шықты. Бұрынғы отырған жұртшылық үстіне тағы да біренсарандаған адамдар қосылды. Қайта келіп кісілер орынға отырғанда, шай жасалып, дастарқан жайылды. Ыстықтан пысынап, қымыздың бойға жайылған қызуынан балбырап отырған жұртқа қозы күрең ыстық шай дәл кезінде келді. Шоқан ақын қимылына қадағалай қарайды. Осынша ұзақ жыр қай жеріне сыйып тұр екен дегендей өнебойын да үңіле шолиды. Әсіресе ақынның ойнақы үлкен көзі, селдірлеу салалы сақалы, ұзын жағын көсілте түскендей, сірә бар өнердің ұясы осы ау дегендей болады.

Шай ішіліп болып, жұрт дастарқаннан кейін серпілді.

— Ал ақын, сіздің Безверховтар мен Ұлытаудан Қарақұмға дейін барғандағы жырлаған Қозы Көрпешіңіз осы ғой? — деді Шыңғыс төре асығыс жеделдете айтатын әдетімен.

— Иә, алдияр, осылай басталады әлі жыр өзегіне кіргеміз жоқ қой, — деп Арыстан қобызын зарлатып жырлай жөнелді. Ақын кейде баяулата, кейде көтеріле соқтырып, әрбір уақиға тұсына кіргенде өлең ырғағына тербетілгендей дөңгеленеді. Қозыкөнің Баянды іздеп тазша бала болып келетін, Баянның алдынан шығатын жерін сондай бір нәзік дыбыспен жан сезіміне беріле аңыратты.

Осы бір жеріне келгенде Шоқан ақын әуеніне еріп бір назды қоңыр дыбыс шығарғандай болды.

— Пәлі, иә, сен де ақын ба, — деген Жақыптың дауысын естігенде, Шоқан өзінің дыбысы шыққанын сонда абайлады.

— Ет піскен екен, ақын осы жерден тоқтатса, — деген сары бәйбішенің хабарын Шыңғыстан бұрын естіп қалған Шоқан:

— Апеке, айта түссінші, қызық екен. Қандай жақсы айтады, — деді.

— Жақсы көрсең асықпа, жырын аяғына дейін айтқызбай ақынды аттандырмаймыз, ет езіліп кетеді, — деп бәйбіше Шоқанның тілегіне жақсы ниет айтты.

¹. «Ежеқабыл» — Құдалыққа сөз байласуды, уәделесуді айтады.

— Иә, ас дайын болса, болса, онда ақын, қалғанын кейін айтар,— деп Шыңғыс орнынан қозғалақтады.

— Иә, қазір бәрібір аяқталмайды, дем алалық,— деп Арыстан ақын қобызын жүкке сүйеп қойып, жайлана отырды.

Ет желініп, қол жуылып, жұрт далаға шығып бой көтерісті. Күн де еңкейіп, көлеңке ұзара бастаған кез. Қотан сыртындағы қыратқа қарай Шыңғыс бастап ауыл адамдары, ақын, қонақ бәрі жүрді. Шоқан бүгін ойынды ұмытып, әке айнала-сы, ақын қасынан ұзаған жоқ. Оның құмары дастанды аяғына дейін тыңдау. Қорғансыз жас Қозы Көрпештің алдағы күні не болмақ?..

Дөң басына келіп жайлана отырысты. Сөзді Шыңғыс бастады:

— Ақын, сіздің әкеңіз Толыбай, би болған кісі дейді. Сірә, ол кісіде де ақындық болған ба екен?..

— Алдияр тақсыр, әкеміз ақындық өнерін құнттамапты. Бірақ қапелімде сөз табатын, өткір тілді, өз әлінше әділ болған дейді. Арыстан осыны айтып, әке жайын есіне түсіргендей аз кідіріп қалды

— Толыбай бидің қандай әділдігі болған екен? — Шыңғыс қазақ ғұрпындағы әділ деп танылған билік түрлерінің үлгісін аңғарғысы келіп сұрады.

— Алдияр, әкемнің билігін мен айтсам, өз әкемді мақтаған боламын ғой. Мына жігіттің де аздаған ескі сөзге үйірлігі бар еді. Осы айтсын.— Арыстан, қасына еріп келген жолдасының үлкеніне сөз кезегін ұсынды Сұлтан алдында, сұлтанды қоршаған топтың алдында сөйлеу қиын да болса, ақынның әдейі сөйлеткісі келіп ұсынғанын аңғарған жігіт:

— Иә, алдияр, естігенім бар еді. Рұқсат болса айтып көрейін,— деп жүгіне отырып әңгіме бастады.

— Әкем марқұм айтатын: «Ертерек кез болар, Төлекеңнің жас кезі білем, бір жиынға кездесіпті. Ел екі жарыла отырып айтысып жатыпты. Сырттан келіп тыңдаса, үш рудың үш таған болып сайысқан ұлан-асыр дауы екен. Даудың өзегі — Қыпшақ руының ұрылары Бағаналы елінен барып жылқы алады. Ұрылар жылқы алған елден қашықтап келіп бір бүйрек тауға бекінеді. Тазымен аң қуып жүрген Жаппас руының бір топ адамдары ұрылардың үстінен түсіп, екі жақ соғысып, бір ат, бір биені Жаппас аңшылары айырып қалады.

Бағаналының қуғыншылары мен алған ұрылардың өкшеізіне түсіп, шолғыншы сала отырып Жаппас аңшыларына кездесіп, ат пен биені таниды. «Тапқан қуанады, таныған алады». Ағайын, алдырған малдың көзін көріп тұрмыз, айырғандары-

қа рақмет, малдың көзін өзімізге бер», дейді. Оған Жаппастың аңшылары: «Қан төгіп, жаудан түсірген қанды ат. Бізге малыңды бақтырып қойып па едің?» деп бермейді. Сонан екі жақ жанжалдасып, Жаппастың бір аңшысының көзіне найза тиеді.

Бағаналы елінің адамдары, Қыпшақ ұрыларын қуып барып, малын шығарады. Бірақ жолда болған жанжалды айтпайды. Сонан біраз өткенде Жаппас елінің адамдары, Бағаналыға барып, ерінің көзіне құн сұрайды. Осыдан үлкен дау қозғалып, үш ру ел бітімге келе алмай, кереғар дәумен керкіл-десіп отыр екен.

Топ үстіне кездесіп, ортасына келген Төлекеңе үш рудың сөз ұстаған билері:

— Шырағым, ара ағайынсың. Бітер істің басына, білімді келер қасына деген еді. Атасы билік айтқан Атығайдың баласы екенсің, осы даудың төрелігін айтшы,— дейді.

— Айтқызып аяқсыз қалдыратын төрелікке не болмаймын. Бұқа қарап жүріп, жасауылға тұрыпты дегендей, жолаушы жүріп билік айтып, атақ байланып ажұа болармын. Ал, шын берсеңіздер тәңірі атын куа етіңдер. Жығылғаның ауырламайтын, жыққаның мақтанбайтын болсаңдар ғана төрелігімді айтам депті. Сонда Билер:

— Шырағым, сөзіңде нәр бар екен. Әділдік алаңы жоқ ауыздан шығады деген еді. Бұл ортаға бөгде ағайын көрінесің, именбей-ақ айта бер,— десіпті.

— Онда басынан байыпты ауыздан дау жобасын тыңдалық,— деп билерге дауларын айтқызыпты. Алдымен сөзді Жаппас даугері бастапты:

— Ағайын жау алған малыңа шаптым. Қан төгіп, қанды ат айырдым. Келе қол күш қылып, айырған малымды қолмен алмақ болдың. Ара түскен азаматымның көзін шығардың. Қол қолды табады. Мен ерімнің көзін Бағаналы — сенен сұраймын,— депті.

— Ағайын-ау, аттанып аулыңа келдім бе, қосыңа кіріп қомдыңа құрық салдым ба? Алдырған малымды астыңнан таныдым. Ағайынсын, алдырған елміз, айғақ болар малымның көзін бер, деп сауға сұрадық, бермедің. Адал малымыз үшін найза сермеп, қол көтергенім рас. Қастықпен емес катеден найза тиді. Көз жазым болды. Қыпшақ ұрысы қосымды қопарып жылқымды алмаса, сенің аңшыңда менің нем бар. Найзам үйіме сүйеулі, атым кермеде байлаулы, азаматым аулымда жатар емес пе еді? — дейді Бағаналы даугері.

— Сонда, сенің қосыңа мен кірдім бе, аулыңа барып асыр салдым ба? Тиген найза сенікі, мен қанды қол сені білем, кө-

зімнің құнын Бағаналы сенен сұраймын,— дейді сөзін толықтырып Жаппас даугері.

— Кеден болды, кеден педен болды. Қыпшақ ұзыннан өксігің жоқ, қысқадан қарымжың жоқ, қосыма кіріп, қорамды шаптың, мал ашуы, жан ашуы, арадағы ағайынмен арандатқан сенің қанды жорығың. Құнды Қыпшақ сен тартасың. Бұзық жосығыңда сен жауапкерсің,— депті Бағаналы даугері.

— Апыр-ау, алсам, ертеден қол жетпей жүрген есем үшін Бағаналыдан жылқы алдым. Өз қорасы, қосы аман, көлденеңнен килігіп, олжа іздеп шауып, қан төгіп жылқы айыратын Жаппастың қай қанының қызғаны. Ал, ұры десін, менен жылқы айырсын. Малың таныған саған, өз малыңды бермей жанжал шығарғаны қай бұзақылығы? Көзі шықса, көкіректегеннен тартқан сазайы емес пе. Қол қолды тапса, мен Бағаналының малына жауаптымын. Жаппастың көзіне менің қатынасым жоқ. Тиген найза Бағаналынікі, шыққан көз Жаппастікі, екі арада мен неге жығынды болам, бір тойда екі жар жоқ,— деп Қыпшақ даугері көз құнын маңына дарытпайды.

Билердің сөзін тыңдап болып Төлекең:

— Иә, би ағалар, дау жобасы сіздер айтқан болса, билік жобасын да өздеріңіз айтып отырсыздар ғой,— деп бастапты.— Бағаналы даугері дұрыс айтып отыр ғой, жорықты кім бастаса, жосыққа сол жауапты ғой. Қыпшақ ұрысы Бағаналыдан жылқы алмаса, Жаппастың аңшысы кімнен жылқы айырды? Бағаналы жылқысын алдырмаса, жай жатқан Жаппаспен жанжалдасар ма еді. Пәлені кім бастаса, барлық ауыртпалыққа сол жауапты. Ердің құны жүз түйе, көздің құны елу тайлақ. Қастандық емес, қатеден тиген найза, жартысы жазым тигені үшін кешіледі. Жаппастың көзінің құны жиырма бес тайлақ. Тірідей көзіне құн алу арына ауыр болар, құдалықпен құдай атын айтысып, сүйек болсын. Қыпшақ қыз беріп күнде бау сүйек болсын — депті. Билік жайын айтқан жігіт сөзін аңыра тыңдаған Шоқан, ер құны, ел дауы деген бір үлкен сүрелі әңгіме барын білді. Әрі жігіттің айтқыштығына разы болып әкесінің аузына қарады.

— Немене, сол билікке бәрі пәтуа етіп пе? — деп сұрады Шыңғыс.

— Иә, «айтқаным айтқан, билік бірлікті меңзейді шырағым, бұрын ағайын едік, енді сүйек болатын болдық» деп бәрі алғыс айтыпты. Сонда отырған Жаппастың биі ақ сақалды адам екен:

— Шырағым, елім Кішіжүз еді, аға баласы болсаң да батамды берейін. Атыңа ат қосайын, бұдан былай атың би Толыбай болсын,— депті. Сонан біздің Төлекемді ел би Толыбай

атап кетіпті,— деп жігіт әңгімесін аяқтады. Отырған жұрт: «әділ айтылған билік, ағайынды ашындырмай, қандай есебін тапқан», десті. Ұзын сүре даудың барлық екжей-текжейін жете ұқпағанымен, ел ішінің дау-шарының бір сала жобасын аңғарған Шоқан, әжесіне осы әңгімені айтып, ол кісінің де ойын тыңдамақ болды.

Қас қарая, Шыңғыс қонақтарын ертіп үйіне оралды. Бұл кезде қайтадан дастарқан жайылып, қымыз сапырылып, тағы мәжіліс басталды.

— Ал, ақын, Қозы Көрпешіңді аяқта, аяқта,— деді Шыңғыс Арыстанға қарап.

— Иә, мына кішкене төренің құмары жадырасын. Аяқтап көрелік,— деп Арыстан қобызын алып жырына кірісті. Дөң басындағы мәжілісте болмаған тентек Жақып, Шоқанның қасынан келіп отыра беріп:

— Өй, өзі бір шаршамайды екен. Тағы жетім баланы айта ма? — деді.

— Иә, соны айтады. Тек отыр, құтырынбай,— деп Шоқан інісіне тыйым айтты.

Ақын біраз кібіртіктеп отырып көтеріле жырлап, Қозыке мен Қодардың алғашқы күш сынасқан жеріне келгенде:

«Астрахандай бұл жақта қала бар ма,
Қозыкенің көңілінде ала бар ма.
Қодар құлды атына қайта салды,
Қысып қойса сол жерде шара бар ма!» —

деген жерін айтқанда, «былай қысса ғой» деп Жақып Шоқанның белінен қысып-қысып қойды. Шоқан үнсіз тыңдап, жыр толқынына берілгендей ақынның әр сөзіне үйі аңыра қарайды. Осы бір кезде сары бәйбіше Шыңғысқа әдепті үнмен.— Енді ас ішіңіздер,— деді.

— Иә, иә, тамақ желік, ақын, осы жерден кідірте тұр. Қызығы жаңа басталып келеді,— деп Шыңғыс жұртты тамаққа әзірленуге шақырды. Шоқан Жақыпты алып апасының арт жағынан барып өздеріне жасалған еттерін жеді. Әлі есі-дерті Қозыке тағдыры. Әлсіз жан, апат сергелдеңнің ортасында жүр. Қайта-қайта соны ойлайды. Ол осы жырға беріліп, әлгі Мысықтан алып келген сиырдың, қойдың балшық мүсіндерінің де не болғанын ескерген жоқ.

Шоқан әкесімен бірге дөң басына шығып кеткенде, Жақып төсектің бас жағында жатқан балшық мүсіндерді алып, біріне бірін соғып, сиыр қойды сүзді, жықты деп уатып, бытшытын шығарған-ды. Шоқан оны әлі көрмеген.

Ет желініп, жұрт сыртқа шықты. Үркер көтеріліп, күз лебі қоңырлата бастаған. Арқа түнінің салқын желі баяу ғана

еседі. Құсмұрын алқабының көсілген кең даласы, ай сәулесі не бөленіп буалдыр көгілдір жайқын болып мұлгиді. Орда маңынан алшақ қарашы ауылда жусаған қой, сиырдың ыңыранған, пысқырылған үндері түн тыныштығында елгезектен естіледі. Анда-санда пысылдай пысқырылған көкпекті соны күзекке еркін өрістеген түйе тобы, алуан түрлі дыбыс аңдатады. Күндізгі абыр-күбір азайғанымен, түн тіршілігі өз арнасында әсемдікпен ырғалады. Әлдеқайда көл бетіндегі құстардың да ыңыл-шыңыл үндері өмір думанына бөленгендей, көл қауымы өз тілімен үн қатысады.

— Мәжілісті ертең аяқтарсыздар, сіздер бері, үйге жүріңіздер, төре дем алады — деп кісі күтіп жүрген Бейсен ақынды жолдастарымен қонақ үйге алып жүрді. Шоқан Жақыпты ертіп өздерінің үйіне барды. Ұйқы маужыратқан Шоқан ешнәрсемен де ісі болған жоқ, төсегіне шешініп жата кетті.

Шоқандардың сабағы тоқталып қалған. Құсмұрын алқабына келгелі шақырған жерлерге барып Әубәкір молданың қолы тимеген-ді. Кешегі ақын мәжілісінде де Әубәкір молда жоқ еді. Ол кісі таяу ауылда бір дуа болып сонда шақырылып кеткен. Осындай бір бостандық, молда сабағы үзіліс жасаған күндерде ақын мәжілісі болғаны Шоқанға сондай ұнаған-ды.

Таңертеңгі шайын ішіп, қонақтар Шыңғысқа сәлем бере орда үйіне кіргенде, Шоқан мен Жақып әкелерінің қасында еді.

— Ассалаумағалайкүм, аға сұлтан,
Жақсы күн, жарқын өмір, қайырлы таң.
Болғайды хан ордаға қасиетті
Тугызар елге бақыт, халқына қам.

деп жырлай кірген Арыстанға Шыңғыс оң жақ қасын меңзеді. Басқа қонақтар күндегі орындарына хан ишаратынан кейін жайлана отырысты. «Ақын тілі алыстан шолиды-ау. Сәлемінің ішінде арызы қабаттаса жүреді. Адам тілінің айтпайтын сөзі, ашпайтын сыры жоқ-ау. Тек бүкпелемей, ақ ниетпен сөйлесе», — деп ойлады Шыңғыс.

— Алдияр, сізден рұқсат болса, біз ханымызға сәлем берсек, кешеден бері бармағанымыз да ағаттық болған тәрізді, — деді Арыстан ақын Шыңғысқа.

— Иә, иә, ол жобалы, ханымға¹ сәлем берелі, мен де кешеден бері барғаным жоқ. Қозы Көрпештің аяғын да сонда

¹ Төрелердің әйелдерін ханым деп атайды. Айғанымның атын ел атамай Ханым дейді.

жырларсыз,— деп Шыңғыс ақын сөзін құптады.— Онда, ат қамдалсын,— деп Бейсенге қарады.

— Құп алдияр, қазір дайын болады,— деп Бейсен есікке қарай бара бергенде, Шоқан:

— Атеке, мен де барам,— деді. «Мен де барам», деп Жақып қосарлана кетті.

— Иә, иә, бұлардың да аттары әкелінсін! — Шыңғыс сөзін аяқтағанша, сары бәйбіше:

— Біз де барамыз, жырдың аяғын тыңдаймыз. Апама сәлем береміз. Балалар, біздің пәуескеге мінер,— деді.

— Алақай, онда тіпті жақсы болды — Жақып Шоқанның мойнына асыла кетті.

— Кешегі менің ойыншықтарым қайда? — деген Шоқанның сөзін ести сала қайтадан апасының ар жағына барып тығылды. Кешегі қойған жерінен іздегенде тек сиыр мүсін балшықтың бір сынығы ғана жатыр, өзгесі жоқ болды.

— Мынаны талқандап сындырған сен ғой, бүлік,— деп Шоқан Жақыпқа қарай бет алып еді, апасы:

— Шоқанжан, оны мен бағана шығартып тастадым. Қайтесін жаман балшықты қызықтап, өзі үгіліп кілемді топырақ қылып тастапты,— деді.

— Апеке, ол жай балшық емес, мүсін ғой. Өнер ғой,— деп Шоқан қабағын түйіп тұрып қалды. Апасы ара түскен нәрсеге әдептілік істеп ішінен тынды да қойды.

Шыңғыстарға ат ерттеп жүрген Бейсенге келіп Шоқан:

— Бейсен аға, менің де құнанымды ерттетіңіз, мен салт мінем,— деді.

— Иә, Бейсен аға, менің де құнанымды ерттетіп беріңіз, мен Шоқанмен бірге жүрем,— деп Жақып таяй бергенде, Шоқан:

— Жөнел, жаның барда. Менімен бірге жүрмейсің. Апекеңнің жанына пәуескеге отыр,— деп қатты зеки сөйледі. Әлгінде апасының қорғауымен аман қалғанын сезген Жақып, Шоқанның қазір ызғарлана «менімен жүрмейсің» деген сөзінен тайқып үйге жөнелді.

Салт атпен жүрген Шыңғыстар тобы, Арыстан ақын бар, ханым аулына қарай баратын төте тепсеңмен бұрыла үлкен көл сағасына қарай ойыса бет алды. Әкелерімен қабаттаса атқа мінген Шоқан, кешегі Мысыққа айтқан уәдесі бойынша кісілерден бөліне құдық басына тартты. Әңгімемен алданып алғашында абайламай қалған Шыңғыс баласының жалғыз кетіп бара жатқанын көріп шақырып алды.

— Сен, сен жалғыз қайда бара жатырсың? — деп бөліне жүру себебін сұрады.

— Атеке, кеше Мысыққа, әлгі мүсінші балаға, келем деп уәде бергем, соған барам.

— Кейін-ақ бармайсың ба, немене ол бір жаққа кетіп қалар деп пе едің? — деген әке сөзіне:

— Уәде айтып, артынан алдасам ұят болады ғой. Бұдан былай ол менің сөзіме сенбейді ғой,— деді.

Шыңғыс Шоқанға ойлана қарады да:

— Ә, жарайды, бар. Екі айтпаған, екі айтпаған жақсы,— деді. Шыңғыстың өңінде баласына іштей разыланған ажар бар еді.

— Төре баланың мына қылығы қандай жақсы тәртіп. Өтірік айтып алдасам, ендігіде сенбейді ғой дейді. Болар бала... деген-ау,— деп Арыстан бөліне жөнелген Шоқанға сыртынан сүйсіне ықылас білдірді.

Шоқан құйғыта шауып құдық басына келгенде, Мысық алдынан қарсы шықты. Ол қолына ұстаған жаңа мүсіндерін жоғары көтере:

— Мә, Шоқан істеп қойдым. Мен сені келмей қалар деп ем!..

— Жоқ, мен айттым ғой келемін деп, неге келмеймін. Уәде етпеу керек, уәде еттің орында. Міні сен де кеше уәде еттің, айттың, орындап тосып отырсың,— деп Шоқан досына өзінің әдетін түсіндірді. Мысықтың бұл мүсіндері Шоқан айтқан түйе емес, құстың (қаршығаның) тұлғасын бейнелепті. Және пәуеске арбаның бейнесін жасапты. Жаңадан көргенін, жаңа нәрсені тез танығыш Мысықтың зеректігі Шоқанға сондай ұнады. Мына жасаған мүсіндері әлі тобарсымаған, босаңдау екен. Қолына алып ұстап көрді де:

— Сен мүсіндерді күн көзіне қойып тобарсыт, қазір алуға әлі жас екен. Мен саған ертең келем,— деп Шоқан үйден Мысыққа деп алып шыққан қант, бауырсақтарын берді.

— Жарайды, тағы да көп қылып істеп қоям,— деп Мысық бауырсақтың бір-екеуін аузына тоғытып жіберіп, жымыңдап қойды.

Шоқан құнанына міне салып, Айғаным аулына қарай құйғыта жөнелді. Ендігі ойы Қозы Көрпеш жырының аяғын тыңдаудан кешікпеу еді. Шоқан келіп жеткенде, ханым үйінің айналасы абыржыған адамдар. Апасы да пәуескеден жаңа ғана түсіп жатыр екен. «Кешікпеген екенмін» деп ойлады, ол ішінен. Шыңғыстар тобының аттары кермеде, қатарласа байланып, олар үйге кіріп жайланып қалғаны байқалды. Жалғыз кіріп баруды ретсіздеу көргендей, апасының үйге кіруін күтпелеп пәуеске қасында тұрып қалды.

— Ә, бәрібір бізден бұрын келген жоқсын,— деп Жақып апасына ілесе Шоқанға қыр көрсетіп бағанағы тастап кеткен кегін қайырмақшы болды.

Әжесіне еркелене әдеппен келіп Шоқан бетінен ніскеткенде, Жақып та егілеу томпақ бетін төседі.

— Өй тентек,— деп ханым оны қолынан тартып, маңдайынан сипап қасына отырғызды. Ханым алдында тағызыммен отырған жұрт әлі мәжіліске кіріскен жоқ еді. Үнсіз отырысты. Айғаным өзі жандандырды. Күтуші жігітке:

— Дастарқан жайғыз, қымыз әкелгіз. Мал қамдаңдар. Ақынды кеше келді деп еді, жас сұлтанда арыздары болған шығар. Заман осылардікі ғой,— деп бір ескертуін істеді.

— Иә, алдияр апеке, біз тоқтатып қалдық. Ақында кінә жоқ. Мына балаларыңыз жыр айтқызып босатпады,— деп Шыңғыс Шоқан мен Жақыпты алдына сала, жыр аяғының айтылуына ескерту жасай сөйледі.

— О не қылған жыр, балалар таңсық еткен,— деп өзімшіл өр мінезді ханым бізге жаңалық болған қандай жыр дегендей, бір жайқап өтті.

— Апеке, бұл Арыстан ақын айтқан Қозы Көрпеш, Бес-верховтар тобы дәріптеген өте бір қызықты түрі. Бұл Орынбай айтуынан бөлегірек,— деді Шыңғыс, жыр жайындағы өз болжауын түсіндіріп.

— Иә, Арыстан ақын ұзақ, қызықты жыр айтыпты, соған разы болып бір орыс төресі үлкен сыйлық берді деп жүр еді ғой ел. Онда дұрыс екен, балалардың естігені жақсы болған. Тыңдалық,— деген кеңшілігін білдірді.

Жырды кешегі тоқтаған жерден бастай ма, жоқ тағы басынан ханымға қайталай ма, сол арасын шеше алмай қобызын алдырып Арыстан құлақ күймен күйбеңдеп бөгеліп қалды.

— Ақын, неге бөгеліп отырсың? Әлде, әлде қай жеріне тоқтағаның есіңе түспей отыр ма? — деп Шыңғыс ақын бөгелісін анықтағысы келіп сөз бастады.

— Иә, алдияр, сол тоқталған жерден айта берелік пе? — деп Арыстан Шыңғысқа қарағанда:

— Апекем қалай дейді. Басынан айтсын ба, жоқ, қалған жағын айтсын ба? — деп Шыңғыс Айғаным ажарына қарады.

— Бас жағын сендер тыңдапсыңдар ғой, аяғын-ақ тыңдалық, тағы да аяқталмай, балаларды босқа шаршатар,— деп Айғаным өз шешімін айтты.

«Айбас құл солай шапты, бұлай шапты,
Бәрін де тамам жолдың оймен тапты.

деген жерін айтқанда Шоқан әкесінен:

— Атеке, ол қай жер? — деп сұрап қалды.

— Ол, ол нағашың аулының ар жағында Қарқаралы деген тау бар, сол. Таудың аты осыдан қойылған білем.

— Ол нағашымдар аулынан көріне ме?

— Алыстан бұлдырап көрінеді. Жарайды, өзім кейін ұғындырармын, жыр тыңдалық, — деп Шыңғыс Шоқанды тоқтатып тастады. Жұрт үнсіз жыр тыңдап, ақын аузына үңіле отырысты.

Жыр ұзақ айтылып, күн еңкейе ақын, Қозыке өліп, Қодарды Баян алдап құдыққа түсіріп өлтірген жерін айтқан кезде, үй ішіндегі біраз жандар Баянды аяп көздеріне жас алды. Әсіресе Шоқан ойында әсер қалдырған жері Баянның ақылымен сәудегер керуендерге бейіт салдырғаны болды. Сол бейіт қандай екен деп іштей құмартып қойды. Әредікте Арыстан ақынның қасына келіп:

— Ақын ата, Қозы Көрпеш — Баянның бейіті сондай биік пе екен? — деп сұрады.

— Мен көргенім жоқ, бірақ, көргендер айтқанда, сондай биік, етегінен басына қараған кісінің басынан тақиясы түседі, — дейді. Ақын осыны айтқанда Шоқан үндемей отырып қалды.

Тұңғыш естелін

Әубәкір молладан түркіше оқып хат тани бастаған кезінде-ақ Шоқан әкесінің қойын дәптерлеріндегі жазуларды оқып үйренді. Бірде ол сыртында «Орымбай айтуынан «Ер Көкше» жыры» деген жазу бар дастанды оқыды. Осыны оқығаннан кейін оның ойына анадағы Арыстан ақын жырлаған Қозы Көрпеш жырының бір шумағы түсті.

Қарабай, Сарыбаймен аңға шықты,
Екі бай аттанды деп даңға шықты.
Екі бай бір жапанда келе жатса
Алдынан буаз марал аң қашынты».

деген бір шумақ жырды ойына жаттап қалған-ды. Өзінің жазу дәптеріне соны көшіріп, аяқ жағына Арыстан ақынның бейнесін, сонда айтылған Қарқаралы тауын, Аякөз өзенін, ондағы Қозы Көрпеш бейітін жазып қойды. Бұл Шоқанның

әке үлгісімен өзіне серік дәптер арнап, көңіліне ұнаған нәрсені жазып қою әдетіне жол салды.

Әубәкір молда түркіше арабша кітаптар оқытса да, дін сабағын аса қадағалап мүлгіген сопылыққа үгіттей бермеді. Баланың қандай нәрсеге бейімі бар, соны аңғарып, сол жағына көп көңіл бөлетін ұстаз еді. Әсіресе ол кісі парсы, араб ақындарының ғазалдарын, рауаяттарын оқып беріп Шоқанға мағынасын түсіндіретін. Шоқанның хиялшыл, алғыр, ұғымдылығына қызығып өзі білетін ақындардың шығармаларын сабақ ретінде оқытты. Кейбір қысқа рауаяттарды жаттатып тілін жаттықтырды.

Шыңғыс және келешек ғылым-білім өрісі өзі оқып білім алған орыс мектебінде екенін біле тұрса да, балам шығыс әдебиеті мен тарихынан хабардар болсын деп Әубәкір молданы әдейілеп Орынбордан көшіріп алып келген-ді. Алдымен балаларын ана тілінде сауаттандыруда ниеті болған. Сондықтан да ол кейде қалжыңдап:

— Шоқанға өзің білетін барлық оқуыңды үйрет. Бұларға енді жеті жұрттың тілін білу керек,— дейтін.

Шыңғыстың бұл тапсырмасын Әубәкір бұлжытпай қолға алды. Шығыстың атақты ақындары Әбілқасым Фердоусидың «Шаһнамасын», Жәмидің, Омар Һаямның рауаяттарын, Науаидың дастанын, Азербайжан ақындары Низами, Ғанжауи, Фәулилардың шығармаларымен таныстырды. Шоқанның өте-өте қызыға оқығаны Ләйлі-Мәжнүн жыры, Һаямның рауаяттары болды. Әсіресе Омар Һаямның ислам діні жөніндегі жансыз сопылық, жалған мүлгушілікке қарсы жазылған өткір хиялы рауаяттарын ұнататын.

Бір күні Шоқан Айғаным әжесінің үйіне келді. Еркелене келіп, әжесіне бетінен ніскетіп:

— Әже, мен сізге бүгін бір қысса ала келдім, өзіңе оқып берем,— деп Шоқан Әубәкір молдадан әдейі сұрап әкелген «Боз жігіт» қыссасын оқып берді. Айғанымның Шоқан оқуынан бірінші тыңдаған қыссасы осы еді. Салмақпен асықпай, байыпты оқып, әрбір бөлімдерін орнымен баяндап бергеніне сыншыл да есті әже соншалық разы болып батасын берді.

— Шоқанжан, бұл қыссаны мен бұрын естімеген едім. Сондай қызық екен. Біздің қазақ ақындары айтатын жырлар бұдан да қызықты,— деп Айғаным өзі әдеттегі әңгімешіл шебер тілмен Шоқанға «Ер Тарғын» жырын әңгімелеп берді. Әже әңгімесінің ұзын өзегіндегі Шоқанға ең ұнағаны, Ақжүністің жалғыз атты Тарғынды сүйіп, соған еріп елінен қашқаны. Артынан қуып келе жатқан Қарт Қожаққа, қыздың тапқыр сөз айтып тоқтатқаны болды.

— Әже, бұл әңгімені маған неге бұрын айтпадыңыз? — деп Шоқан шұғылынан сұрап қалды.

— Мен бұл жырды саған ұғынуға ертерек қой деп жүр едім. Бүгін мына Боз жігіт қыссасын оқып бергеннен кейін, мұндай үлкен жырды ұғатын болғаныңды біліп отырмын. Тағы да ұзақ әңгімелерім бар. Кейін айтам, — деп Айғаным оның бетінен сүйді.

Шоқанның әрбір жаңа кітапты оқыған сайын оқу құмарлығы өрши берді. Әубәкір молданың Орынборға кейінгі барып қайтқан жолы алып келген бір кішкене әңгіме кітабын оқып көруге Шоқан сондай құмартуда. Бірақ, молда өзі «оқы» деп берген жоқ. Ал рұқсатсыз алып оқуға әдеп сақтап жүр. Бір күні молданың үлкен қызы жаңа жүгіріп жүрген Кәкіма, сол кішкене кітапты қолына ұстап оқыған кісі болып отырды. Шоқан кішкене ғана саршұнақ қыздың тілін қызық көретін.

— Кәкіма, мәңа бер әлі кітабыңны? — деді қыздың өз тілімен сөйлеп.

— Ей алла, әтиім ұрша, — кітапті кеудесіне қысып жымы-ып қойды да, — мә, оқыңыз әлі, — деп бере қойды. Бұл Ибраһим Әл Юныстың «Жігітке жетміш түрлі өнер аз» деген хикая кітабы екен. Шоқанға бұл кітап сондай қызықты болып көрінді. Бірақ, баланың қолынан алып ұзақ оқи алмады.

— Мә, әтиң келіп қалар, орнына қой, — деп өзі сабақ кітаптарын оқып отыра берді. Онша діндар болмаса да, ел көзіне бейнамаз болып көрінбеу үшін Әубәкір молда дәретсіз отырмайтын әдетімен сырттан дәретін алып келді де, көрпе салған орнына отырды. Шыңғыстың айтуымен дөңгелек жер үстелдің аяғын еректеу жасатып, әр бала астына қойып отыратын кішкене тағанша істеткен. Бұл аспаптар, оқушы балалардың жерге талпайып оғырмауына, асты көтеріңкі отырып сабақ оқуына ыңғайлы болатын. Көшпелі ауылда алып жүруге де сиымды еді. Шоқанның қасында сабағын оқып отырған Жақып кішкене тағанын сырғытып алып құлап кетіп, үстелді төңкеріп, балалардың кітабын шашты. Молданың сиясын ақтарды.

— И-и, Жақып, сен бір дә тыныш отыра білмәйсің. Бикямсізсін, — деді Әубәкір қабағын түйіп. Өзі мазасызданып, тағанынан жығылып ұятты болған, әрі молдадан сөз естіген Жақып үйден тұра жөнелді.

— Туқта, Жақып, ник шаярасын, — деген Әубәкір сөзін керек еткен Жақып жоқ. Ол тура желі басына жөнелді. Оның бүгінгі мазасыздануында бір көмескі сыр бар еді. Шоқан мініп жүрген жүйрік шұбар құнанның інісі шұбар тай өзі жорғалай басатын, әрі үйретілмеген еді. Соны жылқышы Жәнпей-

іске айтып кешеден бері үйреттіріп жүрген. Соған бір мініп, Шоқанмен қатарласа жүруге құмартты. Өзі жаздай мінген жирен құнанды шапқылап қолын түсіріп ақсатып қойған. Ендігі ойы ат жаңалау. Сондықтан оған қазір сылтау тауып, желі басына кету керек болған-ды. Келесі жұмада ауылдары көтеріле бір үлкен асқа жүрмек. Сол асқа жаңадан үйретілген, жолбарыстай шұбар, су төгілмейтін жорға таймен, хан баласы киетін қарқаралы бөркін киіп бір сәнденбек еді. Жақыптың өркеуде, бәсеке құмар, ояр мінездерін білетін Жәмпейіс «Мына шұбар тай тек жорға ғана емес, жел жетпес жүйрік болады» деп онан сайын желіктіріп қойған-ды.

Бұдан бұрын да Жақыптың Әубәкір молдаға бағынып сабақ оқымай жүргенін Шыңғыс білетін. Бірақ «еркелік етіп жүр ғой, басқа балаларды көріп оқып кетеді», деп сенетін. Сол күні кешке дөң басына шығып отырыста Әубәкірден Шыңғыс «балалардың оқуы қалай, мына күзекке қонғалы салақсып кеткен жоқ па?» деп сұрап қалды.

— Біз әлі салақланбадық, тик Жақып шул сабаққа отырми. Аны ұршып болмайды,— деп Шыңғысқа баласының жайын алғашқы рет хабарлады.

— Иә, ол өзі тентек, тентек. Сіз оны мақтап алдасаңыз бәрін істейді. Зекісеңіз ерегісіп кетеді,— деп Шыңғыс молдаға әдіс айтты. Бірақ, Жақып сол күннен бастап оқуға бармай қойды. Бұл күзде қағаз бетіне қарамай кетті. Сол бір әредікте Казачий ставкеден хабар келіп, Шыңғыс сондағы бір жұмыс жөніне жүріп кетті. Әлгі Жәмпейіске үйреттіріп алған шұбар тай, ол айтқандай су төгілмейтін жорға да, жел жетпес жүйрік те болып шықпады. Қытындаған жол жорғасы әрі жайсыз, әрі бұзылмалы болды. Ал, шапса, көрінген тайдан қалып қояды. Сонымен Жақыптың Шоқанмен бәсекелесе мінбек шұбар тайы ойдағыдай болмай шықты.

Ауыл күзектен көшер алдында Шоқан Мысықты еркіне қоймай үйіне ертіп келді. Онысының екі түрлі себебі бар еді. Бірі — күзекке келгелі үйір болып өнеріне сүйсінген шебер бала, бөлініп өзінің үйінде қалады. Екіншісі — күздің салқын күнінде аяғында етігі жоқ, үстіндегі шапаны далбаланған Мысық жағынан боздағы шығып тоқып жүр екен. Жаны ашып кетті. Апасына еркелене:

— Мына Мысыққа менің ана қоңыр шапанымды, жеңіл етігімді беріңізші, кисін,— деді.

— Ә, Шоқанжан, осы баланы өзіңе дос қылып алдың ғой. Жарайды, көңілің түскен екен, алсын,— деп сары бәйбіше жұ-

мыскер әйелге айтып Мысыққа Шоқан айтқан киімдерін алғызып сол жерде үстіне киігізді. Киерін кісе де өзінің ескі киімін қайтерін білмей, Мысық қыпылықтап біраз тұрды. Шоқан бергізген қымызды ішіп, бауырсақты жеді.

— Қағынды, Шоқанжан сені мүлде жарылқады-ау,— деп қызметкер келіншек те Мысықты нығынан нұқып қойды.

— Кисін, Шоқанжанның садақасы ғой. Өзі осы баланы тіпті жақсы көріп кетті. Қолы шебер бала көрінеді. Көрдің бе, ана балшықтан жасаған ойыншықтарын,— деп сары бәйбіше бала өнерін елеусіздеу аузына алды. Зәресі ұша қорқатын сары бәйбішенің мына сөзі Мысыққа ат мінгізгеннен кем болған жоқ. Ол ақырын ғана көзінің астымен өзі жасаған балшық ойыншықтарға қарап қойды. Мысықтың отырысына, өнебойына қайтадан көзі түскен сары бәйбіше, оның ішкі көйлегінің жағасы дал-дал болып жыртылып тұрғанын көрді, әлгі жұмыскер әйелге:

— Қанипа мына балаға ана әбдіредегі кездемеден көйлектік шыт жыртып берші, шешесі бар шығар, тіктіріп кисін,— деді. Көйлектік кездемені қойнына тығып, ескі киімдерін бүктеп қолына алған Мысықты Шоқан ертіп үйден алып шықты. Қотан шетінде жатқан иттерден қорғап біраз жерге ұзатып салды.

— Біздің ауыл қыстауға көшеді. Сен осында қаласың ғой, енді аман бол,— деп Шоқан Мысыққа үлкен кісіше қош айтты. Мысық төмен қарап жылап жіберді.

— Жолың болсын, көп жаса Шоқан, қош,— деді Мысық кемседеп, Шоқан бұрылып үйіне қарай жүріп кетті.

Сонаршылар тобында

Қысқы үйге кіргелі Шоқандардың оқуы құнтты жүрді. Әубәкір молда да, бұрынғыдай ауыл арасының шақыруынан босап, Шоқанға парсы тіліндегі кітаптардан уақиғалы хикаяларды оқытып білім өрісін кеңейте түсуде. Аанадағы әжесі айтқан: «Байлық та, бақыт та тыянақсыз, ең тыянақты қасиет өнер-білім. Жеті жұрттың тілін білмеген адам шалағай» деген сөзді өзінің естелік дәптеріне Шоқан жазып қойған-ды. Шоқанның күзден бергі оқуға деген еждаһатына Әубәкірдің өзі де іштей таңданатын. Ол тек жай оқып қоймайды. Оқыған кітабының уақиғасын бажайлап, түпкі мағынасын білуге ізденеді. Шоқанды аса қызықтырған Жәми ақынның «Ескендір намасы» болды. Әубәкір өзі оқып, Шоқанға мағынасын тү-

сіндіре, кейбір жерлерін жаздырып отырды. Ескендір Зұлқарнайын туралы шығыс елдері аузындағы аңыз әңгімелерімен қатар, Жәми жырлаған дастанда сондай қызықты екен. Жас Ескендірді анасының үлкен данышпан ғалымға беріп оқытқаны Айғаным әжесінің «білім-оқуда» деген насихат сөзіне ұштасып жатты. Осыны оқығаннан кейін Шоқан бір күні әжесіне келгенде:

— Әже, сіз Жәми ақынның «Ескендір намасын» оқыған ба едіңіз? — деді.

— Қарағым, оны неге сұрадың?

Шоқан жымиып:

— Әже, Ескендірдің шешесі ақылды болған екен. Ескендірді ең үлкен данышпан ғалымның қолына беріп оқытыпты. Сол оқу білімінің арқасында бар әлемді билемек болып үлкен жорық жасапты,— деп Шоқан әжесінің өңіне қарады.

— Қарағым, ол дастанды мен оқығам. Сен де жақсы түсініпсің. Білімділік жақсы, мансапқорлық жаман емес пе. Ол әлемді ауыма қаратам деген озбырлықтан апатқа ұшырады ғой,— деп әжесі сөзін аяқтады.

Шоқан ойланып қалды. Айғаным да сүйкімді немересіне әдеттегі мейірбан ықласынан басқа ешнәрсе айтқан жоқ. Ханымға амандық айтуға ауыл арасының үлкен кісілері келген кезде ол әжесіне қош айтып қайтып кетті.

Қырқабақтап қар жауып тұрған. Алғашқы жауған қарды қызықтап үстін қақпай үйіне кірген Шоқанды көріп Жақып:

— Өй, өзің қарға аунадың ба? Немене, аңнан келдің бе? Сен білесің бе, атекем бүгін аттарын тағалатып, жолдастарына, құсбегі Қожбанға:—«құсың бабында ма?» деді. Ертең бүркіт салуға шығады,— деп білген жаңалығын жеткізді. Жақыпты жүре тыңдаған Шоқан шешініп, әжесінің үйіне барды. Әжесі жоқ екен. Онда отырған үлкен кісілерге әдеппен сәлем берді де, бүркіт тұратын бөлмеге келді. Құсбегі Қожбан екеуі «Сары балапан» деген бүркітті қолдарына алып, томағасын сыпырып әр жерін ұстап көріп отыр.

— Атеке, аңға шығасыз ба? — деді Шоқан сыпайы ғана күлімдеп.

— Иә, иә, бұйырса ертең мына күн сонар болар деп отырмыз. Шығамыз.

— Қандай аңға саласыңдар құсты?

— Түлкі, түлкіге саламыз.

— Онда, мен де барайыншы!?

— Оқу ше? Оқу қалады ғой.

— Бір күнді молдадан сұранам.

— Тоңбайсың ба? Аңшылар тауға шығады, оған жүре аласың ба?

— Тоңбайым. Мен кішкене емеспін ғой. Әжем айтқан» сен ересейдің», деп.

— Ә-ә, әжең айтса жарайды. Бірақ, молдаңмен келіс, жылы киін. Онда атыңды Бейсенге айтып тағалаттыр,— деп Шыңғыс баласына рұқсатын да, тапсырмасын да берді.

Ел орынға отыра берген кезде, сәлем беріп Қанғожа кіріп келді.

— Уа, сәлемшілер жоғары шығыңдар,— деп Шыңғыс інісіне ағалық ажар білдіре құрмет көрсетті. Төрелердің кішісі үлкеніне «алла ярлай» қолын кеудесіне ұстап иілетін әдетін істеп, Қанғожа ағасына қолын беріп келіп отырды. Қанғожаның жолдасы тарғыл арланға серіктестіре тағы бір арлан тазы ұстаған жігітпен ауыз үйде қалып қойды.

— Иә, иә, ауыл амандық па? Әпекем сау ма? Қалай кештетіп? — деп Шыңғыс жол босын айтты.

— Бәрі де амандық. Әпекем жақсы. Біз осы жақтан жылқыға бір-екі рет қасқыр шауып, мазалап жүр деген соң, мына тазыларды алып шығып едік. Күн райы өзгеріп қар жауғансын, сіздер бүркіт салуға баратын болар деп әдейі кештетіп келдік. Қысқы тымақ деген секілді,— деп Қанғожа жымия күлді.

— Иә, иә, біз әзірленіп отырмыз. Қанша қасқыр алдыңдар?

— Қара қатқақ болып, ізсіз қасқырға ит қоса алмадық. Екі күндей бос жүріс болды. Жаман адырдан бір қасқыр көрініп еді, көл сағасына түсіп маңайлатпады,— деді Қанғожа жай сөйлеп.

— Ә, өздерің қасқыр қуалаудан қажып қалған екенсіңдер ғой. Онда жақсы, иттерінді ат тізесіне салып жүдетіп алған жоқсыңдар ма? Бізбен аңға шығам десең, жолдастарың иттерін күтіп ауылда болар. Бүркіт пен иттің қабаттасуы жазым болады,— деді Шыңғыс.

— Ол дұрыс. Сіздің Сары балапанның өнерін алаңсыз көрелік,— деген сөзін Қанғожа әзілдей айтты.

Қонақтар тамағын жеп болып, ел жатуға қамданған кезде, таяудағы жылқы қосынан бір жылқышы асығыс келіп хабар берді. «Әлгі қызыліңірде жылқыға қасқыр шауып, бір жабағыны жаралап кетті. Түн болып, жылқыны тастап қуа алмадық. Мына көмбе сонарда ұдықтасып қуып бетін қайтармаса, сірә қосқа маза бермес деп келіп тұрмын,— деді.

— Ал, сенің, сенің іздегенің табылды. Қасқырыңды қу! Біздің ауылдан да, жылқышыдан да кісі ерт, аттарың әлсіре-

се жарау айғырлардан жаңалаңдар,— деп Шыңғыс інісіне қысқасынан бұйрық берді.

— Күйші көкеме күй тартқызбадық,— деп Шоқан Қан-гожаның күйін тыңдауға құмартты.

— Иә, ол қасқырын соғып әкелсін, біз түлкі алдырайық, сонан соң көкеңнің күйін күндіз-түні тарттырамыз,— деп Шыңғыс баласының тілегін кейінге қалдырды.

Қар ел орынға отыра басылды. Қайта-қайта далаға кісі шығарып күн райын бақылатқан Шыңғыс:

— Сәті болса, нағыз қан сонар болады. Жел лебі күншығыстан білініп тұр ғой. Боран болмайды. Жер бетінде тірі аң болса, ізі бадырайып жатады,— деп жатарда құсшысына да, атшы, асшыларға да таңға жеңіл ұйқы қалғанда атқа мініетінін тапсырды. Шоқан әке бөлмесінде әзірлікпен жатты.

Аңшылар атқа қонғанда, таң алдындағы алғашқы ақша қардың ызғырығы, жылы үйден шыққан адамдарға тіксінте суық тиді. Ат қызуымен бойларын жылыта желе жортып «Күрке тіккен» адырына қарай тартып келеді. Шоқанға арнап алып қалған мақпал қара бестіге Бейсен «Шоқанның қызқарасы» деп ат қойған. Ойнақтаған жеңіл жүрісті Қызқара аңшылардың алды-артын орайды.

— Шоқан, ана адырға жеткен соң қағушы етекте қалып, Қожбан мен біз ең биікке шығып бүркіт ұстаймыз, ол кезде атыңның басына ие бол. Даусыңды шығарма. Егерде көзіңе түлкі көрінсе ақырын сыбырлап айт — деп Шыңғыс баласына өзі білген аңшылар әдісін үйретті. Жаздағы қаршыға, тұйғын салу сияқты құс алдырғаны болмаса, қысқы бүркіт салу тамашасына тұңғыш шыққан Шоқан, әрбір аңшының атқа отырысына дейін тамашалауда.

— Ал, осы жерде айрыламыз. Біз төремен анау тұрғыға шығамыз. Күркетіккеннің жалғыз биік шоқысы бүркіт ұстар сол. Біз бой көрсеткенше сендер мына балақтан із кесіңдер,— деп Қожбан ендігі билікті өзіне ала, ақырын сөйлеп барлық аңшыларға әмір берді.

— Ал, төре, кеттік, таң да ағарып қалды. Тезірек жүріп тұрғыға шығалық,— деп Қожбан жорта жөнелді. Шоқанның қара бестісі басымен алысып ала-ала жөнеледі. Тізгінін қымти ұстап, әке айтқан тәртіпті бұлжытпай орындауға тырысып Шоқан да жортып келеді. Алғашқыдай емес, атының басын өзіне бағындырып ширап алды.

Бүркітшілер тобы тұрғыға келіп бүркіттің томағасын сыпырған кезде, шығыс жақтан құлан-нектеп көтерілген таң сәулесі айналаны айқындап қалып еді. Ойдағы қағушылар да бұларды көре салып, сай-сайды көбелеп дыбыстай бастады.

Шоқанның екі көзі Қожбанның қолындағы бүркітте, басынан Қожбан томағасын сыпырғанда, бір сілкініп алып, шаншыла, бүкіл атырапқа құйқылажи қарады. Жүнін жыға қалды. Сонша болмады Қожбанның қолынан етпетінен түсе лап қойды. Қожбан қолын көтеріп сілтеп қалды. Қыран атып аспанға шықты.

— Әне, көрдің бе, Қожбан, түлкі! — деп Шыңғыс қолындағы дүрбісімен Күркетіккен адырының күншығыс тепсеңіне үңіле қарап отыр.

— Иә, көрдім. Сары-балапан да солай құйылды. Я, сәт, қанды басың бері тарт,— деп Қожбан атын жамбасқа тартып жіберіп тұра ойға қарай шаба жөнелді.

— Балам байқа, шаппа. Біз жай баралық,— деп Шыңғыс Қожбанмен ілесе жөнелем деген Шоқанды шақырып алды. Адырды қырқалай, құстың ұшқан бетінен көз айырмай келе жатқан Шыңғыс, бір қырқада атының басын тартып тұра қалды. Қожбанның шауып жөнелген бетінен көз айырмай біресе құсқа, біресе түлкі көрінді деген жобаға қарап келе жатқан Шоқан әкесінің қасына келіп:

— Атеке, түлкі қайда, бүркіт алды ма түлкіні?

— Жо-о-оқ, әлі түскен жоқ. Әй түлкі қу ғой, қорымға кірмесе жарар еді,— деп Шыңғыс дүрбісін қайта-қайта жөндеп қадалып тұр.— Әні, түсті білем. Қап, ана қу ілдірмей кетті ме,— деп Шыңғыс сасқалақтап атының басын жіберіп тура қырдың басына қарай шапты. Әкесінің жобасымен жүгіртіп келе жатқан Шоқан:

— Атеке, бүркіт қонған жоқ, әні, қайта айналып көкке шықты — деді.

— Иә, иә, көріп келем. Түйіліп барғанымен түсер жері жайсыз болған ғой. Енді қайтер екен?

Сонша болмады қайқаң етіп аспанға атып шыққан бүркіт қайта құйылып жерге қарай ақты.

— Я сәт, қанды басың...— деп Шыңғыс атын тебініп жіберіп қырқаны жоталай жүгірте жөнелді. Қызқараның тұқыра ұмтылған қарқынына жібермей Шоқан да шауып келеді.

— Алды білем,— деп Шыңғыс бір тұрғыда тұра қалып дүрбісін қолына алды.

— Атеке, әні алды-алды,— деп Шоқан бүркіттің түлкіге түскенін әкесінен бұрын көріп тұра шаба жөнелді.

— Тоқта Шоқан, байқа, жығыласың. Алдың терең күз,— деп Шыңғыс айқайлап келеді.

Қызқараның ағындаған басына ие бола алмай, Шоқан құйғытып барады.

— Өрге тарт, өрге тарт,— деп Шыңғыс түлкіден бұрын баласының жайымен есі шықты.

Дес бергенде Шоқан Қызқараның басын қарсы бетке бұрып әрең билеп алды. Құйысқандаған сайлы ер-тоқымы, мойнына кетпепті. Баласының қасына келе Шыңғыс, шылбырынан іліп алып өзімен қатарласғыра сар желдіре бүркіт пен түлкі айқасқан өзектің қабағына шыға келді. Қожбан да келіп аттан түсіп, Сарыбалапан бүріп алған түлкінің белін сындырып тастап, қыранға тілін суыртып отыр екен. Сол жерде қағушылар да келіп қалды.

Будыраған аппақ қардың үстінде қызыл орман түлкіні, жауырыны бүлкілдеп астына жұмарлай басқан қанды көз қыранға Шоқан таңдана да, қызыға да, ойлана да қарауда. Тілін суыртып, Қожбан бүркіттің аяғынан түлкіні босатып алып құйрығынан ұстап қарға олай бір, былай бір аунатып:

— Ішіміздегі ең жолы үлкен Шоқанжан ғой, бұрын аңға шығып көрмеген. Ырым қылып қанжығасына байлайыншы,— деп алып келіп Қызқараның басын қымти ұстап тұрып ақырын байлап ырымын істеді.

— Әжеңе той істетеміз. Тырнақ алды аң байланып атқа мінгенің,— деп Қожбан түлкіні өзінің қоржынына салды.

— Иә, иә, Қожекең дұрыс айтады. Әжесі мүшелің толады. Ересек болдың депті. Той сол кісінікі,— деген сөзін Шыңғыс қуана да, сүйсіне де айтты. Ол екі түрлі мақтан үстінде тұр. Алғашқы сонарға алып шыққан бүркіті сәтті болып түлкі алды. Оны өзінің тұңғышы Шоқан жолы үлкен болып байланып тұр.

— Ал, Қожеке, иә, тағы түлкі қараймыз ба? Жоқ, ауылға ораламыз ба? — деген Шыңғыс сұрағына Қожбан құсты қолына қондырып, томағасын кигізіп, жемсауын, санын ұстап көріп:

— Сендерге осы түлкіден басқа із кездесті ме? — деп қағушылардан сұрады.

— Бір із кездесіп еді, ол ана бір өзекте тышқан аңдыған ба, біраз айналып жүріпті де, Қоянсоққанның жалына тартып кетіпті. Басқа із кездескен жоқ.

— Әлі уақыт ерте, құстың тартқан қызылы көп емес, тоятпаған жоқ. Төре алыссынбаса, сол түлкінің ізіне түсіп көрелік. Ізді байқадыңдар ма, таң алдында жортып па, жоқ ерте жортып па? — деп Қожбан құсты қолына алып атына мінді.

— Ол арасын анықтап қарамаппыз. Қазір анықталық, сіздер солай қарай тарта беріңіздер, — деді кексе ұзын қара сақалды Әжібай.

— Иә, солай болсын. Ал, төре, біз жүрелік. Бірақ, ізді анықтағаннан кейін сендер хабар беріңдер, беталды жүріс болмасын. Егер із іңірдегі болса, онда түлкі Қоянсоққанға жатпайды. Ол Қособаға тартады. Олай болса, оған әуре болмай ауылға ораламыз, баланы тоңдырып алармыз. Тағы сонар болады ғой. Осы атыраптағы түлкі болса қайда кетер дейсің.— Осыны айтты да, Қожбан Әжібайға, Шыңғысқа қарады.

— Иә, ол дұрыс, дұрыс,— деп Шыңғыс Қожбанмен қатарласа Қоянсоққан адырына бет алды. Қожбанның қағушыларға сергек тәртіп беруін Шоқан үнсіз абайлап әке қатарында жортып келеді. Бұлар Күркетіккен адырынан жазыққа түскен кезде, қағушының бірі атой бере қолын бұлғады.

— Немене, аналар тағы жаңа із көрді ме, неге атой берді екен? — деп Қожбан да, Шыңғыс та тоқтала қалып қағушы хабарына зер салды. Қолын бұлғай жүгіртіп келе жатқан қағушыны тосып бір қабақшаға көтеріле берді. Сонша болмады таяудан келіп:

— Із іңірдегі көрінеді, анықтадық,— деді. Мына келген жігіттің сөзін тыңдап болып аз кідіріп тұрды да, Қожбанға:

— Онда әуре болмалық, ырымсыз емеспіз, Шоқанжан тоңып қалар, қайталық,— деді Шыңғыс.

— Ә, жақсы онда, ауылға тарттық қой, алдияр,— деген Қожбан дауысы шыққанда, Сарыбалапан шаңқылдап шақырып-шақырып жіберді. Бүркіттің бұл дыбыстағаны несі дегендей Шоқан Қожбанға қарады.

— Шоқан, құстың шақырғанына таңданып келесің бе? Ол жаңағы біздің дыбысымызды естіп үн қатып келеді. Есіңде болсын, Шоқанжан, бүркітпен түлкіге шыққан аңшылар сыбырлап қана сөйлеседі. Өйткені көзі томағалаулы құс дыбыс беріп шақырып қояды. Ал бүркіттің даусын түлкі көш жерден естиді, қашып кетеді,— деп Шоқанға Қожбан аңшылық жайынан тәжірибе кеңес айтты.

* * *

Бүркітшілер келгенде, ауыл адамдары сыртта күтіп жүр екен. Шоқанның алдынан шыққан сары бәйбіше — «ырым болсын» деп уыстап бауырсақ шашты.

— Ханым шашуы,— ырым,— деп жігіттер бауырсақты терісіп алды да, үйге беттеді.

— Тойдың үлкенін әжесі істейді. Өзі айтыпты ғой Шоқанға — «сен енді мүшеліңе толасын, ересейдің» деп. Сол ересейген баласы аңға шықты, түлкі алдырды,— деген Шыңғыс-

тың сөзін жігіттер іліп алды. Қоржынмен үйге алып кірген түлкіні сойып, терісін Қожбан кергі ағашқа кигізіп ауыз үйге ілгізіп қойды.

— Әлгі қасқыр қуғандардан хабар жоқ па? — деп Шыңғыс Қанғожа тобын сұрастырды.

— Ол жақтан ешкім келген жоқ. Кім білсін неғып бөгеліп жатқандарын,— десті ауыл адамдары.

— Хабар жоқ қой. Егер олар қасқыр алдырса ауылға хабаршы келсе керек еді,— деген сары бәйбішенің сөзіне Шыңғыс:

— Олар келсе, бәрі тұтас келеді ғой. Кешігулері жай емес шығар,— деді.

Аңшылар шайға отырып, бүгінгі Сарыбалапанның түлкі алған әдісі алуан түрлі сөз болып жатқанда — Қанғожа тобы да қайтып келді. Сәлем беріп кірген Қанғожаға:

— Әлиқұмүссәлем. Қалай, майланды ма? — деді. Шыңғыс.

— Майланбады. Түлкіден де қағылып, қасқырды сорға түсіріп, мүлде рәсуамыз шығып қайттық,— деп Қанғожа әдеттегі жылдам сөйлейтін әдетімен бар жайды бір-ақ айтты.— Айтпақшы, Шоқанжан түлкі алдырып, өзі байланыпты, тырнақ алдысы құтты болсын. Үйге түскен аты болады ғой, өзі үлкен кісіге тымақ болатын бір жүндес түлкі екен,— деп Қанғожа түлкіге шыбық сала сөйледі.

— Кім кісе де әйтеуір тымақ болады ғой. Кім алса да әжесінің алдынан алады,— деді сары бәйбіше қайнысын орағыта.

— Сендер толып жүріп қасқырды сорға қалай түсіріп алдыңдар? Арыстандай алты жігіт, үш тазымен, ылғи жарау атпен,— деген Шыңғыстың кінәлай сөйлеген сөзіне інісі ішінен ренжісе де, қарсы сөз айтқан жоқ.

— Бір сәті болмаған жүріс болды,— деді де, шайға бас қойып, үнсіз отырып қалды. Қанғожаның ренжіп қалғанын байқаған сары бәйбіше:

— Түздің аңы түйе емес қой, бұйда лап алып ертіп отыратын. Қисыны болмаған шығар. Бүгін алынбаса, тағы күн бар, алынар,— деп аға мен іні арасындағы сәттегі көңілсіздікті жадырата сөйледі. Әңгімешіл Әжібай Жәпекбайдың бір ұшқырлығын айтып елді күлдіріп әзіл ойынға айналдырып әкетті.

«Бүгін Қоянсоққанға шығамыз» деп гуілдесіп отырғанда ел жата боран көтеріліп, сонарды бұзып, аңшылардың ойлағаны болмай қалды. Бүркітші Қожбан құсына тоқ жем беріп, шошаладан ас үйге әкеліп тұғырына қондырды.

Омбы қаласынан Шыңғыс бір айдай жатып оралды. Оның қандай жұмыспен барғанын, неге ұзақ жатқанын Шоқан біле қойған жоқ. Шыңғыс ауылға келгенде, өзімен бірге бір орыс жігітін ала келді. Ол жер шенейтін, карта жасайтын адам екен. Одан да бұрын бұл ауылға орыс төрелері келіп қонақ болатын. Бірақ Шоқан олармен тілдесіп үйірлене алмайтын. Ал, мына жер шенегіш Сотников деген кісінің қазақ тілін жетік білуі Шоқанға сондай жақсы болды. Ол кісі ауылға келген күні-ақ араласып кетті. Өзі де балаларға үйірлене, әңгімелесе, олардан оқып жүрген сабақтарын сұрай бастаған. Шоқанның арабша оқыған кітаптарына, оның жазып, оқып үйренген сауатына айрықша мән берді. Қазақ жерінің көбін аралапты, бәрін айтып отырады. Тағы да бір жылтыр қағазға жердің, таудың суреттерін сызып, сол қағаздың алаңына жылқының, қойдың суреттерін салады. Атқа мініп тауларды, көлдерді кезіп, өсімдіктер жинайды. Көктем кезінде Шоқан да сол кісімен бірге атқа мініп далада жүретін болды. Оның салған суреттеріне еліктеп, таудың, көлдің бейнесін шимайлады. Бойы үйреніп алған Шоқан бір күні оған Мысықтың балшықтан жасаған күймесін көрсетті.

— Мынаны кім жасады? — деп сұрады ол қолына алып айналдырып көріп.

— Менің жолдасым, Мысық деген бала.

— Ол қайда?

— Ол анау алыста, аулы бөлек.

— Оқыған ба?

— Жоқ, оқымаған.

— Мына бала өнерпаз болатын бала. Қара, мына жасаған мүсінінде, алған тұлғасын ұға білгендік бар. Халық таланты дегендер осылар-ау. Тек көзін ашатын білім керек. Білім беру үшін мектеп ашу керек. Ондай заманға әлі көп уақыт бар. Сөйтседе оқу керек, бұл баланы да оқыту керек. Кедейдің баласы ма? — деп сұрады. Шоқан:

— Иә, кедейдің баласы. Тақыр кедей. Көйлегі де жоқ, — деді. Мысықтың кедейлігін айтқандағы Шоқанның жан күйін абайлаған Сотников:

— Өзің қалаға барып оқуың керек. Қырдан оқып көп білім ала алмайсың. Оқып білімді болған соң, Мысық сияқтыларды үйретесің, — деді. Шоқан үндемеген күйінде алыс қырға қарап тұрып қалды.

Сотников пен Шоқан екеуі далада ұзақ жүріп, оралды. Құсмұрын көлінің солтүстік алқабындағы кең тарлауда жай-

ылып жатқан төре ауылының қалың жылқысының ішімен жүрді. Көктемнің көк буырыл бозына қар суымен өрістеген жылқылар шоқ-шоқ, үйір-үйір болып жайылуда. Көктем лебімен үйір баураған жас айғыр, дөнен сәуріктер үйірге таласып айқыш-ұйқыш асыр салуда. Әсіресе, бір құла жирен дөнен үйір баурап ішін тартып желігіп алған. Қалың үйірлі құла айғырдың үйірінің шетінен екі байталды сауырлап қуа жөнелді. Құла жиреннің мойнын салып екі байталды бастырып бара жатқанын көрген құла айғыр, құлағын жымып, кекілін маңдайына жаба, жалы жалпағынан омырауын жауып тұра ұмтылды. Құла жирен сәурік екі байталды алдына сала Шоқан мен Сотниковтың алдын орағыта өте берді. Құла айғыр дәл осылардың артын ала төтелей ұмтылды. Құла айғырдың өздеріне қарай тура шауып келе жатқанын көрген Сотников атынан жүгіре қарғып түсті.

— Шоқан, сақтан!

— Жоқ, төре, ол ана үйірінен байтал қуған сәурікке бара жатыр. Бізге тимейді. Бұл Байғұла деген өте бір жуас айғыр. Жазда осының үйірі алдымен байланып сауылады.

— Япыр-ай, мына түрі қандай қорқынышты, Африканың арыстаны сияқты.

— Мен арыстан деген аңның болатынын оқығаным бар. Көргенім жоқ. Ол қайда болатын аң? Африка деген қай жақ? — деп Шоқан әрбір өзі түсінбеген сөзін сұрап қадағалап отыратын мінезін істеді.

— Шоқан, сен Омбыға барып оқуың керек. Сонда бәрін де білесің. Мына өзіміз тұрған жердің беті бөлімнен тұрады. Яки жердің өзі жалпақ тегістік емес, жұмыр. Мысалы, әлгіндегі көрген балшықшының жұмыртқасы тәрізді. Сол жұмыр жердің бетіндегі құрғақшылығы: Азия, Европа, Африка, Америка, Австралия деп аталады. Сол бес бөлімнің ішіндегі ғажайып жыртқыш аңдары көбі — Африка. Африканың қалың ормандарында — арыстан, қабылан сияқты аңдар көп болады. Онда бұл жақта болмайтын піл деген хайуандар үйірімен жүреді, — деп Шоқанға бұрын естіп көрмеген тамаша жаңалық айтты.

— Сіз Африкада болдыңыз ба? — деп сұрады Шоқан күнде көріп жүрген Сотниковтың өңіне ойлана қарап.

— Болғаным жоқ. Мен оны кітаптан оқығам. Және арыстанның қолға үйретілгенін цирктерден, аңдар паркінен көргенім бар.

— Оларды қалай ұстап алады?

— Дүниеде адамның айласы мен ақылына бағынбайтын айуан болмайды, — деп Сотников темекісін тұтатты.

— Мен кеше естідім. Ертең біздің ауыл жылқы күзейді. Қысырақ алады. Сонда сіз әжем үйінің жылқышысы Жүкен ағайдың асау ұстағанын көріңіз. Олар асауды бұғалықпен ұстағанда, қозыдай домалатады,— деп Шоқан жаңағы Сотниковтің айтқанына өз ойын қосты.

Шоқан мен Сотников осы бір күнгі серуендерінде өмірі көрмеген бала мен сыр алыспаған бөгде қонақ болып сыпаймы ғана жүріспен қайтқан жоқ, олар жас баладай жаңалық ашылған дос адамдар болып оралды. Шоқанның Сотниковпен бірге шығып, дала серуенін жасауы Шыңғыстың өз айтуымен істелген еді. Мынау көктемнің ұзақ күндерінде әрі мал төлдеп жатқан қызықты кезде бойын жазсын. Білім іздеген өнерлі адамның аз да болса қолында болсын деп, Әубәкір молдаға айтып, балаларды оқудан өзі босаттырған-ды.

Шоқан кеше күні бойы көктемгі жұпар иісті далада көп жүргендіктен, аса маужырап қайтқан. Сотниковпен бірге отырып тамақ ішті де, ертерек жатып ұйықтап қалған-ды.

Ол оянғанда үйдің іші тұрып бәрі далада жүргені байқалды. Бүгінгі жылқы күзеу, қысырақ алу науқаны ойында жатқан Шоқан орнынан әдеттегі қунақылықпен ұшып тұрды. Алдымен қонақ үйдегі Сотниковты қарады. Ол кісі күндегі әдетімен, қағазын жайып қойып, әлденені сызып отырғанын көрді. Есікті ақырын ғана жаба берген Шоқанды байқап қалған Сотников артына бұрылып:

— Шоқан, сәлем қайда? — деп жымиды.

— Сәлеметсіз бе? — деді Шоқан.

— Ә, онда, бері кел, амандасайық,— деп Шоқанды қасына шақырып алып, қолын берді. Менің атым Сергей. Бұдан былай таңертеңгілікте Сергей ағай, деп амандасатын бол. Сен, амандық болса Омбыға оқуға барғанда да осы тәртіпті білуің керек болады,— деді. Шоқан өзінің амандық тәртібін істей білмеген кемшілігін ойланып ұялып қалды.

— Сергей ағай, жылқы күзеуді көрмейсіз бе?

— Көрем, қашан болады?

— Мен қазір білейін.

— Жарайды, маған хабарды сен айтарсың,— деп Сергей үйде қалды. Шоқан алдымен жуынып, киімдерін киді. Сонан апасының үйіне келді. Шай ішіп отырған апасының оң жағында отырған Жақып:

— Е, серуенші, ұйқың қанды ма? Білесің бе бүгін мен құнанымға мініп жылқы иірісем. Маған Жәпөлбек құрық берем деді, мен тайларды ұстаймын,— деп, Шоқанға ойына алған жаңалықтарын заулатып шықты.

— Әліңе қарасайшы. Саған жылқы ұстау қайда.

Жақып анадағы бір тентектігін есіне алып үндемей қалды. Сабырлы, балаларының әрбір сөзін аужайынан аңғарып отыратын сары бәйбіше:

— Сендер жылқы күзеуге барғанда, абайлаңдар! Асау жылқыларға қақтығып жығылып қалмаңдар. Жақып, сен асау тайды ұстауға әлі ерте, құр о жарланба! — деді.

Шоқан тамағын ішіп болып, далаға шыққанда, алыста ханым ауылына қарай жөңкіле қайырылып келе жатқан жылқы тобын көрді. Ел арасының бір сөзіне шақырылып кеткен Шыңғыс ауылда жоқ болатын. Жүрерде балалардың атқа мінуі, қонақты күтуді Бейсенге тапсырған-ды. Шоқанның да осы сыртқа шыққандағы күткені сол Бейсен еді. Сәскелікке өрлеп көтерілген көктем күнінің майда жылы лебі дене сүйсіндіреді. Күресін сыртындағы кішкене қабақшаның кенересіндегі жас тарлаудың жасыл сабақтары тарбия өсіп, алақанын жая бастаған. Шоқанның көзі осы балдыр көк сабақтарға түсті. Кешегі Сергей ағаймен бірге жүріп қайтқаннан бері, әрбір өсімдікке қадағалай қарайтын болған. Қыстай қар астында, мал тұяғы, адам табаны жаншып, таптап тастаған жерден көтерілген көк тарлау қылтанақтары оған үлкен ой салды. Жер астынан тамыры үзілмесе, үстінен басқанға өмірі өшпейді екен деп ойлады. «Шоқанжан» деген Бейсеннің дауысы шықты.

— Міні, аттарды әкелдім. Қазір ерттеліп дайын болады, әлгі орысың қайда? Ал, тез киініңдер! — деді.

— Сіз орыс деменіз, ол Сергей ағай, мен қазір ертіп шығайын, — деп Шоқан үйге жөнелді.

Сергей мен Шоқандар келгенде, жылқы көлдің солтүстікығындағы Айғаным ауылының арғы жағындағы тепсеңде топталып иіріліп қалыпты. Жәпелбекке ілесіп Жақып та жетіпті. Жылқының басында Шеген, Қанғожа тұр екен. Шоқан келіп екі төреге аттан түсіп, сәлем берді. Шоқанның аттан түскен тәртібін істеп Сергей:

— Ағайлар, саусыздар ма? — деп қолдарын алды. Ізетті амандық артынан Қанғожа Шоқанға қарап:

— Мына қонақ ағайыңа жылқы күзеу, қысырақ алу қызығын көрсеткелі әкелдің бе? Ол өзі мұндайды бұрын көрген бе екен? — деп күлімсіреді.

— Бұрын көрмеген екен менен естіген соң көруге әдейі еріп келді.

Қолына үлкен сағалы пышақ ұстаған орта жастағы кісілер жылқы күзеуге әзірленіп, қапшық көтерген, балаларын ерткен әйелдер олардың қасына жиналды. Жалы тізесіне түскен желқуық жарау айғырларға мінген жылқышылар, тымақтарының

құлағын ішіне қарай жымырып байлап тастапты. Бір-екеуінің қолында құрыққа ілмек баулап байлаған ұзын арқан. Кейбіреулерінің қолында баулаған ұзын құрық.

— Кәні, әкеліңдер, алдымен Ардакөк айғырдың үйірін. Соның жабағылары күзелсін,— деді Шеген.

— Иә, алдымен Ардакөктің үйірін, Шеген ағам тамаша дұрыс айтты,— деп Қанғожа ағасына бірер қабат көпшік те төсеп жіберді. Бірін-бірі көзінше сыйлағанда жорғалап тұрған төрелер әдетін жете білетін Сал:

— Екі төре еріндерінің қыбырынан-ақ ұғысады-ау, құлын күнінде байлау көрген Ардакөктің үйіріндегі жабағыларға құрықтың керегі болмас. Оларды жылқы тобында тұрғанда қолмен ұстау керек. Құрық көтерілсе, жуас тайлардың өзі де желігіп ұстатпайды. Заты жылқы емес пе,— деді.

— Біз де осыны ойлап айтып тұрмыз,— деді Қанғожа. Ардакөктің үйірі күзеушілер тобына ығыстырыла берді. Жылпос жігіттер тайларды жалынан ала түсіп, шоқтығынан басып қалып, құлағынан жымыра тұқыртып тұрып күзеттіріп жатыр. Қолына құрығын алып қызығып жүрген Жақып, бір құла тай күзеліп жүре бергенде құрығын сермеп кеп қалды. Жақыптың құрығы құла тайдың мойнына тап ете түсті. Асау жабағы құрықты жұлып ала жөнелді. Құйындатқан жабағыдан тамам жылқы үркіп дүркіреп ойран-шу болды. Жан-жақтан мықты ат, айғырға мінген жылқышылар үріккен топты әрең қайта іірді.

— Әй, Жақып-ай, бүлік шығармасаң тұра алмайсың-ау,— деп Қанғожа Жақыпқа ренжи қарады. Тентектігін сезіп ұялып тұрған соң бөтен зілді сөз айтқан жоқ. Жабағыларды ұстап күзеп жіберіп жатты.

— Шоқан, қарашы, мына тайлардың шашын алдырған баладай әп-әдемі болып құнтиып шыға келгенін. Әрбір хайуанның мезгіліне қарай өз көркемдігі бар,— деп қызықтай сөйледі, Сергей.

— Ал, құнандарды күзегенде бұдан да сұлу болады,— деп Шоқан өзі жақсы көретін құнан күзеуін Сергейге мақтап өтті.

Осы арада қысырақ маталатын асау байтал, арда дөнен айғырлар ұсталатын болып, ат ұстампаз жылқышылар құрықтарын ыңғайлап жылқы тобына кіре бастады. Алдымен анадағы Сергей мен Шоқан үйірін аралап өткен құла айғырдың үйіріндегі байталдарды ұстайтын болды.

— Құлжақұланың үйірінен төрт байтал ұсталды ғой,— деп Қанғожа қысырақ тобын іріктейтін Жүкен жылқышыға қарады.

— Төртеу емес, Құлжаның үйірінен алты байтал ұсталады. Алдыңғы жылғы оның үйіріндегі биенің бәрінің құлыны ұрғашы болатын. Қайта бір-екеуі былтыр енесі қысыр болып, қайтармаға сойылып қалды ғой,— деді.

— Онда Құлжаның үйірінен бір қысырақтың өзі бір-ақ маталады екен ғой.

— Иә, тек ана күрең айғырдың үйірінен бір-екі байтал қосамыз.

— Қысырақтың саны қанша болады? — деді Сергей қасындағы Шоқанға. Шоқан тек тобын көргені болмаса, оның саны нешеу болатынын біле бермейтін. Ол күмілжіп Қангожаға қарады.

— Қысырақтың саны әр қилы болады. Кейде тоғыз байтал, айғырымен он. Кейде сегіз, кейде жеті байталдан да маталады. Көбінесе жылқының тобына қарай,— деп түсіндірді Қангожа.

Құлжа құланың үйіріндегі байталдарды жеңілтек екі жас жылқышы құрықпен қаршығадай іліп әкеліп мататып жатты. Ал, күрең айғырдың үйіріндегі екі жирен байталды ұстауға айрықша дайындалды. Өйткені, күрең айғырдың үйірі құлын күнінде байланбай, бойдақта болған, ноқта, жүген көрмеген шүү асаулар екен. «Ол екі байталды ұстау, мыналардай емес» десті тұрған жұрт.

— Жылқыны иірмектегеннен бері күрең өзі бастап ылғи шетке тартып, үйірімен шыға жөнелгелі ойқастап жүр. Оған құрықты екі сермемейтін, айғыры жүйрік те оңтайлы жылқышы болмаса, бой жазып ұстатпай кетеді,— деп Шеген Жүкеннің өзін атқа міңгізді.

Ашаңдау, балғын денелі, жар қабақ кең нықты Жүкен жатаған теңбіл көк айғырға мініп, құрықты қымти ұстап, күрең айғырдың үйіріне қарай бет алды. Елең алып тұрған айғырдың үйірі тобымен жылқыдан тұра-ақ жөнелді. Ә, дегенде ұйлығып тобын жазбай ұйтқыған асау үйір, бірінен бірі оза құйрық атып сытыла жөнелді. Ұзын аяқ күрең байтал алдына түсіп құйындай құлдырады. Жүкеннің де алдымен ұстамағы сол. Теңбіл айғырдың басын жібере артына түсіп берді. Алғашқы бетте арқан бойы зырлап шыққан күрең байтал, жылқының ар жағымен қайта оралғанда, аяғы бытырап теңбіл айғырдың алқымына жақындай берді. Үйіріне таяна бергенде, қалың топқа бұрыла, жалтара бұталақтай қашты. Қашаған ұстауда атаққа шыққан Жүкен мен теңбіл айғыр күрең байталды бұлтарғанымен бойын жаздырған жоқ. Жамбасынан бұрылатын оңтайлы айғыр еркін жетіп баурап алды. Құлақ шекеден сермеп қалған Жүкеннің құрығы тап ете түс-

кенде, қыл мойыннан бұрап өзіне қарай қисая тартып қалды. Күрең байталдың құйрық жағы шошаң етіп, басы Жүкен құрығының толғауынан қайрылып, тыраң асты. Қасында таяу келе жатқан екі жылқышы аттан қарғып түсіп, құлақтап тұрып ноқталап алды. Жылқыны иіріп тұрған жүйрік айғырлы жылқышылар құйрық атып бөліне жөнелген асау күреңнің үйірін қалың топқа қайта қуып тықты. Екінші бір жирен төбел байталды да Жүкен адымын ашырмай құрықтап ұстап ноқталады.

— Апекем үйінің бұл қысырағына ана құла жирен дөненді үйірге салалық. Өзінің сүйегі де жақсы, құлжа-құланың баласы ғой,— деп Шеген қысырақтың айғырын белгіледі.

— Мен де соны лайықты көрем. Бірақ, өзі шұу асау, тағы болып қолға тұрмай жүрмесе,— деді Жүкен.

— «Асауды құрық жуасытады, тентекті бұйрық жуасытады» деген мақал бар ғой, бар қашаған қайда кетеді дейсің. Бірыңғай құла жирен болып матастырылсын,— деді Қангожа. Ол осы сөздерді айтқанда, бағанадан қысырақ матау қызығына таңдана да, ойлана қарап тұрған Сергей Қангожаға:

— Ана жылқышы Жүкеннің қашаған ұстауы, мына сіздің мақалдай айтқан сөздеріңіз бірінен бірі өтетін поэзия-ау,— деді. Поэзия деген сөзді бұрын естімеген Шоқан да, Қангожа да өрескел дегені ме, қалай деп үндеспей қалды.

Бағанадан Жәпелбектің жанында тұрған Жақып, Шоқан мен Сергейдің қасына келіп:

— Бәлем, Жүкен ағай, асау биені қалай ұстады. Сен үйтіп ұстай алмайсың,— деді Шоқанға.

— Онда, сен ұстарсың.

— Бағана Қангожа ағам ұрысқан соң, Жәпелбек құрық бермей қойды ғой.

— Немене, құрық берсе, өзің-ақ ұстайын деп пе едің?

— Мен ана жабағыларды ұстай алам, көрдің ғой құрықты қалай салғанымды,— деп әлгі сермеген құрығы жабағыға түсіп, жылқыны үркіткеніне мақтанып қойды.

— Малмен бірге өсіп, мінездес болған елдің баласына ол қиын болмауы керек. Қандай жағдайда өссе, адам сол ортаның күйіне, өнеріне жаттығады. Мына Жүкен Африканың ақын үйретіп жаттықса, қолынан келмейтін азамат емес қой. Қандай шапшаң, қандай әдісқой,— деп Сергей өзінің бағанадан таңданып тұрған жайына тоқталды.

Шоқан мен Сергей екеуі ауылға оралғанда, Шыңғыс та келген екен. Сергейдің Шыңғысқа айтқан жаңалықтары кешеден бері Шоқанмен бірге жүріп көргендері болды. Әсіресе,

бүгінгі жылқы күзеу, қашаған ұстау Сергейге ерекше бір қызықты көрініс болған. Ол оны көргеніне сондай қуанып, басы болған Шоқанға разылығы мен алғысын айтты.

— Шыңғыс Уәлиевич, сіз Шоқанды осы күзде Омбыға оқуға беріңіз, біздің үй де сонда, ауылды өгейсітпеспіз. Қазір дәл оқитын уақыты. Бұдан кейіндесе, кешігеді,— деп Сергей тілек ете сөйледі.

— Әжесі де оқуға бер деп былтырдан айтып жүр. Биыл амандық болса, Омбыға апарам. Былтыр апармағаным, бұрынғы әскери училище Кадет корпусы болып үлкейіп ашылатын болған соң, соған беремін деп тоқтап едім.

— Өте дұрыс. Онда сабақ беретін оқытушылары жақсы адамдар. Біразы бізбен таныс жолдастар. Корпусқа қалай да түсуіне бар күшті саламыз,— деді Сергей достық ықыласымен.

Нағашы аулына саяхат

Хан ауылы қыстаудан көтеріліп, жайлауға бет алды. Сергей аттанғаннан бері Шоқан сонан көрген жобасымен сурет салуға құлықтанып алған-ды. Әсіресе Сергейдің Жүкеннің асау күрең байталды ұстаған суретін салғаны Шоқанға қатты ұнаған-ды. Сергей сол суретінің алғашқы жобасын беріп кеткен. Соған қарап ол жылқының, желідегі құлындардың, Құсмұрын қырқасындағы жартастың суретін салып ермек етіп жүрді.

Осы көктемнен бері Шоқан Әубәкір молдадан сабақ алады тоқтатып, атқа міну, көктемдегі Қанғожаның қаршыға салу серуендеріне ілесіп, түз өміріне бой ұрып, мүлде сергектеніп алды.

Керей, Есенеі елінде болған бір үлкен дауға шақырылып кеткен Шыңғыс ел жайлауға келерде ғана оралды. Ондай келелі үлкен жиынға барып қайтқанда алдымен ханымға келіп сәлем беріп, шешіп қайтқан жұмысының жайын айтып, ана ойын тыңдайтын. Сол әдетімен келіп Есенеі елінің ертеден келе жатқан дауының бітім тапқанын айтып өтті. Ықыластана тыңдап, көпке дейін үнсіз отырып Айғаным:

— Апыр-ай, бұл бір көптен бері аяғы жерге тимеген, дауасыз дау еді, ақыры тынымы болған екен. Әрдайым жолың осылай болғай,— деп баласының абыройына разы бола күлімдеді.

— Ал, Шыңғысжан, мен былтырдан бері мына Шоқан-жанға нағашыңа апарамын, жер көрсетем, ел көрсетем деп

уәде берген болатынмын. Мұның биыл мүшел жасы және сәті болса қалаға оқуға жүргіземіз деп отырмыз. Зейнеп те көптен аулын көрген жоқ, саған айта алмай жүрген шығар. Біз жүріс қамын істеп сол би аулына бір барып қайталық. Басқа жұмыстарыңды жайлау үстінде тоқтата тұр.

— Әпеке, мен өзім де осыны ойлап, асығып қайтып едім. Онда жүріс қамын істетіңіз.

Әже мен әке келісімін естіген Шоқан қуанып сыртқа шықты.

Жүру қамы ұзаққа созылған жоқ. Екі үйден әзірленген екі пәуескені үш-үштен жегілген арнаулы жол аттары ала жөнелді. Шоқанды өз қасына отырғызған Айғаным күтуші әйелін ғана алып. Құсмұрыннан шығатын керуен жолына түсіп тартып берді, Зейнеп пәуескесінің ішінде Жақып бастаған үш бала, және күтуші келіншек Қанипа бар. Ханым пәуескесіне ілесе Зейнеп пәуескесі де жорта жөнелді. Шыңғыс бастатқан салт аттылар тобы оннан аса адам болатын. Оның ішінде Қарауылдың қарынсау қарасы атанған шешен би Ықылас, Шыңғыстың ауылдас, үзеңгі серігінің бірі Сал, әңгімешіл Әжібай, Әнші Нұрта, тағы басқа кісілер бар-ды. Шыңғыстың астындағы Мамеке ағасының үйінен сұратып мінген қарагер, иық қозғамайтын майда жорғасымен жылмия сызып келеді. Желе-жортып тобын жазбай ілескен нөкерлер, ауылдан шығардағы сән-салтанаттарың бұзған жоқ. Алғашқы екпінмен жорта жөнелген пәуескелілер де жүйіткіп барады. Ыстық түспей жетіп түстеніп, түс қайта жүрмек ауылдары Көлбастаудағы Күзембай болатын. Төре аулынан салт атқа қысқа күндік жер болғанымен, онда бергі жерге тоқталуды Шыңғыс лайықты көрмеген. Былтырдан бері бас қосқан жерде:

— Төре, біздің де есігіміз бен төріміз бар, атыңның басын біз жаққа да бір бұрсаңшы, — деген Күзембайдың сөзін Шыңғыс осы жолы есіне сақтаған.

Алдыңғы пәуескенің делбесін ұстаған, әрі жол жобасына жүйрік Дәрібекке Шыңғыс, ширақ жүріп, ханымды балалармен ыстыққа ұрындырмай жеткізуді тапсырған-ды. Өзі болса жайлы жорғаның жүрісіне сеніп, шаршауды ойламап еді. Қасындағы нөкерлері жайлы да ойына ешнәрсе алған жоқ-ты. Аға сұлтанның саяхат жүрісіне аттанардағы ойына бір алғаны жолшыбайғы елге салтанат көрсете, сәнді жүру еді. Атшылыққа ертіп шыққан оңтайлы жас жігіт Тулақбайдың астына қамшыкесті көбең жирен шобырды мінгенін қайдан білсін. Қасындағы нөкерлерінің аты мен жабдығында олқылық бар деп ойламаған: Артына бұрылмай пәуеске

сорабына төтелей тартқан Шыңғыс бастаған топтың сәске көтеріле арты шұбала берді. Мінгендері жай жүріске аяңшыл аттар еді. Әсіресе, шабан жиреннің көзі-басын тер жауып Тулақбай кейінгі топқа тепеңдеп зорға ілесіп келеді.

Кейінгі Ықылас маңындағы топ бір өзекке келіп түсіп, аттарының айылын босатып, өздері желпініп іркіліп қалды. Шыңғыс тобы пәуеске қарасынан көз жазбай, біраз жерге ұзап кетті.

— Шырақтарым, аттарыңның біраз ентігін басып, тынымдап алыңдар. Жер жобасы белгілі, бізді тоспаса барып түсе берер. Басы ауырмағанның тәңірімен ісі жоқ дегендей, Шыңғыстың өз атының жорғасы жайлы болған соң, қасындағы қарашының қай күйіне күйзеледі. Ана Сал мен Әжібай сорпасы шыққанша, төренің түп етегінен жабысып бағады ғой, — деп Ықылас қасындағы жұртты бір күлдіріп алды.

Жер ортасынан аудық, Көлбастаудағы Күзембай аулы енді алыс емес. Осы жерде аттың демін басып алып, тартып кетсек, жетіп барамыз. Апекемдер барып түсе берер; деп Шыңғыс жолдағы бір бұлақтың басына келіп ат басын тартып тұра қалды. Сыр бермей шыдап келген Сал мен Әжібай да еріндері кезеріп әрең дегенде демін алды. Шыңғыс жолдасының жартысы кейін қалғанын жаңа көрді.

— Өй, басқаларың қайда? — деді ол Әжібайға қарап.

— Олар әлгібір әзірде кейіндеп қалып еді, әлі жете алмай келеді. Ықаңның айы-күні жетіп жүрген кісі ғой, жолда толғатып қалмаса жарар еді, — деді күліп.

— Төре, біз бөлек-бөлек болып ұрысқан кісіше бытырап бармалық. Ханымдар бара берсін. Біз ана Ықаңдарды күтіп алып тұтас жүрелік. Сіз аттан түсіңіз. Мына салқын қайнардың суына ауыз шайып, кішкене салқындап алалық, — деді Сал.

— Иә, иә, дұрыс-дұрыс, — деп Шыңғыс атынан түсіп, сыртқы киімін тастап, әрі-бері жаяу жүріп, ат үстінде құрысып қалған бойын жазды. Аттарының айылын босатып, желпіндіріп, қайнар суына қолы-бастарын жуып, өздері де сергіді. Қайнар Бастаудың мал ізі түспеген көк шалғыны таңертеңгілік самалынан ырғалып жасыл жалтылмен құлпырып, алуан түрге бөленіп тұр. Әлі балдырынан қайтпаған қырдың көк сүйрігі де, көздің жауын алады. Хош иісті Арқа самалы баяу майда еседі. Табиғаттың осындай толықсып тұрған шағына құмарта айналаға көз тастаған Шыңғыстың Ықаңдар тобына көзі түсті. Тепеңдеп топқа кейде жетіп, кейде кейіндеп келе жатқан шобыр жирендегі Тулақбайды алыстан тани қойған жоқ.

— «Төреге ерген ерін арқалар» деген қазақта мақал бар еді. Алдияр төре, далада сол күйі қалып қойсақ та артыңызға көз жіберер емессіз ғой,— деп Ықылас келе бір жағы әзіл де, бір жағы наз тәріздендіре сөйледі. Тепеңдеп әрең жеткен Тулақбайды көрсетіп: — Мына атшы жігіттің мінген шобыры ауылдан шықпай жатып болдырып келеді,— деді.

— Иә, солай, болдырып қалды ма? Бұған неге жөнді ат бермеген,— деп Шыңғыс Әжібайға қарады.

— Әлгі Жүкеңнің істегені ғой. Бір дұрысырақ тұғыр берсе қайтеді екен «Байдың малын байгүс қызғанады» деген осы да,— деді Әжібай.

— Енді тобымызды жазбалық, мына Тулақбайдың аты би аулына Қаракөлге жеткізе ме, қалай? — деп Шыңғыс Салға қарады.

— Төре, сіз оған абыржымаңыз, бәрі өзіміздің ел ғой, бір ылажын табармыз,— деді Сал.

Шыңғыс тобы келіп Күзембай аулына жеткенде, алдарынан шыққан екі жігіт ханымдар түскен ақ үйге Шыңғысты, Ықыласты, Салды кіргізді де, басқаларды ақ үйдің қатарындағы жай қоңыр үйге әкеліп түсірді. Ханым есігінің алдына әкеліп бата тілеген құла құлынның енесі ауылды айнала шауып кісінеп жүр. Осы кезде далаға шыққан Шоқанға Жақып та ере шықты. Бұлар үйді айнала бергенде, анадай жерде екі-үш кісі құла құлынды бауыздағалы аяғын буып жатыр еді. Дәрменсіз тыпырлап жатқан құлынға Шоқанның жаны ашып кетті. Әсіресе құла биені аяды. Шоқан өз аулында да қонаққа сойған құлынды көргені бар-ды. Бірақ оларға мұндай мән бермейтін. Ондайда көбінесе ойынға алданып елең де етпейтін. Жақып болса:

— Өй, Шоқан, көрдің бе, ана құлынды бізге сояды, бүйрек жейміз,— деді. Шоқан оған алара бір қарап қайта үйге беттеді, әжесіне келіп:

— Біз нағашым аулына қашан жүреміз? — деді.

— Қарағым, неге асықтың, нағашың ауылы әлі алыста. Ауылдан шықпай жатып жалығып қалдың ба жүрістен, жаным-ау, бұл қалай? — деп Айғаным Шоқанның басынан силады.

— Жоқ, әже, жүрістен жалыққаным жоқ, мына құлынның енесіне жаным ашып тұр.

— Қарағым төре бала, сіздерге бұйырған құлынның арманы не! Қасқыр құлынын жеп те талай биені шырқыратып кетеді. Бұл қызыққа, құрметке сойылған құрмалдық қой,— деп Күзембайдың бәйбішесі масаттана күлді.

— Әні, Шоқанжан, ана шешенің айтқанын ұғып ал. Мал адам керегіне жаралады. Қызыққа ұстағанның қырсығы жоқ дейді. Қасқыр да жеп кететін құлын деп отыр,— деген Айғаным сөзі Шоқанның әлгібір балалық жан ашығыш ойын сейілткендей болды.

Құлын етін жеп күн, қайта аттанған жолаушылар, суыт тартты. Кешкі салқынмен алыс жолдың біраз жерін еңсере басуға жобаланған.

— Бүгін кешке Ажар апам аулына жетеміз бе? — деді Зейнеп Әжібайға Тереңжардағы Заманбек аулынан аттандарда.

— Ат-көлік аман болса түс ауа апаңыздың ақ дидарын көресіз: Көптен бері көріспеген болсаңыз, ауыл сыртына түсіп, сіңлі кәдесін істерсіз,— деп ағалық сыпайы әзіл айтты.

— Әже, сіңлі кәдесі деген не? — деп Шоқан Айғанымнан өзі білмейтін бір бөгде жайды сұрады.

— Шоқанжан, сен өзіңе таныс емес нәрсені білуге ынтызарсың-ау. Ол жақсы ғой. Бірақ, кейбір ұсақ-түйек жайды сұрай берсең түртіншек атанарсың,— деп күлді.

— Немене, әже, ол ұсақ нәрсе ме?

— Ол әйелдерде болатын ауыл салты. Мысалы, апаның өзінен үлкен Ажар деген апасының аулына бүгін барамыз. Олар екеуі екі елге ұзатылып кеткен бір үйдің қызы. Бірін бірі көптен көрмеген, сағынған. Сондай жағдайда сіңлісі апасына келсе, ауыл сыртында көлігінен түсіп қалып, жаяулап алдынан шығар, амандасар апасын күтеді. Сөйтіп екеуі көрісіп, сағыныштарын айтып, мауқын басады,— деп Айғаным Шоқанға ауыл салтының сирек болатын бір жайын түсіндірді.

Шоқанның арбада зерігіп отырғанын көріп әкесі:

— Шоқанжан, ішің пысып қалды білем. Алдағы ауылға барғанша мына атқа мінші,— деп Шыңғыс Шоқанға атын берді де, өзі Зейнептің пәуескесіне отырды. Еті қатып жарап алған аттар, зырлата жөнелді. Шоқан қоңыр жорғаның артқы аяғын жайқап басып, құйрығын толқыта жылжитын майда жорғасына салып Ықылас би мен Әжібайдың ортасында жүріп отырды. Күндегі Ықылас, Әжібай, Сал үшеуі жолдағы елдің қонақ асы құрметін айтысып, кейбіреулерінің қандай мақсатпен төренің, ханымның асты-үстіне түскенін сөз етіп келе жатты. Әсіресе Күзембайдың аз ғана айғыр үйірінен құлын сойғанын дарақылық десті.

— Тобынан ұстағансып, шолақ айғырының үйіріндегі он шақты құлынның бірін сойып, мырза кісі болғансып өлгенше

дардиды, — деп Ықылас тыжырынып айтты. Күзембайдың ша-
ла бүлініп, төре алдында жайылып төсек, иіліп жастық болу-
ында үлкен сыр барын білетін Сал:

— Қонақ асына қолқасы да олқы емес шығар. Мына аз
ғана ауыл Уақтың тізгінін қолына алғысы келетін көрінеді
ғой, — деді.

— Е, Салым, солай деші. Мен ол жағынан гөрі басқаны
ойлап едім, — деді Әжібай. Сонымен, бұл сөз тоқталып, жай
әңгімеге көшті.

Калың бозды, кер миық сары жазықта жайыла қонып
отырған елдердің ауылдарын сағым көтеріп, толқын үстінде
жүздіріп жүргендей бұлдыратады. Осындай ғажайып дала
көрінісіне елігіп келе жатқан Шоқан, өзі көп жайда сөйлесе
жүретін Салға:

— Бағана Ажа ағаң «Зеренді көліндегі Жаңбырбай аулы-
на барамыз» деген-ді. Сонда Зерендісі не, сіз білесіз бе? —
деді.

— Иә, Шоқанжан, осы Зеренді сөзді сен түгілі мен де
анықтап білген нәрсем емес. Ел аузында айтылып жүрген
белгілі қоныс аты болғандықтан кім ойлапты. Тіпті жақсы
айттың-ау, осыны сол ауылға барған соң Етекеңнің өзінен
сұрап білейікші, — деді.

— Әй, Сал-ай сенің де кейде тәлімситін әдетің бар. Ерте
кезде әйелдер мұрнының желбезегіне «Зерен» деген зер са-
лыпты ғой, сонан қойылған да, — деді Ықылас өзінің белгілі
мен білеміне салып.

— Онда көлдің желбезегінде зересі болған ба, — деп Сал
күлді: Әжібай да теріс айналып күліп жіберді. Шоқан мына
үш үлкен кісінің бір ауыз сөзге ерегісіп қалғанын байқап,
әлемді тануға көңіл бөлмеген жұрттың ой өрісін көргендей
болды. Салдың кейінгі кекесінді қалжыңына орай сөз айта
алмай Ықылас, қоңыр қасқа жорғасын селкектете тарта жө-
нелді. Бұдан кейін әзіл тоқталып, аттылар тобы буын-буын
болып ширай жүрді. Олар аласалау кереге жалдың көк бұй-
ра қарағайға бөленген етегін ала тартып отырып бір қабақ-
ша белестен аса берді. Иек астында Жаңбырбай ауылы
отырған үлкен шалқар көлдің айдыны аспан әлеміне төсіп
керіп жатыр. Иірілген толқын ойнағына кеудесін төсегендей
үлкен көл қанат жая кергиді. Көл нығындағы ақ ауылға тая-
на бергенде, кейінгі пәуескеден түсіп жатқан Зейнепті көріп
Әжібай:

— Әні, Зейнеп ханым апасына жаяулап барып көрісуге
түсті. Кәрі қыздардың сыңсып көріскендерін тыңдасаң дү-
ниенің қызығы, — деп Салға қарап күлді.

— Неше кәрі қыз көріскенде қасында болып едің? — деп Сал тез жауап қайтарды. Әжібай тосылып, қалды.

Салт аттылар келгенде Етекбайдың үлкен баласы Назымбек бөлесі Шоқанды өзі қолтықтап атынан түсірді. Назымбек Шоқаннан ересек, сыпайы жеткіншек екен. Кісілерді ертіп үйге алып жүрді.

Шыңғыспен тізелесе отырған етженді Етекбайға Ықылас, Әжібай, Сал қол беріп амандасты. Назымбекпен қатар кірген Шоқан да айырықша сәлем беріп, Етекбайдың қолын алды.

— Ә, ханымның Шоқаны осы ғой, шырағым, бақытты бол, көп жаса, — деп Етекбай айырықша ықыласын айтты.

Сапырылған қымыз, сойылған мал. Бірін бірі сағынып көрген апалы-сіңлілі би қыздары мәрә-сәрә болып, әңгіме думанға бөленуде. Шыңғыстар отырған Етекбай үйінде ел жайы, шаруа жайы сөз болуда. Бір әредікте Етекбай ауылдарының жайлауы, қоныстары айналасы шоқ-шоқ қарағайлы әсем шоқылар боп келетін Зеренді көлінің келісті бітімі сөз болды.

— Көлімізге көздерің түсіп кеткен екен. Босат, біз қонамыз дегелі отырған жоқсыңдар ма? — деп тілмар Етекбай Әжібайға қарап күлді.

— Оныңыз рас, Етеке, «төренің көзі түсті дегенше, түйенің несі көшті деп біл» деген сөз бар Бұл — бір. Еніншіден қоныс ауыссаңдар сөкеттігі бар ма, екеуіңіз бір айдыннан сұқсыр ілген сұңқарсыңдар, — деп Әжібай жайма-шуақ жүйріктікке салды. Етекбай мен Әжібайдың осы бір қайымдасқан сөздерін үндемей тыңдап отырған Шоқан ойына тоқып қалдырды. Қалтасына қарындаш, қағаз салмағанына іштей өкініп қойды.

— Етеке, мана Шоқанжан «Зеренді деген не нәрсе?» деп сұрап еді, біз анықтап айтып бере алмадық — сіз білетін боларсыз? Әжібай Зеренді көлі жайлы сөз бастағанда, Ықылас қозғалақтап:

— Басқа сөз таусылғандай-ақ, Әжібай, сенің бүгін көлдің атын анықтаудан-ақ қолың тимеді-ау, — деп ыңғайсызданып еді.

— Білмегенді сұрағаның артықтығы жоқ, Ықа, сіз Әжекеңді сөкпеңіз, сөкпеңіз. Білім — сұрау, іздеумен молығыды. «Іздегенге алтын жолығады» деп бұрынғылар әншейін айтпаған болар, — деді Шыңғыс Ықыластың орынсыз өзімшіл намысына тоқтау салып.

— Шоқанжан дұрыс сұраған. Әкейлердің бір әңгімелесіп отырғанда, осы көлдің қалай Зеренді аталғанын айтқандары

бар еді. Ол кісілердің айтуында қарағайлы, таулы жерде жүретін зерен деген киік тектес бір қоңыр аң бар көрінеді. Сол аң осы қарағайлы адырда көп болады екен. Мына көлден су ішіп, қарағайды қоныстап жүрсе керек. Бертін ел қоныстап, жазда жайлау, қыста қыстау еткен соң қоныс іздеп басқа елі аз жерге ауып кетсе керек. Ертедегі елдің әдетінде жерге, көлге ат қойғанда, сол жерді, суды қоныстаған аңның, құстың, балықтың атына байланыстырып атай береді ғой. Ана Арқада Бұғылы, Тағылы деген таулар бар. Аюлы, Аршалы, Балықты көл, Шортанды көл деген сияқты атаулар көп қой. Сол сияқты зерен көп қоныстағаннан Зеренді аталыпты дейтін еді, — деп Етекбай өте сенімді, орынды етіп айтып берді.

Зеренді жайындағы Етекбай сөзін де Шоқан байыптай ұғынып, жаттап отыр. Бір әредікте Шыңғыс:

— Етеке, сіздің ана Етек Ыбырайға айтқан бір сөзіңізді ел аузынан естіп сүйсініп едім. Өзіңізден де бір сұрайыншы, — деп Етекбайды сөйлеткісі келді.

— Аңдыспаса аға сұлтан бола ма. Әлдеқайда жүріп бірінің мүдірген жерін екіншісі жерден жеміс тапқандай ұшықтай жүреді-ау, — деп Етекбай ол әңгімені де баяндай жөнелді. Жайықпайдың Ыбырайы жарым патшаның жанында отыратын төре болыпты деп алып қашып жүрді. Бір күні Ақмолаға бара жатып әдейі бұрыла жүріп келе қалғаны. Қолдан келген сый-құрмет зияпатымызды істеп күттік. Сөз арасында Ыбырай:

— Етеке, сізді тілмар шешен кісі деп ел көтеріп жүрген соң, үлгілі сөзін ести кетейін деп әдейі бұрылып едім. Ел айтқандай үлгілі сөзді тыңдай алмай отырмын, іліп-тартпа шотаяқ тілді ғана екенсіз ғой, — дегені.

— Шырағым Ыбырай-ай, біз от басындағы адамбыз ғой. Біздің сөзіміз шотаяқ тәрізді іліп тартпа ұтымсыз екені рас та шығар. Аға сұлтан ел иелерінің де ашалап-ашалап тастаған үлкен сөздерін ести алмай жүрміз-ау, дедім. Ыбырай сазарып қалды, одан әрі сөз айтып арбаспадық. Салқын ғана қош айтысып тарадық, — деп Етекбай Шыңғысқа сұраған сөзін айтып берді.

— «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі» деген-ау. Сізде, сізде несі бар еді соқтығып, — деп Шыңғыс өзінің аз сөзде асыл мағына жатқанын аңғарғыш ойын көрсетті. Үнсіз тыңдаған Шоқан, тағы бір асыл маржан тапқандай әсіресе «аға сұлтан ел иелерінің де ашалап-ашалап тастаған үлкен сөздерін көре алмай отырмыз» дегенін ішінен қайталап айтып, жаттап алды.

Таң салқынымен ерте аттанған жолаушылар, соқырлау көш жолдарының сарынымен зырлата тартып жөнелді. Ендігі жүрістері суыт, ширақ. Қалайда Қаракөлдегі Қаржастың қалың елінің ортасына, би аулына жету.

Былайғы жерде көп бөгеліс бола қойған жоқ. Сыпайы қонақ асы, сыдырта жүріс. Төрт күн өтіп, бесінші күні үдере тартқан жолаушылар Қаракөлдің қайқаңы аталатын көлбеген белестен аса қалың ауылдың қарасына ауысты. Топ-топ жылқылар көл сағасынан өріске беттеп барады.

Салт аттылар Шыңғыс жорғасының сыдырма жайқауына ілесе салпақтай еріп желе шоқырақтатып келеді.

Ауылға таяна бере Зейнеп тағы да пәуескеден түсіп, алдынан топталып шыққан сіңлі, жеңге, бауырларын күтіп тұр. Айғаным пәуескесіне ілесе, Шыңғыстар тобы жағалай отырған қалың ауылдардың ортасындағы айрықша салтанатты Мұса аулына келіп ат басын тіреді. Айғаным жолын үлкен тұтқан Шорман аулының жастары алдарынан шығып қарсы алды. Зейнепті қаумалаған сіңлі, жеңгелері бір топ ерекше сәнмен өздеріне арналған үйге кірді. Күтіп отырған арнаулы қонақтарын би ауылы асқан құрметпен қабылдап, алуан сый көрсетіп жатыр.

Әсем ән, күндіз-түні күлкілі әңгімелер, әзіл-сықақтар да жаңғыра, өсіре айтылуда. Шыңғыс, Мұса, Ықыластар тобы көбінесе үкімет бұйрығы жайлы сөздерді айтып, ел билеу жөнінде ойласа бірінен бірі сөз тартады.

Шоқан бұл ауылға келгелі үлкен кісілер қасынан қашықтап кетті. Өйткені, құсбегі сауықшыл нағашы ағасы Аужан бастаған жастар тобы, қадірменді жиен Шоқанға өз елдерінде бар деген тамашаларын көрсетуде. Ауыл өмірі қашан болсын бір қалыптас. Атқа міну, құс салу, ит жүгірту ең тамаша ойын осы ғана. Оның бәрі Шоқанның өз ауылында көргендері. Және мына қырық күн шілдеде бүркіт аңға салынбайды, тұғырда отырады. Тазыны да ыстықта қызыл табан болады деп аңға қоспайды. Тек, бұл жазда обалсынбаса, балапан өргізген құсты аямаған құсбегілер қаршыға, түйгынды ғана ата қаз, үйрекке салады. Дегенмен, өз ауылдағы қаршыға салу әдісіндегі ерекшелікті көрсетуге ойланған Аужан:

— Біз Шоқанға даңғаза, дабылмен құс алдыруды көрсетеміз, — деді, Мұса ағасының үйіндегі аға қонақтарға сәлем бере келіп.

Аужанның ондағы ойы қаршыға салудың даңғаза дабылын үлкендер көрем десе жүрсін деген ойы еді. Өйткені

оны шығарып жүрген өзі болатын. Аужанның даңғаза дабылы десіп Қаржас, Сүйіндік елдерінің қаршыға ұстағандары әсіресе айналдырып алған-ды.

Шоқан келген күннің ертеңінде күміс ер-тоқыммен жабықтап мінгізген боз жорға дөнен аса бір әсем болатын. Жақып та Мұстапа нағашысының үйінен бір қара құнанды жабықтатып мінген. Каракөлдің жалпақ айдынынан қаршыға салуға болмайтын. Аужанның даңғаза дабылына ыңғайлы көлі — Қазанкөл деген саумал көлден бөлінген, бір ойпатқа біткен шағын кемеш Қамыстыкөл болатын. Бұл көлге қамысы қалың болғандықтан, қаз, үйрек көп қоныстап, жаз бойына құс арылмайтын.

— Осы, Аужан, сенің даңғаза дабыл дегенің қандай өзі. Аты жақсы емес екен. Даңғаза деген мағынасыз бос даурық деген сөз ғой, — деді Шыңғыс балдызына күле қалжыңдап.

— Жезде, сіз өзіңіз бірге жүрсеңіз көресіз, ол даңғаза дабыл дегеннің екі түрлі қызығы бар. Бірі — қаршыға ұстаған құсбегінің барлық қаршығасы қатар ұшырылып, кімнің құсының қыран екені анықталады. Ат жарысы сияқты бұл қыран жарысы. Ал екінші бір тәуір жағы — аң тамашасын көруге елдің бәрі қатысады. Жеке қаршыға салушылар «сендер дыбыстап құс үркітесіңдер» деп қасына көп кісі ертпейді. Мына даңғаза дабылда қызық көрем деген бала-шағаға дейін тобымен барып жабыла дабыл қағып, өздері құсты бірге салысады, — деп енді даңғаза дабылдың әдісін әңгімелей жөнелді. — Егер сіздер жүреміз десеңіздер ертең таң бозынан барамыз. — Осы маңдағы барлық қаршығасы бар құсбегілерге хабар айтып жиналамыз. Құсқа барған барлық кісі тапса дабыл алып барады, таппағаны тоқымын, етігінің қонышын сабалап, көлді жағалай тұсынан келіп дыбыстайды. Жан-жақтан дабыл қағылып, андыздаған қаршығаның ұшқанын көрген қаз, үйрек, ұйлығып, көл төбесінде шыр айнала ұшады. Сол кезде қыран қаршыға қалаған құсын қағып түсіре береді.

Аужанның мынау айтқан әдісі көңіліне қона кеткен, Ықылас:

— Біз де барып көрелік, — деп Шыңғысқа қарады.

— Жақсы, жақсы, баралық, — деді Шыңғыс сөз бұзбайтын әдетімен.

Кеше кешке байлаған уәде бойынша Аужан жылқышыға тапсырып атты ерте алдырып, таң бозынан аттанды. Ол ерте жүрісті Шыңғыстарға да, барлық қаршығашыларға да айтып қойған. Қаршығасын алып, Шоқанды өзімен қатарластыра

атқа мінген Аужан аулынан шыға бере күрең дабылын Шоқанға берді.

Бұлар Мұса аулына келгенде мұндағылар да дайын екен. Шыңғыстың қасында тұрған Жақып Шоқанның қолындағы дабылды көріп:

— Атеке, мен де, маған да дабыл алып бер, — деп қыңқылдап қоймаған соң, атшы Тулақбайды шақырып алып, Шыңғыс:

— Мынаған да біреуден дабыл алып берші, — деді.

Иса аулынан қаршыға ұстап келген үш-төрт жігіттің біреуі ерінің алдыңғы қапталындағы анжымаға кішкене қара торсықша байлап алыпты. Соны көріп Тулақбай:

— Жігітім, мынауың да дабыл ма, әлде сусын құйып алғансың ба? — деп еді, әлгі жігіт күліп, — Даңғаза дабылға барған кісі дабылсыз жүре ме, менікі дауылпаз деген ең үлкен дабыл, — деді.

— Онда дауылпазыңды ана жиеніңе берші, дабыл тауып бер деп төренің мазасын алып тұр!

— Е, жарайды, жиеннің қалағаны торсық болса, — деп ол жігіт шешіп берді. Тулақбай торсықты әкеліп Жақыпқа:

— Мынау дауылпаз деген дабылдың ең үлкені екен. Мұның дыбысы шыққанда, аспаннан үйрек өзі жүрегі ұшып жерге құлай беретін көрінеді, — деп ерінің алдыңғы қапталындағы анжымаға байлап берді. Басында ыңғайсыз көріп тұрса да «ең үлкен дабыл» дегенде танауы делдиіп кетті. Шоқанға жетіп барып:

— Көрдің бе, мына менің дабылым дауылпаз, ең үлкен дабыл, — деп мақтанып, қайта әкесіне қарай шоқыта жөнелді. Дауылпаз деген сөзді бірінші естіген Шоқан, қасындағы Аужан нағашысынан:

— Нағашы аға, дауылпаз деген не? — деп сұрады.

— Ана тентек Жақыпты алдаған ғой, ол дауылпаз емес, жай кішкене сусын құятын торсық қой. Қолында дабылы жоқтар кейде шу көтеріп дыбысты жаңғырықтыруға ондай торсықты да алып шығады. Ол ана Иса нағашы ағаның балаларының шығарып жүрген қылжағы ғой. Дауылпаз деген үлкен жорыққа қол аттанарда соғылатын дабыл. Оны шеңберлеп иіп, ағаш кергіге керіп, жұқа серке терісінен жасайды, — деді Аужан.

Қазанкөлге таяна бергенде әдеттегі әдістерін істеп қаршығашылар топ-топ болып бөлініп көлдің жан-жағынан қаптай келіп, құстарын дайын ұстады. Сол кезде көлді жиектеп қаптаған қалың кісілер дабылдай лап қойды. Көл бетінен ду етіп ұшқан қаз, үйрек дуылдан қорқып сапырылыса берген-

де, жан-жақтан аспанға атып шыққан қыран қаршығалар шапыр-шұпыр айқасып, бір-екеуі қаз іліп, бір кішірек қаршыға іліп түсті. Алғашқы бетте аңырып қалған Жақып, бір әредікте торсықты тарс еткізіп қағып қалғанда қара құнан атып кетіп, жерге топ ете түсті. Ымқырулы Тулақбай тұра жөнелген қара құнанды ұстап әкелді.

— Ә дауылпаз, қалай, дабылыңның өзіңе әлі келді ме? — деп Шыңғыс баласына қарап күлді. Ұялып қалған тентек Жақып үндеместен келіп құнанына мінді.

Алғашқы көтерілген құсқа жіберген бетінде бір ата қазды іліп түскен Аужанның көк қаршығасы, қайта ұшып тағы бір үйректі қағып түсті. Басқа қаршығалар да бір-бірден қаз, үйрек алды. Құс тамашасына қарық болған топ күн көтеріле ауылға оралды.

Қайтып келе жатқанда Шыңғыс балдызының әдейі жанына тие:

— Мына әдісің әсемдік емес, ту-тулақайлау екен. Қара қарғаша үймелеп жүрген құсбегілікте онша қызық бола бермейді ғой, — деді.

— Атеке, мұндай қызықты бір кісі көргеннен, көптің көргені жақсы емес пе? — деді Аужанның қасында келе жатқан Шоқан. Баласының нағашысына араша түскеніне сүйсінген Шыңғыс үндеген жоқ, жымиып күле берді.

Осындай ойын-сауық, тамаша қызықпен бір жұмадай жатқан Айғаным ханым Шыңғысқа қайталық деген ойын айтып, жүру қамы істелді. Алдымен Мұса мырзаның ханым құдағиына, қарындасына, жиендеріне арнап дайындаған сыйлықтарын ұсынды. Би аулының басқа отаулары да қарап қалған жоқ. «Екі бай құда болса, арасында жорға жүреді» дегендей, аға сұлтан аулының жиендері, аға сұлтан күйеу, ханым құдағи айта қаларлықтай сыйлыққа бөленді.

Аттанар алдында Мұса аулына жиналған би балалары қонақтарын ортаға ала отырып, өздерінің сән-салтанаттарын мадақтады. Құсбегілік, аңшылық, ат салтанаты сөз болды. Мұстапаның Көкбесті атанған бәйгі атының өткен жылғы бір ұлан-асыр аста жүз аттың алдынан келгені айтылды.

— Осы Көкбестінің, сірә, қанаты бар ма деп қалдым, — деді Мұстапаның қасында отырған атбапшы Жарқынбай деген мақтаншақ көтермешісі.

— Жылқыда қанат болады дейсіз бе, ол әншейін көтермелеп айтқан сөз ғой, — деді Шыңғыс Жарқынбайдың Мұстапаға жағына айтқан орынсыз мақтауына.

— Төре күйеу, мен оны әншейін айтып отырғаным жоқ. Алтай еліндегі былтырғы аста, мына Қаракесек Қуандықтан,

Сүйіндік, Тарақты, Тамадан аяғының желі бар не саңлақ келген ғой, жүзден аса атты айдап шыққанда біздің мырзаның Көкбестісі, жай бір күйкі ғана шобыр тәрізді болып көрінді. Ішімнен: «Я, бидің аруағы, өзің қолда» деп Көкбестінің жанына келіп, қашан ат айдауға кеткенше тұрдым. Сонда Көкбесті жануар ешбір желікпейді-ау! Тек бірқалыпты салмақпен аяңдап, кейде төсін жерге тигізе керіліп, созылып бойын жазады. Сонан бір мезгілде ат алдынан келеші баратын болды. Келешіге мен өзім кеттім. Көзіңіз жамандық көрмесін, біз келеге таянғанда үш ат түйдек келеді екен. Қарасам біреуі Көкбесті, біреуі бір қара ала ат, біреуі қанжырдай жирен ат. Сонан аруақтап кеп шылбырына жанаса бердім. Үстіндегі бала да қу еді, аттың басын аздап іркіп келеді екен. Мені көрген соң, о да айқайлап, тақымын қысты білем, Көкбесті сытылып шыға берді. Мен айқайды салып ұрандап келем. Көзіңіз жамандық көрмесін, Көкбесті құйындай ұйытқып ағып берді. Мен ілесе алмай қалып қойдым. Сонда көрдім, Көкбестінің тіпті аяғы жерге тимей, тура қалықтап ұшып барады. Тек жануарға көз тимесін деп көзімді жұма бердім. Басқа аттан бір шақырым бұрын келді. Мен дәлелсіз айтпаймын ғой. Жарықтықтың қанаты бары бар,— деп, Жарқынбай сөзін аяқтады.

— Мына Мұстапа балдызымыз ол сияқты жүйрігінің түрін де көрсетуге қызғанады,— деп Шыңғыс Мұсаға қарап күлді.

— Иә, ол балдызыңның ондай мінездері болуы мүмкін,— деп Мұса жымынып еді:

— Мен екеуіндей шенге шіреніп жүрген төре емеспін. Ат қызығы, құс қызығымен алданбағанда қайтемін. Мына атымды көрдің бе, деп кімнің алдына жалбақтаймын,— деп Мұстапа белгілі томырықтау мінезіне салды.

— Осы Мұстапа өзі сараң да ғой деймін. Бидің басқа балалары ат жалына қолы жаңа жеткен жиендеріне қалағаның бар ма, сұрағаның бар ма, деп жатыр. Мұның аузынан соны да естігеніміз жоқ,— деп Шыңғыс Көкбестіге көңілі ауайын деген сырдың шетін шығарды.

— Жиендер әлі жас қой, ат баптар жасқа келгенде, онысын да көрерміз,— деп Мұстапа Шыңғыстың алдын орағытты.

— Бәсе, сараң дегенім дәл шықты ма. Көкбестіге жиендер қолқа салар деп, ат баптар деген сөздерді көлденең тартып отырсың-ау, ә? — деп Шыңғыс күлді. Бағанадан үндемей тыңдап отырған Шоқан:

— Атеке, өзімізде де жүйрік бар ғой. Бізге керек жүйрік оған керек емес пе? — дегені ғой.

Шоқанның кісіден сұрау, біреудің дүниесіне қызығу дегенді жеккөретін мінез білдіргені Мұсаға сондай ұнады.

— Шоқанжан, бері келші, Мұстапаның атынан сенің мына сөзің әлдеқайда жоғары шықты-ау. Бақытты бол. Аман болсаң қай жүйрік сенен құтылар дейсің, — Осыны айтып Шоқанның маңдайынан ніскеді.

Қаракөл басынан түс ауа аттанған Айғаным пәуескесі Құсмұрын қайдасың дегендей кешкі салқынмен тартып кетті. Айдын көл алқабында, алшақ-алшақ қонып қанат жайған Қаржас елінің қауымы қала берді. Мұса үйінен өзіне арнап міңгізген жорға құнанына мінген Шоқан әкесімен бірге салт аттылар тобында бара жатты.

Ұядан ұлы жолға

Төре аулы жайлаудан қайтқалы, Шоқанның ойында Омбы қаласына деген жүріс жолы елестеп, асығу да бар. Әсіресе Сергей ағайдың қала жайынан қызықтырып айтқан әңгімелері есіне түседі. Ал қалаға жүрсе мына ауыл өмірінен бөлінеді. Ойыны бір құрдастан, тентек те болса, бауырлас Жақыптан бөлінеді. Ыржия күліп, қорғана тіл қатып, балшықтан мүсін жасап ойынына талшық еткен Мысықтан көз жазады. Қатар отырып жазу салыстырған, ойын тобында үнемі қасында болып, мұрнын тартып қойып, «Шоқа» дейтін құрдасы Әлібайдан бөлінеді. Осындай ойларға оралған Шоқан күн санап анадағы бастаған күнделік дәптеріне әрбір ойын жазып жүрді. Ол жаздағы нағашы аулына барған сапарынан көрген-білгендерін — Етекбай сөзін, Зеренді түсінігін жазды.

Ауыл Қосқималыға келген күні-ақ Шоқан белгілі күзек құдықта отыратын жалғыз қара лашық Мысықтың үйіне келді. Жаздай ел көрмей, елегізіп елсіз өмірде бұйығып жүрген Мысықты, екі бұзауды қайырып келе жатқан жерінен, қорық ішінде кездестірді. Ыржиып құлағы делдиіп тұра қалған Мысыққа Шоқан құнанынан түсіп, қасына келді де:

— Немене, Мысық, аман ба!

Мысық үндемеді, тек күле берді.

— Сен, немене, сөзді ұмытып қалғансың ба?

— Жоқ, сөзді білем. Аман ба, Шоқан!

— Иә, аман. Өзің, немене, қандай мүсін жасадың?

— Түк те жасағаным жоқ.

— Неге?

— Бұзауымды бағып, апамды күтем.

Мысықтың мына сөзі Шоқанға ерекше бір ой салды. «Иә, алдымен тіршілік өмір жабдығы» деді ішінен.

— Мен енді қалаға оқуға жүрем. Сен ертең біздің ауылға кел. Және жаңа суретің болса, ала кел.

— Жаңа мүсінім жоқ. Жалғыз қалай барам, қорқам. Апамды жалғыз қалдыра алмаймын.

— Неге?

— Апам орнынан тұра алмайды.

— Әкең қайда?

— Төре үйінің шөбін шауып жүр. Алыста, анау өзен жақта.

Мысықтың мына кейінгі үй жайын айтқандағы мұңайған түріне көзі түскен Шоқан оны аяп кетті. «Анасы ауру, әкесі біреудің жұмысында, өзі жалғыз. Мына бұзаулар оның әрі күн көрер азығы, әрі ермегі. Қандай қиын».

— Онда ертең мен өзім келейін, жарай ма?

Мысық басын изеді.

Шыңғыс өзінде қонақта жатқан Дабашинский мен Шоқанды ертіп Айғаным аулына келгенде, Қангожа, Мамеке — бәрі де ханым үйінде еді. Шоқанды Омбыға оқуға апарары деген сөз осы күзекке қонысымен-ақ төре аулына хабарланған. Бүгін ханым үйінде болатындықтары да оларға айтылғанды. Сүйікті немересін қасына алып, қайта-қайта маңдайынан иіскеп, ойлана алысқа қараған Айғаным:

— Мына Шоқанжанның тоқым қағарын өзім істейін деп әдейі мына аға, аталарын шақыртып алдым. Баталарын берсін. Ана ауыл ақсақалдары да келеді. Шыңғысты орысша оқуға бергенімде, төре, қара болып — «Айғаным енді өзі шоқынғаныммен қоймай, баласын да орыс оқуына шоқындыруға беріпті. Аталары орысша оқымай-ақ үш жүзді билеп еді ғой. Бұл қай бұзылғаны», — деп айтпаған өсегі бар ма еді. Сол шоқындыруға берді деген Шыңғыс міне орталарыңда. Дінін бұзып па? Халқының қағидасын бұзып па? Білім алды, білімді елдің адамымен тізелесе отыруға, өз ойын басқаға тәуелсіз-ақ орысша жеткізуге жетті. Ал Шоқанжан енді одан да үлкен оқуға барады. Жаңа заманның білімін алады, — деді Айғаным.

Әрқайсысы Айғаным сөзін өзінше түсінген туысқандар үнсіз тыңдап, әдеппен ана алдындағы құрметтерін істеді. Айғанымның әлгі айтқан сөзін тыңдап отырған Дабашинский:

— Төрелер, ханым аналарыңыз өте дұрыс айтады. Сіздердің бағынған үкіметтеріңіз орыс патшалығы, оның тілін

біліп, заңын ұғу сіздерге парыз. Егер оны білмесеңіздер, мен сияқты тілмашқа тәуелді болып отырасыңдар. Сіздің қазақтың мақалы бар ғой: «Шайнап берген балаға ас болмайды», деген. Сондай-ақ біреу арқылы тілдескен ел басшысы ұлыққа қай ойын жеткізеді. Ал мына Шыңғыс Уәлиханович патшаның өзімен де сөйлесе алады. Шоқан корпусқа түсіп оқыса, Шыңғыстан да оқымысты болады. Енді сіздің елдің жастарына оқу керек,— деп өте бір достық ойлар айтты. Бұл сөзге риза болған Айғаным:

— Шырағым, Шоқанымды өз қолыңа береміз. Үйіңде ұста, зеріктірме, оқуын жақсылап оқыт. Сен де дос-жар баламның бірі бол,— деді.

— Ханым апай, сеніміңізді ақтармын. Шоқаныңызды өз балам етіп тәрбиелермін.

— Жолың болсын, шырағым,— деп Айғаным қасындағы Шоқанға,— сен ана ағаңның айтқанын тыңда. Оқуыңды жақсы оқы,— деді. Шоқан үндемей басын изеді.

Осы кезде Айғаным хабарлаған ауыл ақсақалдары: Ықылас, Сал, Әжібайлар, тағы басқалары келді. Мәжіліс қызды. Қанғожаның қобызы да, Нұртайдың әні де шырқалды. Түс ауа ханым аулынан аттанған топтың ішінде келе жатқан Шоқан, өз ауылдарына таянғанда:

— Атеке, мен кеше Мысыққа келем дегем, соған барып келейін,— деді.

— Е, досың ғой, әлгі шебер бала ғой, бар, бар,— деп Шыңғыс рұқсат етті.

Шоқан Тақырбас бар қасында, Мысыққа келгенде, күресінің қасында от жағып жүр екен. Ол Шоқанды көріп, ыржая күліп алдынан шықты.

— Ал Мысық, жүр, біздің ауылға жүр.

— Апам жалғыз қалады ғой.

— Көп болмайсың, апаңа айт.

— Жарайды, кәзір,— Мысық апасы жатқан қара лашыққа жүгіріп кетті. Біраадан соң үстіне анада Шоқан берген көнетоз шапанын киіп шықты.

— Кәні, менің артыма мін,— деп Тақырбас оны қолынан тартып артына миңгестіріп алды. Мысықты өзіне ілестіре үйге кірген Шоқанға Зейнеп:

— Шоқанжан-ау, мына сары сұңқарды тағы тауып алғансың ба? — деді таңданып.

— Иә, апеке, шешесі ауру екен. Жазда сурет жасай алмапты. Әкесі атам үйінің шөбін шауып, үйінде жоқ. Сондай аянышты, — деді.

— Шешесі не ауру екен? — деп Зейнеп ежіктей сұрады. Оны байқап тұрған Мысық қорқып, көзін жыпылықтатып, төмен қарап кетті.

— Апа, сіз ұрыспаңыз, оның жазығы жоқ. Мен ертең қалаға оқуға жүремін ғой, ана менің қазақы кемзал, шалбарымды Мысыққа берші, түк киімі жоқ. Өзіне тамақ бергізші. Шешесіне де тамақ беріп жібер, — деді өтініш етіп.

— Иә, жол садақаң болсын, берейін, — деп Зейнеп Қанипаға, — Шоқанжанның кемзал, шалбарын ана балаға әперші. Өзіне тамақ бер. Шешесі ауру болса, шай, қант түйіп берші, — деді. Қанипа жымия күліп:

— Осы бір сары шегір жүгірмекке Шоқанжанның мүлде ықыласы түсті-ау. Мына кемзал, шалбарын қалаға жүрерде өзім сұрап алып, бауырыма кигізейін деп жүр едім.

— Қанипа, оған ренжімей-ақ қой. Сенің бауырыңа да Шоқанның бір көнесі табылар, — деп Зейнеп Қанипа көңілін де жұбатып қойды. Киім киіп, шай, қант алып, олжалы болған Мысық қуанышы қойнына сыймай, үйіне жетуге асығып, Шоқанның қасына келіп, не айтарын білмей, ыржиып танауын тартып тұрып қалды.

— Немене, үйіңе қайтасың ба? — Мысық басын изеді. — Тақа, Мысықты үйіне апарып тастаңыз, иттен қорқады, — деп Шоқан Мысықпен хош айтысты. Тақырбастың артына міңгесіп жүре берген Мысыққа:

— Мысық, мүсін жасауыңды ұмытпа. Маған жақсылап көп мүсін істеп қой.

Мысық Тақырбастың белбеуінен ұстап, тырмысып бара жатып артына бұрылып:

— Жарайды, істеп қоям, — деді.

Шоқан Тақырбастың артына міңгесіп бара жатқан Мысыққа қарап біраз тұрып қалды. Тек, артынан келіп Жақыптың:

— Өй, анау әлгі мияу Мысық па? — деген сөзіне бұрылып:

— Иә, сотқар, бір айқасатын едің, көре алмай қалдың-ау, — деді.

Жақып Шоқанның қалаға жүретін хабарын естігелі бері бұрынғыдай соқтықпай, өзінше бір ойға түскендей болып жүрген. Бұл жерде де сол мінезін істеді.

Дабашинский Шыңғыс аулына келісімен-ақ Шоқанның жаңа досы болып алды. Шекарашылар мекемесінің тілмашы, қазақ даласын көп аралаған, тапқыр да ділмар Дабашинский Шыңғыстың көптен бергі досы еді. Шоқанды оқуға алып жүрердегі қаладан Шоқанға сайлаған пәтер үйі де осы Дабашинский

шинскийдікі болатын. Сондықтан, көктем кезіндегі қалаға қатынасқанында, Дабашинскийді қонаққа шақыра келген. Дабашинскийдің бұл келуіндегі себептер де осы болатын. Дабашинский Шыңғыстан бір-екі жас үлкен болғандықтан, Шыңғыс оны Уәсіл ағай деп өзімсіне сөйлейтін. Шыңғыстың өзін қазақсына атағанына Дабашинский аса разы болып, көңілденіп қалушы еді. Әкесінің атауымен Шоқан да оны Уәсіл ағай деп атайтын болды.

— Корпусқа бала қабылдау кезі болып қалды. Алдын ала барғанымыз жақсы,— деп Дабашинский Шыңғысқа жүру жайын бір ескертіп қойды.

— Иә, иә, ол рас. Ертең ерте аттанамыз,— деп Шыңғыс жол аттарын, қасына алар жолдасын әзірлетті. Тұңғыш баласын бауырынан шығарып алыс жолға, шәһәрлі жерге жіберуге әзірленген Зейнеп әлденеден бір ауыр ойда. Ананың көз алдына кішкене Шоқанның жат үйде жалтаңдап отырған түрі елестейді. Қаланың қамау көшесі, өзі тілін түсінбейтін жұрттың ішінде баласының жабығып тұрған бейнесі келеді. Іші елжірегенімен бір сенімді медеу бар. Ол анада келіп жатқан Сергей, мына Уәсіл ағайлар көңіліне тиянақ тәрізденіп кетеді. Білімге, оқуға аттанады, ол бір мерей ғой, деген жақсылық ойдың жарқын сәулесі жігер тугызып тұрғандай болады. Осыны ойлайды да бойын ширатады.

Үш ат жегілген пәуескенің күймесін шалқалата ашып Бейсен көлденең тартқанда, Айғаным бастаған аналар тобы Шоқанды кезекпе-кезек бетінен сүйіп, асыл ниеттерін айтуда.

Алдымен пәуескеге келіп отырған Шыңғыс:

— Кәні, Уәсіл ағай, келіңіз,— деп өз қасын нұсқады.

Тентек Жақып жыламсырап Шоқанды құшақтап, бауырлық жылы мінез көрсетіп тұр. Жақыптың сырт жағында Әлібай, Мұқандар тұр. Бұлар ыржия күліп, «Шоқан, қош, аман бол» десіп, жолдастық қимас достық лебіз білдіруде. Бейсеннің делбе ұстаған қолы қозғалғанда, пәуеске үзеңгілігіне аяғын салған Шоқанды ұстап қолтығынан алып Зейнеп өз қолынан аттандырып жіберді. Шоқанның пәуеске тұтқасына жармасқан қолынан ұстап Уәсіл ағай көтеріп алды. Жаң-жүйесі босап көзіне жас алған Зейнеп: «Жолың болсын, құлыным»,— деп орамалын көтеріп қала берді. Пәуескенің артынан көзі жасаурап қарап тұрған Айғанымға:

— Апасы, үйге жүріңіз, Шоқаныңыздың жол шашуына батаңызды беріңіз,— деді Зейнеп.

— Жарайды, Зейнепжан, Шоқанымнан аяр тілегім бар ма,— деп Айғаным қасындағы күтушілерімен үйге кірді.

Ауылдан шыға бере тақта жолға түскен пәуескені, ерігіп тұрған үш күрең ат зырлата ұшырып келеді. Артына жалтақтай қараған Шоқанға:

— Шоқанжан, енді артыңа емес, алдыңа қара. Өміріңнің өрі алдыңда,— деді Шыңғыс.

— Иә, Шоқан, Шыңғыс Уәлиханович өте дұрыс айтады. Алдыңа қара. Қызық та, білім де, өнер де алдыңда,— деді Дабашинский, Шоқанның ауылға қиыла қараған ойын бөліп. Құсмұрын жазығынан созыла құлаш ұрған жіңішке қара жол, тобыл бойын кемерлей тартып келеді. Анда-санда күзекте отырған кигіз үйлі қазақ ауылдары, кей жерде некенсаяқ қысқы қора елесі көрінеді. Солтүстіктен ескен қоңыр жел лебі әрі салқын, әрі бір көңілсіздікті сүйретіп жүргендей, бір ызғар сездіреді. Аспан әлеміндегі бұлттың түрі де, қоңыр күңгірт тартқан күн жылуы да ауылдан алыс жолға аттанған Шоқанның бала көңіліне солғын болып сезіледі.

Шоқанның осы сияқты көңілсіз күйін сезген Дабашинский әдейі әңгімеге алдандырығысы келіп:

— Шоқан, сен орыстың ұлы оқымыстысы әрі ақыны Ломоносов жайында естімеген боларсың. Білімді іздеген адамға оның өмірі үлгі, мен саған соны айтып берейін,— деді.

— Иә, Уәсіл ағай, Шоқанға айтыңыз. Ломоносовты Пушкиннің: «Ломоносов біздің бірінші университетіміз», дегені әншейін айтылмаған. Ұлы ақын оны өте жоғары бағалаған,— деп Шыңғыс Ломоносов жайындағы көңілінде қалған Пушкин сөзін есіне алды.

— Шоқан, сен әлі орысша оқып хат таныған кезінде Пушкиннің де, Ломоносовтың да өмірбаянын, шығармаларын оқып танысасың. Мен саған тек Ломоносовтың оқуды қалай ізденіп, ұлы ғалым болғанын айтып берейін.

Пәуескеге отырғызардағы Зейнептің елжірей бетінен сүйіп, аналық махаббатпен қараған жанары; тентек Жақыптың пәуеске қозғалған сәттегі қолын бұлғап ақыра тұрып қалғаны көз алдына елестеп мұңая ойланып отырған Шоқан Уәсіл ағайдың жылы лебізінен ойы сергіп:

— Уәсіл аға, ол қандай адам, айтыңыз, тыңдайын,— деп көңілі жадырай Дабашинскийге, әкесіне жалтақтай кезек қарап көтеріле отырды.

— Михаил Васильевич Ломоносов Россияның шет жағындағы Архангель губерниясындағы бір қара шаруаның баласы. 1711 жылы туған. Ол кезде орыс қалалары мен деревняларында оқу аса өріс алмаған кез ғой. Деревнядағы бастауыш

мектепте оқығанымен онша өнімді білім ала алмаған. Жиырма жасқа келген кезінде талапты жас оқу іздеп жаяу, жалғыз Москваға жүріп кеткен. Азықсыз, көліксіз алыс жол жүріп, ашып-арып Москваға жетіп, іздеген оқуына тұяғын іледі. Бір жағынан еңбек етіп және оқып жоғары дәрежелі білім алады. Ломоносовтың зиректігіне сүйсінген ұстаздары оны Германияға үлкен оқуға жібереді. Ол Германияда университетті бітіріп, үлкен ғалым болып қайтады. Әрі ғалым, әрі ақын данышпан Ломоносов біздің орыс елінің ардақты ұлы, тұңғыш ғалымдарының бірі болған. Шоқан, көрдің бе, ұлы адамдар білімді қалай іздеп табады. Сен мына сияқты салтанатпен оқуға аттанып келе жатып, аулыңды қимай мұңаясын. Асықпа әлі-ақ қала тұрмысына үйреніп кетесің, — деді.

— Ұқтың ба, Шоқан, Уәсіл ағайдың айтқанын өзіңе ақыл деп біл. Ендігі сенің ақылшың осы кісі болады, — деген сөзін Шыңғыс Шоқанның құлағына қайталап айтты.

Арада бірнеше күн жүріп Омбы қаласына да таянып қалды. Алдымен ұзыннан қарауыта тоғайға бөленген Ертіс өзенінің арнасы көрінді. Жазық даланы қақ жара белдеуленген өзен өлкесіне көз тастаған Шоқан Дабашинскийге бұрылып:

— Уәсіл аға, анау қарауытқан немене? — деп сұрады.

— Ол қарауытқан үлкен Ертіс деген өзеннің бойы. Өзен жағасын кемерлей өскен тал, қайың ағаштар ғой қарауытып тұрған. Ертіс аса үлкен өзен, әлі қасына барғанда көресің. Омбы қаласы осы Ертіс өзенінің жағасында.

— Немене, біз қалаға жақындадық па?

— Енді қала жақын, бүгін қонаға барамыз, — деді баласының жол жүруден жалыққанын сезіп отырған Шыңғыс. Аттардың үздіксіз жүрістен салмақтана жортқан баяу қимылына ыңылдай теңселе ғана қолын қозғап отырған Бейсен, Шыңғыстың «бүгін қонаға қарай қалаға барамыз» дегенін естігеннен кейін қозғалақтап аттарға қамшы үйіріп қойды. Делбені жұлки жортқан үш күрең дала апшысын қуыра жүйтікіді. Ойнақшыған ат жүрісі көңілдендіріп Шоқан, алға ұмтыла, Бейсеннің нығына асыла айналаға көз тастайды. Ол әні көрініп, міне көрініп қалады дегендей қала елесін көздейді. Әлден уақытта қарауытқан өзен өлкесінің арғы жағынан биік мұнараларды көрді. Кешкі батар күннің шапағына шағылысқан шеркеу крестерінің алтындаған бояулары жалтылдап көз тартады.

— Атеке, анау көрінген не? — деп Шоқан үнсіз қала елесіне көз тастап келе жатқан Шыңғысқа қарады.

— Ол, ол қаланың шеркеулерінің мұнарасы. Анау қарауытып көлбеген қаланың өзі. Әне көрдің бе, ағараңдаған үйлер,

жылтылдаған оттар да көріне бастады,— деп Шыңғыс бала-сына қала көрінісінен байыпты хабар берді.

Шеркеу деген сөзді бұрын естімеген Шоқан, ол ерекше мұнара орнатқан қандай үй дегендей ойланса да, қуалап сұрай қойған жоқ. Осындай әңгіме сұраумен алданып келе жатқанда Ертістің қалаға қатарласқан қабағына да жетіп қалды. Біразда қала ап-айқын үлкен-үлкен үйлерімен, сәнді көшелерімен саңлақтанып көрінді. Сонша болмады Бейсен желдірте айдап аттарын екпіндете, Ертістен өтетін үлкен қайықтың аузына да келіп тоқтады.

— Мына өзеннен біз қалай өтеміз? Ана арғы жаққа барамыз ба? — деп Шоқан өзі түсінбеген жайларды сұрай бастады.

Қайық аузына келісімен пәуеске күймесінен жерге түсіп, бой жазып жүрген қала тұрғыны Дабашинский:

— Ал, Шоқан, қала деген осы, ана су жиегінен көтеріле салынған биік үйлер — кеңселер. Солардың бірінде сен оқисың,— деп қала жайынан түсінік айтып тұрды. Арғы жаққа кеткен паром қайық көп кешігіп тұрып қалды. Қала көрінісіне қызыққан Шоқан:

— Атеке, сіздің жол дәптеріңіз қайда, маған бере тұршы? — деп сұрап алды. Шыңғыс та жерге түсіп бой жазып жүрген. Шоқан дәптерге қыстырулы қарындашты алып, қала көрінісінен бір үш сурет салды. Әсіресе, шеркеудің бейнесін, биік үйлердің Ертіс қабағынан көрінісін салды.

Бұлар паром тосып тұрғанда Ертістің бас жағынан суды қақ жара жүзіп бір пароход келді. Атой беріп айқайлап суды кешіп жүрген кемеге Шоқан таңдана қарап қалды. Бұрын ондай су кемесі — пароходты көрмеген оған сондай жаңалық болды. Шоқанның таңданып отырғанын көрген Дабашинский:

— Шоқан, мына кемеңі көрдің бе, бұл осы Ертіс өзенімен жоғары өрлеп, төмен құлдилап басқа қалаларға барып кісі миңгізіп жүретін, жүк таситын пароход. Бұл будың күшімен жүреді. Әлі осыған да мінесің,— деп пароход жайын түсіндірді. Біздің паромның арғы жақта бөгеліп тұрғаны да осының келетінін біліп, көлденең жүруге рұқсат болмағандықтан екен ғой, қазір келеді,— деп оның да тәртібін айтып қойды. Шоқан алдыңғы салған суреттеріне қоса қарындашпен сызығылап әлгі пароходтың да бейнесін жазды.

Біразда паром да келді. Шоқандардың пәуескесі келіп үлкен қайыққа түсті. Дабашинский мен Шыңғыс та күймеге жайлана отырысты. Шоқанның жол дәптерін қолына алған Шыңғыс жаңа ғана салған суреттерді көрді.

— Уәсіл ағай, Шоқанжанның қаланы көргенде салған суретін қара. Бала деген еліктегіш, әуесқой болады-ау. Мынасы қала көрінісіне ұқсайды,— деп дәптерді Дабашинскийге ұсынды.

— Сіз қаланы айтасыз, мына әлгі өткен пароходты қараңыз, Шыңғыс Уәлиханович,— деп Шоқанның шимайлаған пароход бейнесін көрсетті.— Пароходтың өзінен түтіні үлкен болып кетіпті,— деп Шоқанға қарап қызықтай күлді. Шоқан қысылғаннан төмен қарап аяғының басымен жер шұқи берді.

— Сен, Шоқан, ұялма, бұл тамаша талап. Орыс тілінде мынадай сурет салушыларды художник дейді. Бұл тамаша өнер,— деп Дабашинский қайық үстінде суретшілік жайында біраз әңгіме айтты. «Оқыған білімді елдің аты білімпаз, осы Уәсіл ағайдың тіпті білмейтіні жоқ», деп ойлады Шоқан өзіне ерекше болып көрінген Дабашинскийге разылана.

Бұлар қаланың орта шеніндегі аласа ғана шатырлы үйге келіп тоқтады. Ат, арба қораға кірді. Әлі көзі үйреніп болмаған Шоқан үйге, айналаға жатырқай қарайды. Қала үйі біріне бірі тіркеле салынған, ұзыннан-ұзақ құймалар. «Ал, үйге кірелік» деген Уәсіл ағайдың шақыруымен Шыңғыс бастап, бәрі үйге кірді. Орта жастағы жалаң бас сары әйел Шыңғысқа таныс үйір адамша қол беріп: «Шыңғыс Уәлиханович», деп амандасты. Олардың қасында тұрған кішкене Шоқанды көріп:

— Шыңғыс Уәлиханович, бұл жігіт сіздің бала ма? Аты кім, танысуға бола ма? — деп күліп Шоқанның қолынан ұстап,— мені Мария Михайловна, дейді. Сені кім деп атайын? — деді. Шоқан ақырын ғана:

— Шоқан,— деді.

— Ә, Шоқан Шыңғысович екен ғой. Жас қонақ жоғары төрлетіңіз,— деп қазақша жатық тілмен үйіріле сөйледі.

— Мария Михайловна, Шоқанды сіздің балаңыз болсын деп алып келдім. Ендігі билігі сіздерде, оқытыңыз, тәрбиелеңіз,— деп Шыңғыс осы сәтте өзінің ойын да айтып салды.

— Тіпті жақсы, Шыңғыс Уәлиханович, маған мына сияқты жақсы баланы сыйлағаныңызға рахмет айтам. Онда, Шоқан, бері кел, мына жерге шешін,— деп Мария Михайловна Шоқанға сол сәтте-ақ өзінің орнын көрсетіп тәртіптей бастады.

Алыс жол жүріп келген Шыңғыс, Василий Дабашинский қала тәртібімен жақсылап дем алыс етті. Тамақ артынан жолдан шаршап келген Шоқан Мария Михайловна арнап көр-

сеткен керуетке жатып ұйқтап қалды. Шоқанның қала қақпасын ашқан күні осылай басталды.

Таңертең Шоқан оянғанда әкесі де, Уәсіл ағай да үйде жоқ еді. Тек Мария Михайловна мен Бейсен үшеуі отырып шай ішті. Шай артынан қора ішіне шығып, Бейсенмен бірге аттарды күтісіп, Ертіске суаруға апарысты. Түс кезінде Шыңғыс пен Василий келді.

— Ал, Шоқан Шыңғысович, сен енді Кадет корпусының оқушысы боласың. Жолың болсын, үлкен адам бол,— деп Дабашинский Шоқанның қолын алды.

— Иә, Шоқанжан, мынау Уәсіл ағаң екеуміз сенің оқитын мектебіңе барып, сөйлесіп қайттық. Сені ертеңнен бастап қабылдайтын болды. Сәті түскенде, Сергей Сотников сонда кездесті. Барлық жұмысты өз қолына алып, өзі ие болып кетті.— Сергей Сотниковтың атын айтқанда, құрбысын атағандай Шоқан сергектеңіп:

— Атеке, Сергей ағай қайда, ол неге мұнда келмеді?

— Сергей ағайың қызметінде. Ертең соның кеңсесіне барасың,— деп Шыңғыс Шоқанның көңілін жұбатып қойды. Келер күні Шыңғыс, Уәсіл ағай екеуі Шоқанды пәуескемен корпус үйіне алып келді. Күлімдеп алдарынан шыққан Сергей Сотников:

— Ә, Шоқан Шыңғысович, оқуға келдің бе, қазақша айтқанда жолың болсын,— деп Шоқанды құшақтап амандасты. Мектеп кеңсесіне өзі ертіп келіп, оқу бөлімінің бастығына:

— Менің сізге айтып жүрген шәкіртім осы бала,— деді Шоқанды таныстырып. Шоқанға жылы жүзді шенді киім киген ұлық кісінің жымия қарағаны сондай ұнады. Шенді ұлықтар ызғарлы, түсі суық болады деп еститін еді. Ал мына кісі ондай емес, кәзіргі Шоқан ойындағы бар топшылау осы ғана. Біраз орысша сөйлескеннен кейін Шыңғыс, Уәсіл ағай, Сергей үшеуі оқу бөлімінің үйінен шығып, пәуескеге отырды.

— Енді Шоқанды Кадет корпусының оқушысы дей беруге болады. Әлгі кісі айтты ғой, қағазын дайында деп. Өзімен бірге оқитын балалармен қазыналық үйде жатады. Тіл үйренуіне, сабақ дайындауына да жақсы,— деп Сергей Сотников алдағы тәртіпті де түсіндіріп өтті.

— Әзірше Шоқан біздің үйде болар. Балалардың жатақ үйі әбден тәртіпке келтірілсін. Мен өзім Шоқанды жақсы серік тауып орналастырам. Сіз алаң болмай қайта беріңіз,— деп Дабашинский Шыңғысқа қайтуына кеңес берді.

— Ол да дұрыс, біздің бос жата беруіміздің мәні жоқ. Ертең ерте жүріп кетерміз. Мұндағы жолығатын кісілерге тегіс жолықтым,— деп Шыңғыс Шоқанға жайын түсіндірді.

— Жарайды, атеке, қайтыңыз. Ендігі жұмысты Уәсіл ағай орындайды ғой,— деп Шоқан ризалығын білдірді. Осы әзірде сырттан кірген жас балаға Мария Михайловна:

— Ә, Гришамысың. Жақсы келдің. Бері жүр. Мен сені бір жақсы баламен таныстырайын,— деп Шоқандар отырған бөлмеге ертіп келді. Өткір үлкен көк көзді Гриша батыл басып келіп, орысша сәлемдесті.

— Ә, Григорий екен ғой. Кәні, сен мына Шоқанмен танысып қой. Екеуің бірге оқисың,— деп Дабашинский Шоқан мен Григорий Потанинді қол алыстырып амандастырды.

— Шоқан, мынау бала Григорий Потанин деген, сен түсетін Кадет корпусына былтыр келіп түскен. Өзі қазақша біледі. Бұл баланың әкесі Потанин сенің нағашы ағаң Мұса Шормановтың досы, мұның үй-ішінің бәрі де қазақша біледі,— деп Шоқанды жаңа дос құрбы баламен таныстырды.

Таң сіберлей Шыңғыс орнынан тұрғанда, Бейсен аттарды жемдеп, пәуескеге жегіп, әзір тұрған болатын. Көңілшек әке Шоқанның ұйқыда жатқан кезінде оятпай, жүріп кетуді ойлап еді. Ол жуынып, киініп ұйқтап жатқан Шоқанның қасына келді. Ойлана, қимай, біраз тұрып, еңкейіп келіп маңдайынан иіскеді.

— Ә, Шыңғыс Уәлиханович, Шоқаныңды қимай тұрсың ау. Сен енді елжірегенді қой. Бұл бала біздікі. Оянса тағы босаңсисың. Өзің жуырда қайта келем деп отырсың, ал, аттан! — деді Дабашинский баласын қия алмай тұрған Шыңғысқа.

— Ал, Уәсіл аға, өзіңе тапсырдым. Дұрыс айтасыз, бала сіздікі. Әншейін, әншейін,— деп сөзін қайталап Шыңғыс дадаға шықты. Ол пәуескеге отырып қорадан жөнелгенде Дабашинскийдің өзі Шыңғысты қимай, көпке дейін артынан қарап тұрды.

Жаңа достар арасында

Шоқанның ауылдағы әдетімен таңертеңгі ұйқыға маужырап жатқанын көріп Уәсіл ағай оятуға қимай сәл бөгеліп қалды.

— Шоқан, Шоқан,— деп дыбыстады. Өзі де оқу ойында болып, сергек жатқан Шоқан басын жастықтан жұлып алды.

— Шоқан, сен енді тұр, жуын, киін. Тамақтанайық, оқуға бару керек,— деп Васил ағай жұмсақ қана жымия сөйледі. Шоқан мектепке баратыны есіне түсіп, сергектене орнынан

тұрып, киініп, сыртқа шықты. Алғашқы оянған бойында сыртқа шыққанша әкесін де, Бейсенді де есіне түсіріп ойланбаған еді. Күнде қораның ішінде тұратын пәуеске, пысқырынып лапас астында тұратын үш күрең ат бір де бірі жоқ. Қора іші қоңылтақсып босап қалыпты. Шоқанның жүрегі аузына тығыла, әлденеден көңілсіздене қалды. Ол жан-жағына жалтақтай қарап, үйге кірді де, Васил ағайына ойлана қарап:

— Васил аға, атекемдер қайда? — деді.

— Ә, олар таң елең-алаңда жүріп кеткен. Сен енді корпус оқушысы боласың. Сенің ендігі жолдасың, серігің қала жұртшылығы, — деді.

Шоқан кешегі әкесі алып берген корпус балаларының формасын киіп, Васил ағайына еріп корпус үйіне келді. Алдарынан күліп қарсы алған Сергей ағай Шоқанмен анада өзі үйреткен тәртіппен амандасып, жылы туысқандық шыраймен қарсы алды.

Біраз уақытта Сергей Сотников:

— Василий Иванович, сіз енді қайта беріңіз. Қазір балаларды класқа бөледі. Оны өзім басқарысамын. Шоқан Кадет корпусының оқушысы ғой, — деп көтермелеп қойды.

— Иә, онда мен қайттым. Шоқан, үйді өзің табасың ғой. Оқуыңа орналас, — деген сөзін айтып Дабашинский қызметіне кетті. Балалар да жинала бастады.

— Ә, Шоқан, аман ба, — деп Григорий Потанин де келді.

Кешегі танысуынан бері үйірленіп қалған Шоқан өзінің ауылдағы төл жолдасы келгендей Григориймен үйірлесе түсті. Қазақ тілін жетік білмегенмен, айтқанды түсініп шамалы сөйлей білетін Григорий Шоқанға бір де-бір табжылмас серік болып сезілді. Өзіндей, өзінен де кіші біраз бала корпус үйінің алдында топтала жиналып біріне бірі тосырқай қарап тұрысты. Анадай шет жақтан басына тақия киген, қамыт аяқтау, секпіл бет бір бала ақырындап Григорий мен Шоқанның қасына келді. Ол біраз қипақтап тұрды да:

— Сіз қырғыз тугіл мә? — деді Шоқанға.

— Жоқ, мен қазақпын, — деген сөзді Шоқан ажарлана айтты да, — Сен өзің кімсің?

— Мен татар баласымын.

— Атың кім?

— Исім Ғазиз Мұзаппаров. Немене, сен мұнда оқуға келдің бе? — деді Ғазиз.

— Иә, оқуға келдім.

— Мұнда военныйларның балаларын ала ғой. Нишік сен мұнда түшмәксің? — Ғазиздің мына сөзіне Шоқан анықтап жауап айта алған жоқ.

— Ал, балалар, корпусқа кіріңдер,— деген кезекші әскери адамның айтуымен балалар корпус ішіне кірді. Шоқанды Сергей ағай ертіп өзімен бірге оқитын балалар тобына қосты. Балалар қалай топталды, кімнің баласы қай бөлімде оқиды, оны Шоқан ұғынып біле алған жоқ. Тек Ғазиздің «нишік сен мұнда түшмәксің» деген сөзі көңіліне түйткіл болып қала берді. Оқуға топтағанда Григорий өткен жылғы оқыған тәртібімен екінші группа балаларына қосылып кетті. Ғазиз ғана өзімен бірге топталған бірінші группа балаларының ішінде қалды. Орысша бір ауыз сөз білмейтін Шоқанға Ғазиз көмектесті. Әжесі Айғанымның бір кісілермен сөйлесіп отырғанда айтқаны бар-ды: «Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше» деген. Алғашқы кездескенде «сен қырғыз тугіл мә» деген сөзінен көңіліне дық алып қалған Шоқан Ғазизді іштей ұнатпаса да, өз тілінде сөйлесіп ұғынысқаннан бастап үйірлене берді.

Григорий тек сабақ әредігіндегі демалыста ғана кездеседі. Бар маңындағы тіл қатысары Ғазиз. Бұл екеуі өздерінің жай-күйлерін айтысып, әңгімелесіп жүретін болды.

Алғашқыда Дабашинскийдің үйіне келіп жүрді де, артынан Шоқанды Сергей ағайы балалардың жатақханасына орналастырды. Енді Шоқаның Ғазизбен төсегі де қатар қойылып, мүлде жақындасып кетті.

Ә, дегенде тілін ұқпай, оқуды жобамен, кейде Ғазиздің көмегімен байыптап ұғынған Шоқан, жаңа жыл қарсаңында ойын сөздерін, сабақ жайын еркін түсінетін болды. Бұрынғы тіл білмей шеткері тұратын тұйықтық жадырап, өзімен сабағы бір балалармен ойыны үйлесіп еркіндей бастады.

Алғашқыда Шоқанды жексенбі күні Сергей өзі келіп үйіне ертіп кетіп жүрді. Тегіс қазақша білетін Сотниковтың үйі Шоқанға қырдағы ауылындай аса бір жылы болып сезіледі. Әсіресе Сергей ағайдың әзілшіл жайдары мінезі, қазақуар әңгімелері сондай көңілін көтеріп тастайды.

Ғазиз де жексенбі күні өзінің сол қаладағы ағайының үйіне кетеді. Бұл күн корпус балаларының асыға күтер мейрамы болатын.

Жаңа жыл қарсаңындағы демалыста Васил ағай өзі келіп Шоқанды үйіне алып кетті. Сергей Сотников бұл демалыста Дабашинскийдің үйінде болуына қарсы болған жоқ. Оның себебі жаңа жыл қарсаңында Шыңғыс қалаға келіп қайтамын деп хат жазған болатын.

Шыңғыстың анадағы айтуы бойынша тез келмеуінде есебі болды. Қалаға, корпус тұрмысына еті үйренгенше көзіне кө-

рінсем, қайтамын деп балалық істер. Мектебіне, балаларға да әбден бойы үйренсін деп, әдейі кешігіп келді. Және Дабашинский мен Сотниковке хат жазып, Шоқан жайын үнемі сұрастырып, жатақхана тұрмысына Шоқанның бойы үйренгенін де осы жаңа жыл қарсаңында білді. Бұл келісінде ол қаланы жатырқап тұрған қыр баласын көруге келген жоқ, корпустың оқушысын көруге келді.

Шоқан Дабашинскийдің үйіне келгенде, атекесі Бейсен екеуі алдынан шықты.

Шыңғыстың құштарлана сүйіп, қыса бауырына басқан жылы құшағынан босаған Шоқан тура барып Бейсенді өзі құшақтай алды. Бейсен де Шоқанды көтере құшақтап: «Әжең, апаң, Жақып, Әлібай — бәрі сәлем айтты», — деді.

— Мысық ше? — деді Шоқан жұлып алғандай.

— Мысықты көргенім жоқ, — деп Бейсен жай елеусіз жауап берді. Бейсеннің «Мысықты көргенім жоқ» дегені Шоқанға сондай ауыр тиді. Неге ауыр тиді? Себебі не? Оны Шоқан ажыратып қорытынды ойламады.

Қораның ішінде үш бірдей жарау аттар омыраулары қырауытып, бүгіліп тұр. Күймелеген жеңіл шананың жетегін Бейсен қаңтара көтеріп тастапты. Анадaғы әкесі мен Бейсен кетіп қалған күнгі таңертеңгілік көңілсізі жаңа ғана орнына келгендей Шоқан тура аттардың қасына барып біраз тұрды. Шеткері тұрған кер аттың жалынан ұстап, омырауынан сипады.

— Малмен үйреніп бірге өскен ауыл баласы, қараңыз, малын сағынып қалған. Біздің үйдің ішімен сәлемдескен де жоқ. Барып атына сәлем берді, — деп Васил ағай анадай жерде тұрып әзілдеді.

— Иә, иә, ол солай, оның ауылдан келгеніне көп болған жоқ қой, сағынады ғой. Ауылда да атты жақсы көретін, — деп Шыңғыс Дабашинскийдің сөзін қоштады.

Шоқан бірнеше күндей әкесімен бірге болып, шанамен Ертіс бойына шығып серуен де жасады. Жатақхана, мектеп ішінің өмірі бұйықтырып қалған Шоқан, сонау кең даласына шыққандай еркін жүріп, біраз сейіл құрды.

Қысқы жаңа жыл демалысы аяқталып, Шоқан қайта барып жатақ үйіне орналасты. Шыңғыс та баласын апарып салып қайтып кетті. Шоқаның аз уақытта қала, жатақхана тұрмысына бойы үйреніп, аздап та болса орысша тілге жаттыға бастағаны Шыңғысқа үлкен қуаныш болды.

Дала сұңқары қиырға қарайды

Жазғы салымғы Сібір өлкесінің ұзақ жылмық күндері бас-талды. Сабақ ерте бітеді. Балалар далаға шығып, корпус қасындағы үлкен алаңда доп ұрып ойнайды. Тапқыр, ықшам-ды Шоқан балалардың ішіндегі ең жатық шебер ойнайтыны болып алды. Ойын үстіндегі айтыс-тартыс сөздер Шоқанның тілін бұрынғысынан әлдеқайда жаттықтырып, жолдасын да молықтырды. Көп ұзаған жоқ, көктем жылуы басталып, Ертіс үстінен қызыл су жүріп, жаз лебі есті. Неге екені мәлімсіз Шоқан бұл жексенбіде Сергей ағайдың да, Васил ағайдың да үйіне бармай, Ертіс бойына баруды ойлады.

Өткен күзде ғана Омбыға келіп оқуға түскен кішкене Шоқан, дегенмен қаланың қамау көше, тар үйіне әлі жете үйрене қоймап еді. Оның есіл-дерті кең дала, еркін жүріс, сахара ауасы. Ол көктем басталғалы сабақтан босаған сағатында Ертіс бойына келеді. Алыс қырға көз салып көп отырады. Бүгін де Шоқан ешбір баламен сөйлеспестен Ертіс бойына жөнелді.

Күн жылыныңқырап, қала жұртшылығы қыс киімін же-ңілдеп өзен бойына шыққан. Кешеден бері Ертіс өзенінің мұзы босап, қызыл су көтеріліп кетті. Ертіс бойындағы қала жұртшылығына жылдың екі мезгілі ерекше қызықты әңгіме болып қалады. Оның бірі осы көктемдегі Ертістің мұзы бұзы-лып, сең жүрген аласапыран кезі. Екіншісі, күзгі күн суып Ертістің мұзы қатар кезі. Әсіресе сең жүрген кез, көктем ле-бімен мұнартқан дала сәулетін көтеріп аса көңілді болады.

Кеше кешкілікте «ертең сең жүреді» деген елдің лақап сөзін естіген Шоқан түнімен елегізіп аз ұйықтаған.

Шоқанның әрдайым келгенде отыратын бір ғана орны бар. Ол Ертіс қабағының бір биік мұрыншақ жарының үсті. Тағы да ол сол жеріне келіп отырды. Өзен қабағы қаптаған көп адам. Бәрінің таңданары асау өзеннің бұлқынып, сең дөң-гелетіп аспан атқан сағаты. Қыстай бетін басып шегендеген темірдей мұзды быт-шытын шығарып асау ағын көтеріп әл-деқайда әкетіп барады.

Уақыты жетіп заман жылуы келгенде қандай күш болсын осы өзен мұзындай қопарылады. Ағынға түсіп жылжып жө-неледі.

Күтірлеп сынған қалың мұздар бірін бірі қаға жылжып, бірі шетке қағылып, бірі ағынға түсіп, ойран-топыры шығып жатыр. Шапан жамылып, шәлісін төгілткен татар ханымдары асыл киініп алқына басқа қала нәндерінің бәйбішелері ішін

тартып таңданып өзен ғажайыбына үңіледі. Су бұрынғысынан әлдеқайда көтеріліп жардың ернеуіне шыпылдап келіп, қалаға лап қоярдай лепіріп жатыр.

— Шоқан Уәлиханов, сен мұнда неге томсарып отырсың? — деді корпус дәрігері Василий Матвеевич.

Шоқан қапылыста қасына келіп, шұғылынан сұрақ қойған үлкен кісіден ұяла орнынан тұрып, алдымен әдеппен сәлем берді.

— Кешірім етіңіз, сіздің келгеніңізді байқамай қалдым.

— Оқасы жоқ. Рақмет, қыран балапаны,— деді Кошелевский.— Сен еркін өскен сахара баласысың. Сонау кең далады, ауылыңды сағынып отырсың, ә? Түсінемін. Сен мына қалада торға түскен сұңқардың балапаны тәріздісің. Сенің жаның сонау көгерген алыс қырға талпынады. Шіркін, еркіндік қиял қандай әдемі,— деп дәрігер Шоқанның өзіне түсініксіз ой толқынын қозғап жіберді.

— Иә, Василий Матвеевич, дәл айтасыз. Сонау көгеріп мұнартқан далада менің ауылым — елім бар. Кәзір біздің ауыл қандай қызықты. Малы төлдеген, өмір думаны сонда ғой. Жаңа сіз сұңқар құсты айттыңыз. Осы көктемде менің әкем қаршыға салады. Ой шіркін, қыран қаршығаның қаз ілгені қандай қызық,— деп Шоқан аса бір өңіне келіп, насаттанып кетті.

— Ия, ия,— деді ойлана дем алып Кошелевский.— Дала баласы, тұз қыраны еркіндікті, кең даланы қайда болсын көксемей тұра ма. Ұшқыр қиялды, өр көкірек дала сұңқары,— деді ақырын күбірлеп.

Аңсаған ауылға оралғанда

Оқу аяқталған кезде ауылдан ат алып келген Бейсенді Шоқан Васил ағайдың үйінде жолықтырды. Қыстай қала ішінде іші пысып ерігіп қалған бала, далаға қарай қанат сермеген тұз құсындай ынтықты. Корпус оқуына қыс ортасына дейін жаттыға алмай келген Шоқан оқу жылының аяғындағы сынауда алдыңғы балалар қатарында болды. Алыстағы қыр қазағы ауылдан келіп, алдыңғы қатарға талпынған сергек Шоқанның ерекше алғырлығы оқытушыларын аса разыландырып еді. Ауылға қайтарында рұқсат ала барған Шоқанға мектеп директоры:

— Қымбатты Уәлиханов, ауылыңды қимай оқудан қалып қойма! — деді.

— Келуіме, кешікпеуіме сеніңіз,— деді Шоқан ширақ жауап қататын әдетімен.

Шоқан аулына келгенде, жайлауға көтерілер өлке бойына көшіп қонған ел басын қоса, жаз қызығына кірісе бастаған еді. Алдынан жүгіріп шыққан тентек Жақып, Әлібай, тағы бір-неше балаларға Шоқан арбадан түсіп құшақтасып амандасты. Алдынан құшақ жая күткен апасы:

— Келші, Шоқаным, келші, құлыным,— деген сөзді даусы дірілдеп, көзіне жас алып айтты. Апасының көз жасын көрген Шоқан өзі де анасының құшағына кіре қатты құшақтады. Үйге кіріп аз дем алғаннан кейін:

— Әжеңе бар, сәлем бер. Атекең де ертеңдер келіп қалар, ел арасындағы бір жұмысқа шақырып кеткен,— деп апасы Шоқанды әжесіне жұмсады. Өзі де әжесіне баруға құмар бала, ерттеп қойған былтырғы нағашы аулынан келген боз жорғаға мінді. Жақып, Әлібай бірге жүрді. Ауыл аралары мал жайымен біраз алшақтай қонған еді. Екі орта белес-белес жазық болатын. Ауылдан шыға бере-ақ Жақып:

— Ал, кеттік, Шоқан,— деп жарап алған ұшқыр қарагер құнанмен жүгірте жөнеле беріп Шоқанның боз жорғасын сауырынан қамшымен сипай соғып өтті. Семізден жаңа ұсталып мінілген боз жорға қамшы тиісімен Шоқанды ала жөнелді. Әлібай да құла төбел құнанымен бұлардан қалмай тұра шапты. Жақыпты желіктіріп ым қағып жіберген Жәпекбай өзі де қиқуды салып бірге жүгіртіп келеді. Ә, дегенде құйындай ұшып жөнелген Жақыптың қарагер құнаны бір белестен асып, келесі қайқаңға көтерілгенде тырбақтап жайыла берді. Алғашқыда тығыла тұтқырлау жүгірген боз жорға тоқтығынан көп шаппай, өзінің жатық жорғасымен сыдыртты. Алға шыққан бетінде басқа-көзге төпелеп құнанын барлықтырып алған Жақып Әлібайдың құла төбел құнанынан да қалып, тепкіленіп келді. Астындағы жарау жирен биенің басын тартып Жәпекбай Жақыптың құнанын тақымға салып тартып ұрандап даланы басына көтерді. Жәпекбай мен Жақыптың даңғойлығына Шоқан қарық болып:

— Е, екі даңғой, біріңді бірің сүйреп жығылғанша мүдірмеңдер,— деп боз жорғасымен сыдыртып жүре берді. Алдыңғы қабақтың астында отырған ханым аулының қарасы көріне бастағанда аттарының басын іркіп, балалар жай жүріске салды.

— Мен сені үйдегі балалардың үлкені болып есейген екен десем, есерлігің елегізе түскен екен,— деп Шоқан әлгінде ғана сағынып көрген інісіне, байсалды, мектеп көрген баланың сөзін айтты. Жақып Шоқанға сөз қайырыған жоқ. Шоқанның

корпус формасын кигенін алғаш көрген Жәпекбай көз алмай біресе фуражкесіне, біресе кемзал-шалбарына қарап әуестеніп келеді.

— Мен сенімен оқуға барсам, маған да мынадай киім бере ме? — деді Жақып атының басын жайлана тартып ақырын жорғалатқан Шоқанға жете беріп.

— Жынданбай дұрыстап оқысаң саған да береді. Жақып «жынданбай дұрыстап оқысаң» деген Шоқан сөзіне жасаңсып, көзін жыпылықтатып тоқталып қалды. Бағанадан үндемей келе жатқан Әлібай:

— Шоқан, онда қазақ балалары бар ма? — деді.

— Қазақ балалары жоқ. Ноғай баласы бар.

— Ана молдекеңнің туысқандары ма? — деп Әлібай өзі білетін ноғай молданы айтты. Шоқан күліп:

— Саған ноғай болса-ақ біздің молданың туысы болады ғой дейсің бе? Ноғай көп қой.

— Ноғайлар көп бола ма? Мына біздің молдекең жалғыз ғой, — деп Әлібай әлі де дүние тануға шорқақтығын көрсетті. Бұл кезде балалар әже аулына да келіп жеткен еді. Ханым үйіне таяна бергенде алдынан шыққан Қанғожа ағасы:

— Шоқанжан, келіп қалдың ба? Аман-саумысың, — деп Шоқанның сәлемін алып ханым үйіне ертіп кірді.

— Құлыным, Шоқаным, қызығым, — деген Айғаным сөзі елжіреген бір үлкен үнмен айтылды. Әжесінің бауырына кіре Шоқан да мауқын баса біраз отырып қалды. Тентек Жақып та келіп әжесіне сәлемдесіп маңдайынан иіскетті. Үйіне түсе салып сәлем беруге шауып келген Шоқанға Айғаным аналық үлкен ықыласын айтып, аса разы болды.

— Аға, қыстай сіздің қобызыңыздың үнін сағындым, — деп Шоқан Қанғожа ағасына күй тартқызып, кешкетұрым ауылдарына қайтты. Қанғожа өзі де ағасының аулына келді. Шоқанның тұңғыш қала қыстап оқудан оралған күні аса бір қызықты болды. Ауылды сағынған, ауыл ойынын сағынған Шоқан таң атқанша ұйқтамай Әлібай, Жақып, Мұқандармен ойын салды. «Ақсүйек», «Қара бие», «Тоқтышақ» ойындарының бәрін де ойнады.

Ат қызығы, ауыл қызығының бірінен біріне алданып Шоқан қаладан әдейі ала келген добын да кітап жәшігінің ішінен біразға дейін алмай ұмытып кетті. Атекесі келгеннен кейін аға сұлтан ауылы келген-кеткен кісімен абыр-сабыры көбейіп, ойында да орын болмай қалды. Шоқан бір әредікте Мысықты есіне түсіріп, Бейсеннен:

— Бейсен аға, Мысықтардың үйі қайда? — деп сұрады.

— Мысықтың үйінің қайда екенін кім білсін. Есітпеп пе едің, оның шешесі өлген, әкесі мен екеуі ауылдарына көшіп кетіп қалған,— деді.

— Олардың ауылы атамдармен бірге емес пе?

— Жоқ, ол атаңдарға қарашы, малшы, күзетші болып отырған ғой,— деп Бейсен жай үйреншікті елеусіз етіп айта салды. «Қарашы, күзетші, малшы деген сөздер жайына Шоқан ойлана қарап әкесінің ауылында мал бағып, бие сауып, жылқы бағып, үй жұмысын істеп жүрген толып жатқан адамдарды көз алдына келтірді. Олар жалаң аяқ жар кешіп жұмыс істейді. Әуе айналып жерге түсетін ыстықта ана Жұлдызбай ерні тобарсып қой бағады. Майбас бие сауады. Сол қымыздан өз бетімен бір аяқ құйып ішпейді. Ана Жайлыбек, Жазықбайлар жазы, қысы жылқы бағады. Бірақ малға да ие емес, бастарына да еркі жоқ. Ол неге олай?..

Былыр күзде қалаға жүрерде Шоқан Мысықпен қоштасқанда, жыламсыраған Мысықтың ойлы аяныш ұшқынын көрсетіп тұрған жанарын бүгін көз алдына келтірді.

Шоқанның ауыл балаларына қаладан ала келген бір жаңалығы резеңке допты ұрып ойнау болды. Алдымен ол басқаларға қаладан көрген тәртібімен допты ойнауды үйретті. Әсіресе оларға қиын тигені таяқпен ұрған допты қағып алу және қашқан баланы доппен көздеп қалу қиын болды. Біраздан кейін бәрі де жаттығып, допты маңайласа қағып алады. Бірақ ұзаққа барған жоқ, жалғыз резеңке доп Мұқанның шоқпар бас таяқпен катты ұрғанынан жарылып, ойынға жарамай қалды.

Шоқан бұл жазда ара-тұра болмаса әкесінің қасына көп ілескен жоқ. Оның бір себебі әкесі осы жазда үйде отырмады. Ел арасында дау-шар және қалаға да шақырылып ылғи түзде болды. Шоқанға бұл жазда кездескен бір көңілсіз жай, Шеген ауылының жылқышыларының егіншілерге істеген өрескел бір үстемдік болды.

Ауыл жайлаудан қайта көшіп күзекке бет алды. Жайлауда алыстай қонып, мал өрісінің жайымен қоныс іргесін кең сала отырған төре ауылдары Соналы өзенінің бойына қанаттаса қонды. Бұл өлкенің иесі кім екенін, оған жайлаудан қайтқан елдің неге жабыла қонып жеп кететінін Шоқан бұрын ойлап көрмеген.

Соналы өлкесі онша кең де көлемді сала емес, жері адырлау қалың бұйраттың ортасынан ағатын шағын өзен-сымақ. Осы өзенге сағалай салынған анда-санда жалғыз-жарым қора

көрінді. Шыңғыс аулының жылқысымен қанаттаса Шеген аулының жылқысы да осы өлкеге қаптай құлады. Қалың жылқылардың алдынан шығып айқай салып екі атты кісі қырға қарай жылқыны қуа бастады. Мұны көрген жылқышылар да айқайлап тұра шапты. Шоқан да солармен ілесе жүргіріп келеді. Жылқышылар келе:

— Неге қайырасын жылқының бетін?! — деп ақырды.

— Неге қайырмаймын, шабындымды жапырып, аз ғана егінімізді таптап бұл қай қорлықтарың, — деп аласа бойлы, орта жастағы адам өршелене айқайлады. Жазықбай жылқышы:

— Көзіңді ашып қара, кімнің малының алдынан шығып тұрғаныңды білемісің. Хан қосына қай сорың түртіп қолыңды көтертті. Өшір үніңді. Тоқтат ана жыңды ініңді. Жоңы қышымаса қысқартсын, — деп зілденді.

— Хан қосы болса, қарашысын қанға бояп өрістей ме? Құдайдың жері жетпегендей біздің жан сақтап отырған жаялықтай шабынды, уысты құлақ егінімізді таптай ма! — деп дауысы бәсеңдеп жалынышты сөйлегендей болды. Сонша болмады Шеген жылқысының қалың тобын дүркірете өзен бойынан үркіте айдаған жер қорұшыға екі жылқышы жабылып айқай-шу шықты. Мына жер қорұшы да айқай сала солай шапты. Жазықбай да, басқа жылқышылар да, Шоқан да солай шауып келеді. Бұлар келгенде жер қорұшы жігіттің басынан қан ағып, үстіндегі көйлегі өрім-өрім болып аттан түсіп отыр екен. Әлгіндегі сақалды кісі:

— Уа, төре аулының ұрда-жық малшылары, шалғынымды жапырып, егінімді таптап қорлағаныңмен қоймай, өзімізді қанға боядыңдар ма? Сендерге де тыйым айтар ұлық бар шығар. Кісі өлімі керек болмаса, мына малдарыңды өзен бойынан шығарыңдар. Қазір біреуіңнің қаныңды ішем, не өз қанымды төгем, — деп Шегеннің жылқышыларына тұра ұмтылып еді, олар тайсалмай:

— Мына төбеттің де жоңы қышыған екен, — деп қамшы сілтей бергенде Шоқан ілгері ұмтылып:

— Тоқтаңдар, не деген сотқарлық, адамшылық емес қой, — деп ара түсті. Шоқанның дауысын естіген жер қорұшы:

— Шырағым, төре бала, әкеңе арыз айтқанда қуа бол. Мына қодар құлдардың бізге істейтіні осы, әттең аға сұлтанның өзі таяуда емес, — деп Шоқан сөзін арқаланып, жылқыны өлкеден айдай бастады. Шоқанның жаңағы сөзі жылқышылардың бәріне де тыйым салғандай болды. Олар о жарланған өктемдігін қойып, жылқыны өзен шалғынынан қабаққа серпіп

қонатын жерге бегетті. Таяқ жеп, қанға боялған жігіт атына мініп, сөлбірейіп өзен бойына тартты. Мынау қандай өктемдік дегендей Шоқан жалтаңдай әлгі жігітті аяп қарай берді.

Өлкені қабақтай ел жайланып қонғаннан кейін, кешке жақын Шыңғыс бір жақтан аулына келді. Кешкі салқынмен ойынға шыққан Шоқан, тобылғыдан садақ иіп алып торғай атып жүрген Жақып пен Мұқанға жолықты. Ол кезде Әлібай Мұқан мен Жақыптың қолындағысын көре салып, таяудағы сайдан тобылғы жұлып алып келе жатыр еді.

— Мына тобылғыдан істеген садақ арқар атуға да жарайды,— деп Жақыптарға балғындау тобылғыны көрсетті.

Сол тобылғыны Шоқан қолына алып көріп тұрғанда, Жақып жүгіріп келіп ала кеп қашты. Әлібай қуайын деп еді, Мұқан оны ұстай алды.

— Әй, жыңды, тоқта! — деп айқайлады Шоқан, Жақып оған бөгелместен тура үйге қарай жөнелді. Шоқан үнсіз тұрып қалды. Оның інісіне ыза болып қалғанын байқаған Әлібай:

— Мына тобылғым одан да мықты,— деп тағы бір балғын тобылғыны қолына алды. Қолындағысын тартып алады, қарсылық етер қайрат жоқ. Бағанағы көргені әлі ойында сақталып қалған Шоқан, балалардың қасынан бөлініп ауылға келді. Әлгінде өзін еркелетіп, қасына отырғызып мейірбандық еткен әкесінің қасына қайта келіп, қабағы түсіңкі бір оймен:

— Атеке, — деді.

— Ә-ә, Шоқанжан,— деп Шыңғыс баласына бұрылды.

— Бүгін бар ғой, біз жылқы айдап келе жатқанда, атам аулының жылқышылары, бір жер қорушыны жаман сабады, басын қанатты,— деді.

— Ол кім, кім? — деп Шыңғыс дыбырлаңқырап Шоқаннан талдап сұрай бастап еді, ол:

— Атеке, Жазықбай ағадан сұраңыз, айтады,— деді.

Шыңғыс шақыртып алып, Жазықбайдан бәрін ұғынды да, Бейсенге:

— Сен, сен барып ана егін иесін ертіп кел. Және бір жігіт жіберіп, Шегеннің жылқышыларын осында шақырт. Біздің абыройымызға ит қосатын осылар. Ана нашарлардың шаруасын бүлдірген ғой,— деп бұйырды.

Аға сұлтан айтты, бөгет бар ма. Біразда жер иесі екі кедей, шеткі бір қарашы үйге түсіп, орда үйіне көздерін тігіп отырды. Шегеннің жылқышыларын шақыра барған жігіт көп кешігіп оралды. Жылқышыларын аулына қалдырып Шегеннің өзі келді. Шегенге Шыңғыс түрегеліп сәлем беріп, құрмет көрсетті. Шоқан да әкесінің қасында бірге болып әдеттегі сәлемін беріп, ата қолын алды.

— Аға сұлтан шақыртты деген соң келдік. Сен алдымен әкімшілігіңді бізден бастайын дедің бе? — деген сөзін Шеген еңтіге, долдана сөйледі.

— Шеке аға, ашуыңызды басыңыз, мен, мен сізді шақыртқаным жоқ еді, ана содырлы жылқышыңды шақыртып едім. Сіздің жылқыны бақтым деп олар қағусыз қан төге бере ме,— деп Шыңғыс та ағасының алдын орай адамын кінәлай сөйледі.

— Кімнің қанын төгіпті. Немене, менің жылқым жердің үстімен жүрмей, ұшып өтпек пе қонатын жерге. Қырық күн шілдеде жер қорып желігіп жүрген иттердің сөзімен мені жазаламақсың ба? Менің жылқышымды жазғырғаның, мені жазғырғаның емес пе...— деп Шеген әлгіден көрі де көтеріле салмақ сала сөйледі.

— Біз тентекті тыямыз, патша әмірін орындаймыз дейміз. Сіздер тентекке қорғаныш болып, ара түсіп ағалық сатасыздар. Жарайды, қойдық,— деп Шыңғыс ағасының өңіне өкпелі пішінмен қарады.

— Шақыртқаның осы болса, мен кеттім,— деп Шеген ызғарлана үйден шыға жөнелді.

— Кісі өз қолын өзі кесе алмайды екен. Жаңағы кісіге не айтармыз. Әлгі егіншілер қайда, шақыр,— деп Бейсенге Шыңғыс бұйрық етті.

— Ол кісілер ана қойшының үйінде отыр, қазір шақырайын,— деп Бейсен лып етіп барып екі егіншіні ертіп келді. «Алдияр аға сұлтандап» қорғана басып әрең кірген екі мүсәпір босаға жақтан отыра кетті.

— Сіздер именбеңіздер, мына Шоқанжан сіздерге жаны ашып, Шекең жылқышыларының тентектігін айтқан соң шақыртып едім. Шекең өзі келіп, сіздер түгілі бізге ағалығын істеп кетті. Қазақта бір қағида бар ғой, аға алдынан шықпайтын. Ол кісінің арыны тоқтағанша айыбын біз тартамыз. Артынан сабасына түседі ғой, бірақ сендер күйзелмей аттаныңдар. Егіндеріңіз көп бүлінді ме? — деп Шыңғыс жылы да, жұмсақ сөйледі.

— Егін бүлінді, бар күн көреміз деп отырған уысты құлақ еді. Өзі де осындай бір апатқа бола өссе керек, аса бітік шығып қуанып жүр едік. Ең аз болғанда бір қырық-елу пұт астық алармыз деп ойлаушы едік, алдияр,— деп сақалды кісі көзінің жасын қолымен сүрткендей болды.

— Сіз жасымаңыз, егініңіздің шығынын мен өзім берейін. Шоқанжанның мейірімінен садаға кетсін. Бейсен, мына кісілерге сауыншыға айтып бір бұзаулы сныр бергіз. Ана жігітке

бір тай беріңдер, ат қылып мінсін. Сонда Шеген жылқышыларымен не айтар екен,— деп Шыңғыс долдана тоқтады.

— Алдияр тақсыр, мәртәбәңіз өсе берсін. Төре балаңыздың әмісе жолы болсын, тәңірісі пана болсын,— деп үлкен жер қорышы қолын жайып батасын берді.

— Мен аты-жөніңді де сұрамаппын, өзің мына уақсың ғой,— деді Шыңғыс.

— Иә, алдияр, дәл тауып отырсыз, осы жердегі аз ғана уақ боламыз. Атым Мүсәпір, інімнің аты Мұсағұл,— деп жөнін айтты.

— Ал енді, Бейсенмен барып айтқан малды алыңыз,— деген Шыңғыс бұйрығын алып Мүсәпір алғысын айта ордадан шықты.

Неңілсіз көріністен кейін

Осы бір күнгі көрген барлық жайды Шоқан өзінің күнделік дәптеріне жазып, «Мүсәпір мен Мұсағұлдың бір күні» деп қойды. Шеген атасының зорлығы, оның өзі түгіл жылқышыларының маңайдағы кедей көпшілікке істейтін өктемдігі, Шоқан ойынан ұмытылмайтын орын алды.

Ауыл күзекке қонысымен Шоқан қалаға оқуға жүруге әзірленді. Ол күзекке қонған күні былтырғы Мысық үйі отырған қорық ішіне барып қайтты. Бейсеннің айтқаны рас. Мысық көшіп кетіпті. «Шеше өлген, әке жалшы, қандай күйде екен» деген ой Шоқанның көкірегінде біраз уайымдай болып сезілді. Бірақ Мысықты іздеп табуды ойлана қойған жоқ. Ол ауылға келісімен Әлібайға, Мұқанға тағы бірнеше ойыны бірге балаларға:

— Бүгін кешке алты бақан әткеншек теуіп ойнаймыз, соны құратын аспапты — бақан, арқандарды әзірлеңдер,— деп тапсырды. Өзі Қанипаға айтып, Әлібайдың қолына екі мықты арқан және екі бақан алып берді. Ел орынға отыра екі ауылдың аралығынан алты бақан әткеншек құрған балалар шуылы күзек даласының кең алқабына жаңғырыға сыңғырлап кетіп жатты. Іңірде туган ай сәулесі де жер бетіне көгілдір аспаннан жарығын мол жайып, аса көңілдендіріп жіберді. Тек балалар ғана емес, әткеншек басына қыз, келіншектер де, жасөспірім бозбалалар да жиналды.

Ауыл арасындағы шілдехана, қынаменде қызықтарында әйел жағынан ойын бастап өлең айтатын Бәтіш бүгін алты бақан басына бірнеше жас қыздарды ертіп келді. Келе әндетіп:

«Әттең айдың жарығы күндізгідей,
Ер жігіттің қадырын қыз білгендей,
Қыз байғұстың еркіне қоя берсе,
Есік ашып үйіне кіргізгендей.—

деп мәлдіреген ай сәулесіне шаттана өзінің сергек сауықшыл мінезін істеп әндете келді. Жігіттер де бірін бірі түртіп: «Ана Бәтішке жауап айталық, ол тағы басымыздан асыра шырқап кетеді»,— десіп жатты.

— Ал, әткеншек дайын болды. Кәні, кім отырады? — деп алты бақанды құрған ересек жігіттер айқай салды.

— Алдымен Шоқанжан отырсын, бүгін әдейі ойнаймын деп құрғызған сол,— деді Жәлекбай.— Кәні, отыр мына жағына,— деп, ол бір басына Шоқанды отырғызып, екінші жағына Бәтішті отырғызды.

Ән шырқасам шырқаймын әнім аз ба,
Айтылмайтын қандай ән мынау жазда,
Кел шырқалық, жігіттер, неге тұрсың,
Желікпей ме көңілің айтқан назға,

деп келіп:

Алты бақан әткеншек,
Әндетіп жібер тұрма тек,
Әткеншекте ән салмасаң,
Сүмірейіп тұрсың неге кеп,—

деп Бәтіш әткеншек арқанын сермеп тұрған бір жігітке қолын сермей сөз тастады. Сонан жігіттер өлең бастады. Ауылдың қара өлең мен қайым айтысы біразға созылды. Шоқан аздан кейін алты бақаннан түсіп, басқа жастар отырды.

— Өркенің өскір, Шоқанжан-ай, көптен бері үлкендерден бата алмай жүрген ойынымызды бастап берді-ау,— деп Бәтіш барынша ашық көңілді мінезімен сауықты ажарлай түсті. Шоқан аса бір ықласпен қызықтап, таң ата келіп төсегіне жатты.

Ертеңіне Шоқан әжесіне барып қош айтысты.

— Шоқанжаным, жолың болсын. Кеше осында ауыл адамдары айтып келді, ана тентек атаңның шығынын әкеңе төлетіп уақтың бір нашарларына болысыпсың. Оның жарайды. Шеген ит көзіме көрінбей отыр, жазасын тарттырармын. Оның қазан бұзар қылығы өзге түгіл саған да ерсі болды-ау,— деп Айғаным аз ойланып отырып,— әрқашан әділдік жағында болғайсың,— деді. Шоқан үнсіз тыңдап, әже ықыласына бас иді.

Келер күні Шоқанды қалаға жүргізді. Бұл жолы Тақырбас Атығайұлы алып жүрді. Бейсеннен жасы көп кіші, өте

бір сергек, әңгімешіл жігіт еді. Бейсенді Шыңғыс бір жүріске дайындалып қасына ертетін болғандықтан Шоқанға Тақырбасты өзі қосты. Тақырбаспен бұрын сырлас болмаған Шоқан алғашқы күні біраз жай тілдесіп отырды. Бейсенге үйір болып қалғандықтан ба, Тақырбасқа аса ашыла қоймады.

Ауылдан шыққан күні Тақырбас аттарды аса қыстамай, жайырақ жүріп суытты. Ертеңіне қонған ауылдан шығып жолға түсе бере, ортадағы ақ кекіл қарагерге делбе қағып, оң жақтағы қарынсау, қырсау қарагерді ұзын қамшымен қабырғадан шықпыртып жіберіп:

— Уақтың май құйрық старшыны құсап қыртыңдамай желсеңші,— деді. Тақырбастың мына сөзін естігенде Шоқан жымнып:

— Тақа, сіз әлгі бір аласа бойлы, қалың қара сақалды, семіз кісіні айтасыз ба? — деді.

— Иә, мына қырсау қарагер тап сол сияқты, ылғи постромкені іркіп, аяғын баспайды.

Шоқан дәл оқу басталғанша, Васил ағайдың үйінде болды. Тақырбас қаладан керек-жарағын алып тапсырылған жұмыстарын орындап, қайтып кетті.

Екінші қыста

Көп ұзаған жоқ, корпус балалары жатақ үйлеріне орналасып оқу басталды. Шоқан корпус тәртібіне түсінген, оқу жайына да жаттыққан бала қатарында, класс ішінде көзге көріне бастады.

Әрбір класта бір бала староста болып белгіленіп, балалардың бостандық алуын, мезгілімен қайтып сабағын әзірлеуіне жауаптылықты істейді. Шоқандардың класына Леонид деген бала староста болып белгіленген. Леонид бойшаң, сөлекеттеу, сабақта топастау болатын. Оның үстіне өзі мейлінше дүние-қор еді. Үйі қалада болмағандықтан, ол демалыс күні көп ешқайда шыға қоймайтын, сондықтан да старосталыққа ұсынылған еді.

Леонид қалаға баратын балаларға алым салатын болды. Үйіне босап барған бала, корпусқа келерде Леонидқа кәмпит әкеліп береді. Егер кәмпитсіз келсе, келер демалыста сылтау тауып жібермей қояды. Сондықтан Леонидке балалардың жалыныштылығы үдеп, ол кейбір демалыста бір сауыт кәмпит жинап алатын болды. Леонид ол кәмпитті демалыс арасындағы күндерде балалардың өздеріне дәптерге, қарындаш-

қа, қаламсапқа сатып, сәудегерлік істей бастады. Қаламынан айрылған, қарындаштан айырылған балалар сабақтарын жазар құралы болмай, сабақтан ақсайтын болды. Осының салдарынан класс ішіндегі Гена, Сережа дейтін екі кішірек бала мүлде сабақтарын нашарлатып алды.

Леонидтің осы сияқты мінезін әшкерелеп Шоқан:

— Лёня Протоков, жәшігінде кэмпит көп, дүниеқор, шимойын,— деп мазақтады. Бұл балалар арасына жайылып кетті. Протоков Шоқанмен төбелеспек болып еді, бірақ басқалар ара түсіп, оны шетқақпай қылды. Класс жетекшісі тексеріп, Протоковтың қобдиынан бірнеше баланың қарындаш, қаламы табылып, ол масқара болды. Мұнан кейін Протоковты старосталықтан түсіріп. Шоқан белгіленді. Протоков жыл аяғы болмай-ақ оқудан шығып кетті.

Шоқан старосталыққа белгіленгеннен кейін біраз уақыт өткенде бір күні рота балаларының біреуі Шоқандардың класындағы бір баланы ұрып кетіпті. Ол жылап класс старостасы Шоқанға келді. Рота балаларының үстемдігін көтермейтін Шоқан сол кезде келе қалған, жатақ үйдің тәртібін қарап жүретін офицерге айтты. Офицер Шоқанның өзіне зекіп, «офицерлердің балалары тәртіпті, сендер өздерің тәртіпсізсіңдер»,— деп таяқ жеген баланың өзін жазалап, түскі тамаққа жібермей қойды.

Шынында да, Шоқандардың класында тентектік, андай-мұндай тәртіпсіздік бар болатын. Бірақ мына баланың бұл жолғы көрген зорлығы рота балаларының үстемдік етуінен болған еді. Соған ыза болған Шоқан: «Мына жирен қоразға арыз айтқаннан да, артынан топырақ шашу керек еді»,— деген. Шоқанның мына сөзін естіген балалар ду күліп, «тамаша теңеу, өзі бір шіп-шикіл сары екен» десіп, мәз болды. Кейде бірін-бірі «жирен қораз құсап қоқайма» деп ажуалайтын. Бір күні сабақтан қайтып, тамақтарын ішіп, жатақ үйде балалар шуласып отырғанда, сырттан атой болды. Мұндай атой тәртіпкер офицер келе жатқанда болатын. Шоқандардың бөлмесіндегі балалар жым-жырт бола қалды. Сонша болмады кезекші тәртіпкер жирен офицер бөлмеге кіріп келді. Анадаяғы серіктерін орынсыз жазалағаннан бері өшігіп қалған балалар біріне бірі ым қағып, офицердің көзін тасалай беріп қораз болып қоқырайып, сыр бермей тынышталған болды. Балалар монтиып өз бөлмелерінде тәп-тәртіпті бола қалысты. Офицер кейбір ұқыпсыз балалардың төсек-орнын көріп, жөндеңдер дегеннен басқа өрескел мін таппай шығып кетті. Офицердің артынан Анатолий деген тентек бала ере барып, есікті жауып, бер жағынан жұдырықпен періп-періп жіберді. Ол жүгіріп

келіп орнына отыра бергенде, есік ашылып, офицер үйге қайта кіріп:

— Менің артымнан есікті ұрған кім? — деп тепсінді.

— Жоқ, тақсыр, біз көргеніміз жоқ. Ондай дыбыс естімедік.

Офицер қанша ызбарланғанымен балалар қайысып қорықпады. Ешкім мойнына алмады. Офицер ызаланып корпусның бастығы Ждан — Пушкинге келіп, рапорт жазып, Шоқандардың класын жазалауды, тәртіпке шақыруды өтінді. Келесі күні Ждан—Пушкин өзі келіп, балаларды тексеріп, кластың бастаушысы Шоқаннан қысып сұрады. Шоқан да, басқа балалар да айтпады. Сонан Шоқандардың класы қыс ортасына дейін жексенбіде бірде-бір бала үйіне босамады, үлкен қысымға ұшырады.

Алғашқы Ждан—Пушкин келіп тексергенде Шоқан:

— Тентектікті кім істесе сол өзі айтуы керек. Мен өзім көргенім жоқ, — деп қайыспаған. Басқа балалар да Шоқанның осы сөзін айтып сыр бермеген. Ал Анатолийдің тентектікке қолы барғанымен, істегенін мойнына алуға батылы бармады. Балалар бірінесе жексембіде үйлеріне бара алмай зарығып кейбір балалар «айғамыз» дегенде:

— Батылы барса, өзі айтып, жолдастарын жазадан құтқарсын. Егер оған батылы бармаса, біз ондай қорқаққа куа болмаймыз, — деп Шоқан балаларға айтқызбады. Сонан қыс ортасы ауған кезде Ждан—Пушкин балалардан қажығандық таба алмады. Ақыры жазалау бұйрығын өзгертіп, Шоқандардың класы ел қатарлы демалыс алды. Бірақ Анатолийға балалардың арасында «қорқақ» деген ат тағылды. Балалар оны Анатолий деген атымен атамай «қорқақ» деп шақыратын болды. Ол осы атқа намыстанып, келер жылы оқуға келмей қойды.

Аға достар арасында

Қыс ортасынан былай Шоқан орыс тіліндегі әдебиет кітаптарын құныға оқитын болып алды. Бірақ, ондай кітаптар Шоқан қолына көп түсе бермейді. Әсіресе корпус кітапханасында әдебиет кітаптары жоқтың қасы. Ал аздаған кітаптар рота балаларының қолынан босамайды. Кітапханада корпус балаларына көбірек ұсынылатын кітаптар патша генералдарының өмірінен жазылған шығармалар болатын. Ондай кітаптар Шоқан, Григорий сияқты ойшаң балаларды қызықтырмайды. Шоқанның, Григорийдің қызығып оқыған кітап-

тары Палластың және Рычковтың жаһангез өмірлерінен жазылған күнделіктері болды. Оның өзін де кезек күтіп әрең дегенде қолдарына түсірді. Осы кітаптардың әсерінен болар, Шоқан мен Григорий екеуі Азияны аралап, жер сырын, ел жайын білгілері келеді.

Екеуі қиялдап көп әңгімелеседі.

Шоқан мен Григорийдің ізденгіш ойшыл мінездері өздерінің кластарындағы көп балаларға әсерін тигізіп, кітап оқу, ілім іздену балалар арасына жақсы өрістеді. Соның арқасында Шоқан бастаған кластың балалары озық тәртіпті класқа, үлгілі оқушылар атына ие бола берді.

Шоқанның суретшіл талабы сурет сабағының оқытушысы Померанцев деген жас офицерге қатты ұнайды. Ол Шоқанды ерекше сүйіп, қызыға үйретеді. Әдебиет сабағын жүргізетін оқытушы Гонсевский де Шоқанның алғыр, дүние тануға, әдебиет тануға сезімділігін ерекше ұнатып, үлкен ілтипат етеді.

Сергей ағайының үйіне демалысқа бір келгенде Шоқан өзіне сурет сабағын беретін Помиранцевқа кездесті. Сергей Сотников Шоқанды Помиранцевқа айырықша таныстырып, оның суретшілік өнерін сөз етті. Сонан Сергей бір әредікте қазақ елінің таланты жайынан сөз қозғап кетті.

— Мен қазақ елінің ауыз әдебиеті жайынан Костылецкийден естігенім бар. Бұл халық сондай ақын хиялы қанатты халық көрінеді ғой, — деді Помиранцев.

— Мен сізге бір кішкене қазақ баласының өнерін көрсетейін, — деп Сергей Помиранцевқа Шоқаннан алған Мысықтың балшықтан жасаған түйесінің мүсінін көрсетті.

— Мынаны жасаған қай жастағы адам? — деген Помиранцевтің сұрағына Шоқан:

— Ол кішкене бала, менен де кіші, — деді.

— Ол кішкене бала. Өзі бір кедей жалшының баласы екен, — деп Сотников Мысық жайындағы естігенін айтып берді.

— Мына баланы, шіркін, ана интернатқа әкеліп берер ме еді. Мынау мүсінші болатын бала ғой, — деген сөз Помиранцевтің аузынан шыққанда, Шоқан:

— Ол қандай интернат? — деп мұғалімінен әдеппен сұрады.

— Ол қазыналық мектеп, онда өз бетімен оқуға қаржысы жоқ кедейлердің балалары оқиды. Барлық өнерге үйретеді. Бір жағынан жұмыс істейді, бір жағынан оқу оқиды, қандай өнерге білімі бар, соны үйренеді, — деп Помиранцев толық түсінік айтты.

— Ол мектепке Мысықты ала ма? — деп сұрады Шоқан тағы да мұғалімінен.

— Оған Шыңғыс Уәлиханович сияқты беделді адам ұсынса алады. Ал жай балаларды ала бермейді.

— Сіз ол мектептің бастығын білесіз бе? — деген Шоқан сұрағына, Померанцевтан бұрын Сергей:

— Сол мектепте де бұл кісі сабақ береді.

— Онда мен жаз елге барғанда Мысықты алып келем, оны сол мектепке сіз алғызасыз ба? — деп Шоқан аса қуана да, асыға да тілек айтты.

— Егер Шыңғыс Уәлиханович қатынас жазып өтінсе, алдыруға болады, — деді Помиранцев алдыңғы сөзін қайталап. Шоқан қуанып кетті.

Шоқанның бұл қыстағы бір ренжіген жайы Сергей ағайдың Омбы қаласынан еріксіз түрде жер ауып кеткені болды. Оның не себепті жер ауғанын Шоқан талдап білген жоқ-ты. Жалғыз-ақ, Сергей ағай көптен көрінбей жүріп бір демалыс күні корпус үйіне келіп, Шоқанды сұрап алып үйіне апарған. Сол күні Сергей ағайдың үйінде Померанцев та болды. Сергей Сотников Помиранцевқа Шоқанды айырықша тапсырып:

— Мен бұл қаладан кететін болдым. Мына Шоқанды үйіңе апарып демалыстарда бойын сергіт, жақсы кітаптар тауып бер. Қалғанын өздерің ұғыныса жатарсыңдар, — деген.

Сергей ағайдың осы сөзі Помиранцев пен Шоқан арасына достық ілгегін қадағандай болды. Содан былай Помиранцев Шоқанды демалыстарда үйіне алып барады. Шоқаннан ауыл жайларын сұрап, сурет салу жайынан ұғыныстар беретін болды. Әсіресе, өзінің үйіндегі көрнекті суретшілердің шығармаларын көрсетіп, көптеген түсініктер айтып отырды.

Бір күні Помиранцев Сергей Сотников туралы сөз қозғап, одан хат алғанын айтты. «Ол мұндағы жолдастарын қатты өгейсиді. Саған сәлем айтыпты. Сергейдің өзі де тентек қой. Ол өшіккен, жек көрген адамына тура мылтық атып, қол жұмсайды. Мынау уақыт оны көтере ме», — деді. Сотниковтың қандай қымыспен Омбыдан айдалғанын білмейтін Шоқан Помиранцевтан Сергей ағайының не себепті жер ауғанын сұрады.

— Сен оны білген жоқ па едің? Онда тыңда. Сотников осындағы бір полковникпен бір жерде ерегісіп қалады. Шені үлкен ұлық Сотниковке жаза бергізеді. Сотников ондайды көтере алмайтын өр мінезді адам. Полковниктен кек алуды ойлап, оны жолда аңдиды. Аңдығанда Сотников өзіне таныс қыр қазағының атын сұрап мініп, оның барлық сыртқы киімін киіп, жуан қамшысын алып тосып тұрады. Полковник

жолдастарынан бөлініп пәтер үйіне бұрыла бергенде, аттың бауырынан өткізіп, қамшының астына алады. Полковник айқайлап қашып, оның дауысынан көшедегі адамдар көріне бастағанда, Сотников құйғытып жөнеледі. Сонан бұл іс тексеріліп, Сотниковтың істегені мойнына қойылып, сотталған. Ол қазір жазалы адам ретінде жер ауып кеткен, — деді.

Шоқан мынаны естігенде Сергей ағайының мінезіне қайран қалды. Қандай өжеттік деп ойлады.

— Бірақ, ол айласыз. Тура қамалға қарсы шабады. Ондайды білдіртпей істеу керек. Қазір өзі жазаға душар болды, — деді сөзін аяқтап Помиранцев.

Сол екінші жылдың өзінде-ақ корпус оқытушылары Шоқанның зерек алғырлығын, алған бетінен қайтпайтын қайсар тапқырлығын қадыр тұтатын болған-ды. Әсіресе, Костылецкий деген оқытушы Шоқанға ерекше назар аударды. Оның себебі Костылецкий арабша, фарсыша, сол кездегі Азия елдерінің тілінде шығатын әдебиеттерді оқи білетін. Ол қазақ жерлерінде болып, қазақ ертегі, жырларын да жинаған, дала сырынан хабардар адам екен. Кей сабақтарында халықтың ауыз әдебиетіне көшіп, қазақ дастандарының жайын айтып, балаларға түсінік беретін. Ондай сабақ жүргізгендегі Костылецкийдің көмекші серігі Шоқан болады. Шоқанға қазақтың ертегі, жырларын айтқызып, басқа балаларға өзі орысшылап мазмұндап айтып береді. Бір күнгі сабақта әңгіме Қозы Көрпеш — Баян жырына арналып, Шоқанның Арыстан ақыннан естіген түрін айтқызып, Костылецкий өзі де құмарта тыңдады. Бір әредікте:

— Сен Қозы Көрпеш боласың, — деді Шоқанның қасына келіп Костылецкий.

— Ол батыр ғой, — деді Шоқан.

— Несі бар, сен де батыр боласың. Батырлық білекте, күште емес, ойға алғанын орындайтын қайыспас қажырда.

Есею жылдары

Шоқан осы қыста аға достар тауып, арналы білім жолына түсіп есейіп алған. Жылдағы мерзімінде ауылдан Тақырбас та пар жегілген екі қарагерді ауыздығымен алыстырып Васил ағайдың үйінен күтіп алды. Шоқан ауылға қайтардан бір-екі күн бұрын Костылецкий арқылы танысқан Карл Казимирович Гутковскийдің үйіне барып, жазда оқитын кітап сұрап алды. Онысы Лермонтовтың, Гогольдің бірнеше шы-

фармалары еді. Әредік оқығаны болмаса, бұл жазушылардың мына сияқты жинақталып басылған белгілі шығармалары қолына бұрын тимеген.

Ауылға ертең жүремін деп отырғанда Григорий мен Ғазиз екеуі келді. Шоқанмен қырға жүрер алдында әңгімелеспек. Шоқан оларға өзінің жазда қалай дем алатынын, ауылда істейтін жұмыстарын айтты. Сүйтіп, Гутковскийдің үйінен алған кітаптарын көрсетті.

— Шоқан, сен мына кітабыңның біреуін маған бер, менде мұндай кітаптан ештеңе жоқ, — деп Григорий жабыса кетті.

— Жарайды, өле оқығанша, бөле оқылық. Бірақ күтіп ұста, ұятты кісінің кітабы, — деп досына Гогольдің әңгімелерін берді, Ғазиз кітап сұраған жоқ. Ол бір әредікте.

— Менің нағашы ағайым жазда қырғызлар арасына шығып сауда ішли, мен сонымен бірге шығып даланы курәм, абыйыма болышам, — деді.

— Немене, сауданы үйрене алмай қалармын деп асығасың ба? Егер қырға шығып, ауыл көрем десең, жүр менімен, бірге боламыз, — деді Шоқан.

— Абыйым рұхсат итми, мен аның саудасына булышырға кирәк, — деп Ғазиз Шоқанға ерпісі келмеді.

Достар ол күні Ертіс бойына барды. Қаланы аралады. Кешке жақын қош айтысты.

— Ал, Шоқан төре, атты қазақша айдайын ба, жоқ орысша айдайын ба? — деп Тақырбас паромнан шыға екі қаргерге делбе қақты.

— Қаладан ұзағанша орысшыла, ел арасына кіре бергенде қазақшыла, — деп Тақырбастың қылжақ сұрағына Шоқан да әзілмен жауап айтты. Даланы сағынып қалған Шоқан қаладан шығысымен формаларын шешіп, желпіне, жайлана отырды.

Тақырбастан жазған хатында Шыңғыс: «Шоқанжан, сен бұл жолы қаладан қайтқанда Құсмұрынға емес, Сырымбетке — әжең аулының қонысына келесің. Осы көктемде біз де сонда көшіп келдік. Тақырбасқа жүретін жолдың жобасын, қайда түсіп, қайда тоқталуды жазып бердім», — депті. Әкесінің хатын алғаннан бері Шоқан Сырымбет өлкесінің жайын, тауын, көлін көз алдына келтіріп, ой жүгіртуде. Ол бір әредікте:

— Тақа, Сырымбетке біздің ауылдың, орда маңындағы елдің бәрі де келді ме? — деп сұрады.

— Хан аулының өздері ғана көшіп келді. Басқа жергілікті елдер өз қоныстарынан көшкен жоқ.

— Әлібайдың үйі қайда?

— Олар сол Құсмұрында қалды.

— Мұқандікі ше?

— Мұқандікі Сырымбетке көшіп келді. Олардың төре аулынан басқа туысы бар ма, — деп Тақырбас өзі білген жайын біртіндеп айтып отырды.

Шоқан Сырымбетке келгенде төре ауылы бір алқапта түгелге таяу отыр еді. Өйткені, Шыңғыстың Көкшетау округіне аға сұлтан болып тағайындалуына байланысты Сырымбеттегі Айғаным қонысынан жаңа орда үйі салына бастаған. Төре аулының әзір жайлауға көтерілмей бір жерде жиі отыруының түйіні де осы үй салу жұмысына байланысты еді.

Қаладан алдырған ұсталар, үй іргесін қалайтын жұмысшылар қызу қимыл үстінде екен. Шоқанда апасы да, әжесі де қыстай көрмей сағынғанымен, есейген оқушы бейнесінде құрметтей қарсы алды. Шоқанның өзі де бұрынғы ойын баласы емес, әрбір жағдайға мән бере қарайтын ой баласы болып алған. Жүріс-тұрысы да қала тәртібіне бейнеленіп есейген.

Шоқанға биылғы жазға арнап жеке үй тігіп, өзіне еркімен жатып, кітабын оқитын жағдай жасалған. Оған себеп: Васил ағаймен, Гутковскийдің Шыңғысқа Шоқанның оқытушыларға ұнамды ой салған ерекше талабын, алғырлығын мақтана айтуларынан болған.

Шоқан қаладан келгеннен кейін Кангожа ағасының қасында болып, Сырымбет тауының әдемі жаратылысын, айнадай көлдерін, әсем бұлақтарын суретке салды. Сол бір тауды аралап қайтқан бетінде Шоқан қасындағы Тақырбасқа: «Орда үйінің салынып жатқан жеріне бара жүрелік», — деді. Ондайда бір қылжақ сөз таба қоятын Тақырбас:

— Жұмысшылар балшық беріп жіберсе, апекеңнің бір қой, бір қос қазысын шығын қыласың ғой, — деді.

— Ол қайдағы кәде? — деп сұрған Шоқанға:

— Шоқанжан, сен қазақтың көп ырымын, жол-жобасын біле бермейсің-ау. Мысалы, қырықтықышылар қасына барған балаға бір уыс жүн беріп шешесінен құрт, май алғызады. Құдық қазғандар қасына келген баланың тақиясына құдық суын құйып беріп үйіне жіберіп, қымыз, сары май, ірімшік алдырады. Сол сияқты мына жұмысшылар сені көрген соң, ырым істемей қоймайды. Оларға жас еті, сұр қазы күнде асылып отыр дейсің бе? — деді.

— Жарайды, олай болса барып ырымын алайық, — деп Шоқан тура тартты.

Шоқан келгенде күн батуға таянып қалған. Жұмысшылар кешкі тамаққа отырып, үйді-үйінде екен. Бір қара күркенің

ішінен көзі шегірейіп Мысық шыға келді. Ә дегенде Шоқан тосырқап қалған қалыпты:

— Өй, сен Мысықпысың? — деді.

— Шоқан, — деп ол ат үстіндегі Шоқанға тұра жүгірді. Шоқан Мысықпен атынан түсіп амандасты.

— Сен бұл жерге қайдан келдің?

— Біз әкеміз екеуміз мына үйді салуға келгеміз.

— Немене, мүсін жасайсың ба?

— Жоқ, мына үй салуға баалшық илеймін, тасимын. Әкем үй қалайды. Былтыр осы жаққа әкемнің ағайындарына көшіп келгеміз. Содан осында едік. Жұмысқа әкем мені де ала келді.

— Сен менің қаладан келгенімді естідің бе?

— Естігенім жоқ. Аанада сіздің ауылға барайын, өзіңді сұрайын деп бір ойладым да, тағы бата алмадым.

— Сен менімен бірге қалаға барасың ба? Оқуға түсесің. Суретшілікке үйренесің.

— Әкем жібермейді ғой және қаладан қорқам.

— Қалада саған кім тиеді. Мен де барып оқып жүрмін, ешкім тимейді.

— Шоқан, сен үлкенсің. Өзің бірге боласың ба?

— Бірге болам. Әкеңнен өзім сұрап алам.

— Жарайды, онда барам, — Бұдан әрі олар көп сөйлескен жоқ.

— Ертең өзім келем, ауылға апарам, — деп Шоқан жүріп кетті.

Әке алды кісіден босамайды. Бір жағынан үкімет тарапынан тапсырмалар келіп жатады. Аанадағы Гутковскийдің үйінен алған кітабын оқып, өзінің сурет салу, күнделік жаңалық жазу ісімен алданып, Шоқан әке маңына да бара бермейді.

Үй салу жұмысына белгіленген үйшілер, қалаушылар өздерінің азығымен, күтушілермен жұмыс басында қалды да, төре аулы жайлауға көтерілді. Айғаным бұл жылдарда бұрынғыдай емес, жүріс-тұрысы ауырлап, баяуланып шөге бастаған тәрізді. Сол кісінің жағдайымен төре ауылы биыл аса алыс жайлауға тартпай, Сырымбет маңының көлдеріне көтеріле қонды. Шоқан ауыл көшер алдында Мысыққа жолығып, күзді күні өзі қалаға жүрерде ала кететінін айтты.

Бір күні күтпеген жерден бір топ жолдасымен Мұса келді. Төре ауылы сый қонақты құрметпен қарсы алды. Шыңғыс жездесінің жаңа округке аға сұлтан болуына құтты болсын айта келіпті. Бір жұмыспен барып Омбыдан оралған жолында әдейі бұрыла жүрген Баянауыл округінің аға сұлтаны аса

бір ерекше сәнмен келді. Өзге қазақ жолдастарынан бөлек Мұсаның қасында Григорийдің әкесі Николай Потанин бар. Бұл кісі қазақ тілін мүлтіксіз сөйлейтін, қазақ әдет-ғұрпын өзіндей білетін аса бір жатық адам еді. Сонымен қатар қазақ әңгімелерін, ертегі, жыр, ән мен күй шежірелеріне айырықша көңіл бөлген адам екен. Ол Шоқанға өзі бұрын көрмеген қазақ даласының көп жайынан әңгімелер айтты. Сөз арасында өткен жылы Қарқаралы қаласынан елу шақырымдай жерден ашылған Қоянды жәрмеңкесінің қызықты базары, ән мерекесі болғанын әдемілеп айтып берді.

— Ол жәрмеңке нағашым аулынан алыс па? — деп сұрады Шоқан.

— Онша алыс емес, нағашың аулының адамдары сол жәрмеңкеге мал апарады. Көп ел бас қосады, — деді Мұсаның қасындағы бір жолдасы.

— Немене, барып көргің келе ме, бір ауылдан келіп, бір ауылдан қалаға оралу, көңілсіз де болар. Онда бізбен жүр. Өзім апарып жәрмеңкені, Қарқаралыны көрсетем, — деді Мұса Шоқан ойын қабағынан ұғынып.

— Нағашы аға, атекеме айтыңыз, мен сізбен барамын, — деді Шоқан.

Бірнеше күннен кейін Мұса анадағы уәдесін орындап Шыңғысқа, Айғанымға айтып, Шоқанды өзімен алып кететін болды. Шоқанға күтуші болуға Тақырбастың өзін ертті.

— Мұса мырза жиеніне жер көрсетіп, ел көрсетіп, бір мырзалық істейін деген болар, барсын. Бірақ, шырағым, сабағыңнан кешігіп қалып жүрме, — деп Шыңғыс балдызына әзіл баласына ескерту айтты.

— Мұстапаның сараңдығын көлденең тарта бердің-ау, өзгеге жол айтпасақ та, өз жобамызды білерміз, — деп Мұса жездесінің сөзіндегі астарды шеше сөйледі. Арада бірнеше күн жүріп, Мұса Каракөлде отырған өз ауылдарына келді. Шоқанның құрметіне Баян елінің жұртшылығы аз жиналған жоқ. Бәрі де жөнін сұрап, оқып жүрген жайымен танысып қуаныш етуде. Шоқанның үлкен кісілердің кейбір сұрақтарына толығымен жауап айтып, кейбір жайларда олардың өзі түсінбейтін жайын ажырата айтқанына іштей таңдану да жоқ емес. Әлде сынағысы келді ме екен, жоқ, өзінің аңғырт айтқыш әдеті ме екен, Сәттібай деген Шорман ауылының белгілі қожасы:

— Мырза ауылы қаншалық өзімсінгенімен, ата тегі басқа ғой. Қазақта мақал бар емес пе, «жиен ел болмайды, желке ас болмайды» деген. Бұрынғылар білмей айтты дейсіз бе, —

деді. Қожа сөзін аяқтап, қасындағы бір ақсақалды адамға бұрыла бергенде:

— Қожеке, «жиен неге ел болмасын, малы болса, желке неге ас болмасын майы болса» дегені де бар емес пе сол айтқыштардың,— деді Шоқан байыпты қабақпен.

— Қожеке, сіз біздің Шоқанның үстіндегі кемзалына қарап қазақша сөзге шорқақ екен деп ойлап қалдыңыз білем. Сірә, сол бала қазақ сөзін аңғарса керек,— деді Мұса Шоқанның тауып айтқан жауабына разы болып.

Нағашы аулында біраз күн болып, Мұса жол жабдығын қамдатып Қоянды жәрмеңкесіне жүретін болды. Мұсамен бірге келген Николай Потанин бір-екі күннен кейін өзінің баратын жұмысына жүріп кетіпті. Салтанатпен жүруді әдеттенген аға сұлтан Мұса Қаракөлден аттанарда ерекше жабдықтатып, алып жүретін жол шатырын тиетіп, бірнеше нөкермен жүрді. Жолдағы елдің сый-құрмет қонағасысына бөленіп жәрмеңке басына таяна келіп шатырын тіккізді. Арқа белдеуінің көк майса Балқашты өлкесі айдын шалқар қара сор көлі, Қояндының қой бұйрат жатық белестері Шоқанға жаңа көріністер елесін сездіреді. Әлі көшелі үлкен үйлер салынбаған, ұйымдасқанына бір-екі-ақ жыл болған Қоянды жәрмеңкесі қатарластыра тігілген қазақ үйлер тізбегімен көше тартыпты, Сонау Ақмоланың, Қарқаралының сан сұлулары, ақ отауларда қымыз сапырып қонақ аттандырып, қала кәсібіне кіріскен елестер бар. Бірнеше жерде мал базары, бар екен. Мыңғырған қойлар базары бір бөлек. Не саңлақтарды ноқталап әкеліп тұрған дала шаруалары жылқы базарында дуылдатып жүр. Ала тақиялы өзбек сәудегерлері, қара хатипа киген ноғай абзилары балаған тізбегін құрып, ұсақ-түйек саудасын жасап жатыр. Кең алыпты көлеңкелі кенеп жаппамен шатырлап тастап, неше түрлі заттарды жайып салған орыс байларының шай, қант, кездемелері де телегей теңіз. Мінеки базар қызығы. Бұл сияқты базар көрінісі Шоқанға алғашқыда думан болып көрінгенімен тез зеріктірді. Ол, тек, сонау қатарласа тігілген қазақ үйлерінен күмбірлеген дауыстар, шырқалып айтылған әндер, өлеңдер жағына құлақ қойып, әрбір сарынын аңғарғысы келеді. Бірақ олар арнаулы мәжіліс жыршысы емес, қымыз қызуындағы ел арасының мырзасымақтарының шашбауын көтерген мадақшылар тәрізді сезілді.

— Нағашы аға, біз Қарқаралы қаласына қашан барамыз? — деді Шоқан екі-үш күн өткеннен кейін.

— Немене, жәрмеңке думаны ұнамады ма, жалықтың ба? — деді Мұса Шоқанға жымия қарап.

— Сауда істемеймін, сатар малым жоқ, ел билігінде қатынасым жоқ, жалықпай қайтемін,— деді Шоқан.

— Иә, Шоқанжан, саған мына дуылдақ көңілсіз-ақ болар. Енді бір күнге шыда. Осында бір Семейден келетін ұлықтың бас қосуын күтіп отырмыз. Сол келісімен округтер шекарасы жайлы сөзді шешіп алып жүріп кетеміз,— деп Мұса Шоқанға жүріс жайын ұғындырды.

Айтқанындай екі күннен кейін Мұса күткен ұлығына жолығып, тосқан мәселесін шешті де, жүруге әзірленді.

Ертеңіне Мұса Қарқаралыға жүрді. Бұрынғы жолдастарының үстіне Қарқаралы елінің кісілерінен бірнеше адам ере шықты. Арыстаннан естуінен бері құмартқан Қарқаралы тауының сұлу жаратылысына сүйсіне қарағаны болмаса, Шоқан әлі тау жайынан ешбір әңгіме естіген жоқ. Қарқаралының қаласы да ондай үлкен қала емес екен. Шағын ағаш үйлерден бірнеше көше тартқан округ орталығы ғана. Сонау Қоянды басынан Мұсаға еріп шыққан бір бай саудагер ноғай өз үйіне әкеліп түсіріп, барынша құрмет етіп жатыр. Тек сол ноғайдың айтуынан тау үстіндегі «Шайтанды көл» жайындағы аңыз ертегіні естіп, Шоқан соны көруге құмартты.

Тауға шығуға бой сақтап, Мұса бармады. Басшы алып салт атпен Шоқан, Тақырбас екеуі барып қайтты. Жатық жердегі қаншама көлді көргенімен, мына сияқты тау жотасындағы сыңсыған қарағай алқабына біткен мөлдір көлді көргені жоқ еді. Әсіресе батыс оңтүстігіндегі тұңғыыққа үңіле біткен жартаc көл тұңғыиығымен сырласып тұрғандай аса бір ерекше жаратылыс сымбаты болып көрінді. Шығыс солтүстік бетіндегі кішкене қуыстағы орысша жазулар, аса ілгеріде жазылмаған. Тек кейбір тақтай тастар бетінде ескіше таңбалар бар. Оларды Шоқан ажыратып тани алған жоқ. Шоқан ойындағы Баян Қарқарасынан белгілі аңыз болған ешнәрсе кездеспеді. Мүмкін, бұл күнде оны білетін кісі де жоқ шығар.

Суыт жүріп елге оралған Мұса Шоқанды өзінің пәуескесімен ауылына қайтарды. Бұрын көрмеген біраз жерлерді аралап, бейтаныс елдерді көрген Шоқан өз ауылына бірнеше жаңа ойлармен оралды.

Ол ауылға келісімен Қарқаралы тауының, тау басындағы әсем көлдің көрінісінен бірнеше суреттер салды. Бірақ ол суреттері өзіне ұнаған жоқ. Арада бірнеше күн өткендіктен бе, кейбір көрініс елестері көмескіленіп қалыпты.

Шоқан келгеннен кейін, ауыл күзек қонысқа келіп қонды. Шоқанның оқуға жүрер кезі де таянған. Өзіне арналып ті-

гілген ақ үйде оңаша жататын әдетімен сәске түс кезінде тұрып, далаға шықты. Ауылдың күндегі өмірі, біреулер келіп, біреулер кетіп жатады. Шоқанның бүгінгі көзіне түскені бір топ жаяу жалба киімді адамдар. Олар күндегі келіп кететін салтанатты жұртқа ұқсамайды. Олардың ешкімнің үйіне кірмей ұйлыға отырысы да өзгеше. Бірақ Шоқан ол топқа айырықша көңіл бөле қойған жоқ.

Шоқан тамағын ішіп әке үйіне сәлем бере кірді. Шыңғыстың қасында отырған қарын сау Ықылас биді көріп сәлем берді. Ықылас белгілі жорғалығына салып:

— Ө, бәрекелді, «атадан бала туса игі, ата жолын қуса игі» деген, қандай жақсы айтылған. Шыңғысжан, мына Шоқаныңыз, дәл өзіңнің Омбыда оқығандағы түрің болыпты да қалыпты. Тек өмірлі бол, шырағым, төре бала, біз сияқты шал атаңа сәлем бере жүрсең болғаны,— деп Шоқанға өзін тапсыра сөйледі. Ықылас бидің неге осынша жорғалай сөйлегенін Шоқан ажырата қойған жоқ. Ол өзінің белгілі жорғалығы деп ойлады.

Қымыз сапырылып, мәжіліс біраз жай сөздермен, әзіл қалыжыңмен аяқтала бергенде Шыңғыс:

— Ықа, сіз бір қарбаластау кезде келіп қалдыңыз. Шоқанжан оқуына жүруіне әзірленіп, соның жол жабдығы дегендей...— деп тоқтала бергенде:

— Иә, хан ие, балақтағы бит басқа өрмелеп мына бір Уақтың қара сирақ қаныпезерлері, тапа тал түсте, көліме қолын салып, басынғандық істеп, мезгілсіз атқа мінгізді. Тіпті келе қоямын деген ойым жоқ еді, сіз, әне бір балаларды шақыртты деген соң, қой, бет көрсе жүз ұялады деген, өзім барайын деп келе қалғаным. Атамыз қазақ «істің түйінін шешудегі кемшілік төрешіден болмайды. Айтушы өзі аяқсытып алады» деуші еді ғой. Ана балалар шалалық етіп, сөзін жеткізіп айта алмас деп келдім,— деп Ықылас дауының айнала-сына қорған соға сөйледі. Ықылас сөзін үнсіз тыңдап отырған Шоқан әлгібір сыртта отырған жалаңаш-жалпы топтың осы сөзге байланысты екенін аңғарды.

— Иә, Ықа, тексере көреміз ғой. Қазан бұзар тентектерді бетімен жібермейміз,— деп, Шыңғыс өзінің баяу ойлы көзімен Ықыласқа қарады. Ықыластың барбиған жалпақ бетінде, жағымпаздана мөлтендеген көз құбылысында сайрап тұрған сұрқиялық бар еді.

— Онда біз кеңсе үйіне барайық. Әлгі ұрм балықшылар сонда әкелінсін,— деп Шыңғыс ишарат білдіргенде-ақ Бейсен үйден шыға жөнелді.

Шыңғыс бастап кеңсе үйіне келген кісілермен Шоқан да бірге келді. Аға сұлтан өзіне арналған орындыққа отырып, іс тексеруге кірісті. Бағанағы топтанып отырған жыртық киімділердің бір-екеуін ғана үйге кіргізді. Қалғандары іркіліп кеңсе сыртында қалып қойды.

— Мына Ықаңды білесің бе? — деп бастады сөзін Шыңғыс жаңағы кедейлердің ортасынан келген сиректеу көк буырыл сақалды, арықтау ақсары кісіге қарап.

— Иә, алдияр, бұл кісіні танымағанда кімді танимыз. Арқамызда қамшысы ойнаса, ауылымызға екі күннің бірінде ақыр заман орнатса, — деп үлкен отты көзі қанталай ширыға сөйледі әлгі адам.

— Қара, көліме басып қонып, бал татыған балығымды жалмауыздай жалмап отырып, — деп Ықылас бетімен кне жөнеліп еді, Шыңғыс:

— Ықа, аз сабыр етіңіз. Ол кісі жауабын айтып болсын, — деді де:

— Сіздің атыңыз кім? — деді.

— Иә, алдияр, менің атым Әбіл болады. Мына бұқпаның солтүстігіндегі аз ауыл Алшын боламыз, — деп елін де айта кетті.

— Сіздердің біреудің көліне келіп сүзекті салатын қандай еншілестіктеріңіз бар?

— Иә, алдияр, бас кеспек бар, бірақ тіл кеспек жоқ қой. Өзіңіздің алдыңызды көріп, арманымызды бір айтсақ деп жүруші едік. Соған қолымыз жетті. Айыпқа бұйырмаңыз, мен аз ауылымның мұңын айтайын.

— Айтыңыз, айтыңыз, — деп Шыңғыс жауап күтіп қозғалып қойды. Шыңғыстың «айтыңыз» деген сөзінің өзі көңіліндегі бар есесін алып беретіндей болған Әбіл:

— Тақсыр, өзіңіз рұқсат еттіңіз, ұрыс-жанжалдың неден туғанын түгел айтып көрейін. Мына сіздің оң тізеңізді баса отырған Ықылас бидің аталары, Қарауылдың қара көк қасқа жайсаңы ғой. Біздің атамыз, өзіңізге мәлім хан панасына келген көп төленгіттің бірі. Бізде ата қоныс арнаулы жер еншіміз болмайды. Сонан сіздің қасиетті атаңыз Уәлихан төренің рақымы түсіп, «Ақсұраң биігіне Ақкөлді қосып белгілеп берген екен. Суы балық, қыры биік, біз сияқты жарлы-жақыбайға күнелтер қоныс болыпты. Жазы-қысы Ақкөлдің балығымен жан сақтап жүруші едік. Мына Ықылас би сіз бұйырып берді деп, біздің көлімізді өзімізге билетпей, екі жылдан бері басымызға сырық, малымызға құрық ойнатып, күн көрсетпей қойды. Кедей жұрт, басқа кәсібі жоқ Ақкөлдің балығына сүзекті салып ара-тұра балық алушы едік. Осы жуырда екі

балықшымызды соққыға жығып, сүзекімізді тартып алып, зорлық етіп отыр. Сізге айтқан арызымызбен шақыртқан соң, шұбай келіп отырмыз. Қызыл қарын жас баланың қамы үшін күйзеліп келіп отырмыз. Ендігі мархабат өзіңізде,— деп Әбіл қарт жыламсырап тоқтады. Шыңғыстың «сөз тосыңыз» деген тыйымынан кейін тырсыып отырып қалған Ықылас Әбілдің арғы түбінен ала сөйлеген сөзіне терісіне сыймай отырған-ды. Сіз не дейсіз дегендей Шыңғыс енді Ықыласқа бұрылды.

— Алдияр аға сұлтан, сіз тыйым салған соң ауыз бағып отырмыз. Мына Алшынның қу жақ даугері менен тағы қоныс даулайтын түрі бар ғой,— деп ызғарлана сөз бастады. Ақсұраң, Ақкөл біздің ата қонысымыз болатын. Сіздің атаңыз Уәликең біздің аталарымызға: «Мына аз ғана ауыл Алшынды қайда қаңғыртамыз. Сендерге еншілес етем. Көлдеріңнен балық аулап, күн көрсін»,— деп қоңсылыққа берген екен. Сонан біздің маңымызда қарашы болып отыратын. Кедей көріп көліміздің балығын аулауға бетін қақпай жүретін едік. Кейінгі жылдары өз жерімізді өзімізден қорып, бауыр басып сөз көтерді. Атам баласы өсіп, әлденеше ауыл болды, бәріне де қоныс керек. Енді жөніңді тап дегеніміз рас. Жай айтқанға қаніпезерленіп көнбеген соң, қол жұмсап, сүзекісін балалар алса керек. Әсіресе біздің Бұзаубақ деген ақсақалға тілдері тигені өтіп кетті,— деп дау десе даусы сенбейтін қарынсау Ықылас бәрін мәлдіретті де берді.

Шыңғыс біраз ойланып отырды да:

— Иә, Алшынның ақсақалы, сіздерге атекем біржолата жер белгілеп бермепті ғой. Мына Ықаңдардың атасына еншілес қарашы қылып беріпті. Жер несі, көл несі Қарауыл атаңның баласы ғой. Рұхсат етсе, ағайындық етсе, сыйысып отырасыздар. Егер іші тарлық етсе, бұл кісілердің ата қонысына кім зорлық етеді,— деп сөзін аяқтады. Алшынның Әбіл қарты жер шұқып көзінен жасы сорғалап отырып қалды. Әбілге ере келген екі-үш кісі де жер болып орындарынан әрең тұрды.

Екі жағының сөзін де, әке кесімін де тыңдап отырған Шоқан қайта-қайта Әбіл қартқа жалтаңдап қарап, әкесіне наразылана көз тастады. Бірақ әке үкіміне қарсы келудің, көпекөрнеу Әбілдердің, анау жаяу-жалпылы шұбап келген кедейлердің көріп отырған теңсіздігіне ара түсудің есебін таба алмады. Оның бар ойы мынау жерсіз, сусыз, қоныссыз кедейлер қайда барып күн көреді, бұларға кім көмектеседі?! — деу болды. Ол осындай өзі шеше алмаған жұмбақ ойымен сыртқа шықты. Сүйретіліп өздерінің жаяу-жалаңаш тобына бағған

Әбіл қарт пен жолдастарының сандала басқан аяқ алыстарына Шоқан сырттай бақылап қарап тұрды.

Шоқанның қалаға оралар кезі таянған.

Анадағы Мысыққа айтқан уәдесі есіне түсті, Шоқан әкесіне сол туралы бұрын да бір айтқан-ды. Онда Шыңғыс:

— Мысықтың әкесі көнсе, тіпті жақсы болар еді. Ол бала өнерлі,— деп Шоқан ойын қуаттаған. Сол ойын келіп тағы да әкесіне айтты.

— Мен, мен Мысықтың әкесіне шақыртып алып айтқамын. Ол баласын сенімен жіберуге ықтияр болған. Бірақ өзіңе бір әурелік болмай ма. Оны орналастыру керек. Бұрынғыдай Сергей ағайың да жоқ,— деп Шыңғыс аса көңілді бола қоймады.

— Қандай әурелігі болса да өзім көрем, тек маған өзіңіз қағазын жөндеп, әкесінен сұрап алып беріңіз,— деді Шоқан батылдана сөйлеп.

— Жарайды, Шоқанжан,— деп Шыңғыс Бейсенді жіберіп, Мысықтың әкесін де, өзін де аулына алғызды.

— Шоқанжан Омбыдағы ұстаздарымен сөйлесіп, балаңды интернатқа орналастыруға келісіп келіпті. Шоқанға серік болсын, әрі оқысын, қалай дейсің? — деді Мысықтың әкесіне. Батылы барып, бірден жауап айта алмай.

— Алдияр, мен не айтайын. Шоқанжан қасына алам десе, қидым. Мұнда жүргенде не көреді,—деп көзінің жасын сүртті.

— Сен, сен өзің жыламай айт. Балаң оқу оқиды, білім алады, адам болады. Мен балаңның барлық қағазын жаздырам. Кейін бір нәрсе деп жүрме,— деді.

— Алдияр, ықтиярыңыз, мен сөз етпеймін,— деді.

ҒАЛЫМ ШОҚАН

Жетісу сапары

1

Генерал-губернаторды шығарып салуға келген жұртшылық шағын пристань басына сыймайды. Мәртебелі ұлықтарының ұзақ та тосын сапарға шығуы қала жұртышылығына аса бір ірі жаңалық болып танылған. Олардың кейбір жағымназдары — «Уа жасаған ием, мәртебелі мырзамыздың сапарын оң ет. Бұл өте қауіпті жол. Генерал-губернатордың бұл жолға аттануы асқан ерлік. Патша ағзамға қызмет көрсетудің бұл бір ерекше үлгісі», — десіп шу-шу етеді. Генерал-губернатордың алдынан бұрынырақ келіп, өздерімен жүретін қошеметшілер тобына Шоқан да келіп қосылған.

— Шоқан Шыңғысович, сіз келіп те үлгерген екенсіз. Біз үлкен кісілердің ырғатылып үйден шығуын күтіп аз кешігіп жеттік, — деп, Вера мен Елизавета Шоқанға келіп жол болсын деген жақсы ниеттерін айтып үлгерді. Қашан да қауқалақтай бар ықыласымен Шоқанды сүйе амандасатын Карл Казимирович, Екатерина Ивановналар да келіп жақсы ықыластарын айтып жатыр. Оларға жалғаса Яков Петрович, Екатерина Ивановна, Сергей Дуров, Ивановтардың үй іші де келген. Олардың жылы, достық лебіздері бірінен бірі асыра айтылады.

Біраздан ойқастаған үш арғымақ жегілген генерал-губернатордың солқылдақ пәуескесі де келіп жетті. Алдынан тосып алған қошеметші топ тілектерін айтып шуласып жатыр. Көп-пен бірге Шоқан да өзі қолғанат болып еріп баратын басты-

ғын әскери әдеппен қарсы алды. Фридрихс, Корейернус, Курияқты чиновниктері өздерінің қара қауым алдындағы кісілікті айбаттарын мейлінше көтере ұстап генерал-губернаторды қошеметтей шығарып салуға келді.

Өзіне арналған сәнді пароходтың жасаулы каютасына Гасфорттың бәйбішесі кіріп көріп шыққанша пароход жүру хабарын жарияламады. Осы бір саябыр кезде Шоқанды шығара келген достар бөлек топтана өздерінің достық ықластарын, кейбір ойларын айтысып жатты.

Бір әредікте Сергей Дуров: «Мен Федор Михайловичтен хат алдым. Ол Семейде ғой. Егер уақыт тапсаңыз жолығыңыз. Мұндағы жағдайларға ол ынтызар ғой, бәрін айтарсыз. Және сізді көріп мәжілістессе бір жасап қалады,— деп тапсырма айтты. Гутковскийлердің, Капустиндердің үй іштері: — «Хат күтеміз. Ұмытпаңыз» деген достық тапсырмаларын айтысты. Пароход гудогі беріліп «жолаушылар орындарына отырсын» деген хабар болған кезде Шоқан тағы да достарымен қайталай қол алысты. Үлкендерден имене әдеп сақтай келіп хош айтысқан Вера қолын беріп Шоқанға қоңыр ұялы көзі мөлдірей қарап:

— Елизавета Карловна қарындасыңыз ғой. Оған хатты жиі жазарсыз. Бізді де ұмытпаңыз» деді. Вераның осы бір назды үні Шоқанның құлағында көпке дейін сүйкімді лебімен келіп тұратындай сезілді. Шоқан өз ойындағы сырын ашып айта алмай, үнемі жүрегімен алысып жүретін шыдамды қалпын бұл жерде де айнытпады. Бірақ Вераның аз дірілмен созған қолын батылырақ қысып:

— Хатты сізге де жиі жазам Вера Яковлевна. Ол жағынан жәбірленбессіз,— деп жүрек толқынын зорға билеп жымды.

Пароход Ертістің ағынын өрлей жылжып жүзе бастағанда Шоқан орамалын бұлғап тұрған Вера мен Елизаветаға өзгелерден бөлекше көз салды. Ол көпке дейін Вераның жаудыраған үлкен қой көзінің жалынды жанарын көз алдынан кетіре алмады. Пароход Ертіс өзенінің ағынын қақ жарып, ақ айдар толқындарды шұбалтып біраздан соң қаланың қарасынан көз жазды.

Ертіс бойын аздап көзі шалғанымен, ұзын арнасын жүріп көрмеген Шоқан пароход үстіненде өз каютасына кірмей қойды. Июнь айының бұлтсыз аспанынан тамылжыған ыстық күн бар жылуын жерге мейірлене төгіп тұр. Бірақ мол сулы өзеннің арнасында пароход үстінен сондай бір майда қоңыр жел лебі еседі. Оның үстіне арнасы кең асау ағынға еміне өскен өзен жағасындағы жасыл тоғайлар, көк торғын желек-

тей жапырақ шоқтарының суға көлеңкесін шомылдырып созылып қалып жатыр. Өзеннің кей жерінде тоғай үзіліп, биік аңсағайланған құзар жарлауыт едірейе пароходқа жоғарыдан үңіледі. Ертіс бойына әлі ел көп қоныс теппеген. Анда-санда казак-орыс селениелері көрініс береді. Кей жеріндегі тырбықай тоғай ішінен мыжырайған қазақ қыстауы да көрініп қалады. Осы көріністердің бәрі өзіне алуан түрлі ой салған Шоқан күн еңкейе каютаға кірді. Оның алдымен қолына алғаны жол дәптері болды. Бүгін үлкен сапарға аттанған күнін, мына Ертіс бойын, бағанағы достар бейнесін тегіс жазып қойды.

Семейге жеткенге дейінгі пароход үстінің тіршілік көрінісі бір қалыпта. Тек кейбір елді аялдамаларға тоқталады. Пароходқа отын алады. Пароход үстінің жүкші, пеш жаққыш отшылары қызыл танау болып машинамен арпалысады. Сондай бөгеліс кезінде жағаға келіп пароходты тамашалаған жұпыны жұртты көреді. Су бойының жұртшылығы пароходтағы жолаушыларға азық-түлік базарлауға да жөнді жаттықпаған. Бірлі-жарым айран, сүт, май әкелгендерінің бағасын айтуға да зорға батылы барады.

Шоқанға бұл жолдың бойындағы біраз әсер қалдырған Семейге таянғандағы бір ерекше көріністер болды. Ертіс жағасының тізеден келіп малтығып жатқан қызыл құмын кешіп жаяу шұбаған орыс адамдарының жігі үзілмейді. Олардың еркектері ұзын қара шекпенді сүйретілте киіп, үлкен темір кресті мойындарына шынжырлап іліп төстеріне салбыратып қойған. Ал әйелдері шаштарын тұмшалай ақ жаулық салып, ұзын қара көйлек киіп, бөтелкеге құйған суларын мойындарына аса шұбырып, үздік-создық, ерсілі-қарсылы жүріп жатты.

Осы бір көрініске таңданған Шоқан, жол бойынан хабардар кексе жүкшінің біреуінен сұрап еді, ол жымысып күліп:

— Офицер мырза, сіз әулие судан хабарсыз екенсіз ғой. Бұл осы күнгі Семей қаласынан жаяу сопыларға бір күндік жерде, Ертіс жағасында, әулие су бар. Мына жаяу шұбырғандар Семейдегі шіркеудің сопылары. Соған келіп түнеп су алып қайтады,— деп барлық білгенін айтып берді. Осы көріністі Шоқан өзінің күнделік дәптеріне жазып қойды. Мүмкін ол минеральді су шығар деп ерекше белгі жасады..

Пароход Семейге келгенде генерал-губернатордың пароходпен келе жатқан хабарын алған, жаңа ұйымдасқан Семей облысының чиновниктері көтеріле келіп қарсы алды. Алдын ала губернатордың жүрісін хабарлаған да, оның көтермешілері: «Бұл кісі жай ғана губернатор емес, ақ патшаның сібір өлкесіндегі оң қолы, қалаларыңызға кірерде шіркеулеріңізден

гибадат қоңырауын соғып құрмет етіңдер», деп арнайы ескерткен. Сол тәртіппен Семейдегі тұңғыш шіркеуден соғылған қоңырау үні бүкіл пристань бойын жаңғырықтырып қаланы гибадат азанына бөледі. Мына сияқты құрметке көңілдене пароходтан шыққан губернаторға: «Хош келдіңіз мәртабалы ұлығымыз генерал-губернатор мырза» деп ұран тастады. Бас киімдерін алып, бастарын тізесіне жеткенше иіп құрмет көрсетуде. Онсыз да кеудесін жоғары ұстауға әдеттеніп алған мақтаншақ Гасфорт кекірейе ернін әрең қозғап, аяғын аса маңызды салмақпен басып, қошеметшілердің дегбірсіз сүйемелімен сыртқа су жиегіне шықты. Семей пристаны өте қораш екен, Гасфорт танауын көтере қарады.

Генерал-губернатордың қабағын бағып тұрған Семей облысының бастығы полковник Хоментовский генералды қарсы алу құрметіне арналған сөзін бастап:

— Генерал-губернатор мырза кешірім етіңіз. Біздің қаламыз жас, азды-көпті құрылысын жаңа ғана қолға алған. Әзір көзге түсер көлемді сарайдан шоламыз. Мына сіз көріп тұрған пароход тоқтар жеріміз өте жабайы, бұған да дұрыстап үй орнатуға қысқа жіп күрмеуге жетпей жатыр,— деп бір тоқтап, тағы да сөзін жалғады.—Сіздің мына біздің қаламызды көріп, жай-күйімен танысуға мархабат еткеніңізге біз аса қуаныштымыз. Осы бір жетімсіз жайларымызға рахымды көзбен қарап, қамқорлық етер, мырзалық қолын созар деп тұрмыз,— деп тоқтады.

Пароходтан түспей жатып алдынан жәрдемге алақанын жайған Хоментовскийдің сөзінен көңіліне полковниктің өзі сұрамсақтыққа әдеттенген бе деген түсінік келсе де, «өзінен үміт етеміз» деген сөзді есіне алып, мақтаншақ генерал-губернатор бойын кеңге сала:

— Полковник Хоментовский мырза, құрметтеріңізге рахмет, тілектеріңіз де ескерілер,— деп тоқтады.

Семейдің чиновниктерімен бірге генералдың құрметіне қазақ, ноғай саудагерлерінен де келген аздаған адамдар бар-ды. Соларға генерал-губернатордың айтқан алғысын әрі бас жәрдемшісі, әрі тілмашы Шоқан қазақшалады.

— Семей шәһарының қадырлы ақсақалдары, генерал-губернатор Гасфорт мырза, сіздердің алдынан шыққан құрметтеріңізге аса разы болып алғыс айтып тұр. Және сіздерге мырзалық қолын созуға лебіз көрсетіп тұр,— деп жеткізді. Татар, қазақ байларыда тақия, бөріктерін алып генерал-губернаторға разылықтарын көрсетті. Қонақтарды әзірлеген қонақ үйге жеткізді. Шоқанға да бір бөлме әзірленген еді, өз үйіне ол да кіріп жайғасты.

Ол күні арнаулы қонақ асыларына шақырған Семей чиновниктерінің мәжілісінде болып, кешкілікте дем алыс етті. Келер күні Гасфорт мырзаның ұсынысымен қаланың ішін аралап, әрбір белгілі жерлерінде болды. Семей қаласы аумағы тұтасып қалыңдамаған үйірім-үйірім бөлек топтар. Мысалы күншығыс жақ шеті ноғай, шала-қазақ бөлімдері. Батыс-солтүстіктегі казак-орыс бөлімі. Ал, облыстық мекеменің айналасы—ұсақ дүкендер, школ, шіркеу сияқты көрнекті үйлері бар. Сол тұсы өсіп келе жатқан тәрізді. Әсіресе әзірше көзге түсер құрылысы абақты үйі екен. Сыртқы қорғанын зәулім биік етіп, орта жерінен сығырайған тор көз кішкене терезелер қалдырыпты. Осы маңға жақын ескіден қалған үлкен тас қақпа тұр. Бір кезде бұл тас қақпа үлкен балшық дуалдан салынған көне қорғанның ауызы болғанға ұқсайды. Өйткені қақпаның айналасында ескі дуал іргелерінің ізі байқалады. Сол сияқты көне қорғанның қоршауының ішінде қайдағы бір құлаған үйлер орны көне топырақтары дөңестеліп үйіліп жатыр.

Шоқанның бір зерттей қарағаны осы тас қақпа және оның айналасындағы көне жұрт белгісі болды. Қаланың Семей аталуының өзі — осы қорған ішіндегі жеті шатырлы балшық үйлер болғандығынан делінген дерек тапты. Ол жеті шатыр бір кездегі көшпелі қазақ жоңғар елдерінің бекініс етіп тұрғанын дәлелдейді екен. Шоқан күнделігіне жазып қойды.

Шоқан генерал-губернатордың бас қолғанаты және мына сияқты шығыс халқынан уәкілдер көрінген жерде бастығының қасынан ұзай алмайды. Өйткені әрбір сағат сайын қасында керек болады. Сондықтан ол Дуров айтқан Федор Михайлович жайынан хабар ала алмады. Ол үшін қаланы өз бетімен еркін аралауы керек, оған мүмкіндік жоқ.

Білер күн аралап қала жайымен танысқан генерал-губернатор енді Жетісуға жүруге дайындалды. Күні бұрын берілген тапсырма бойынша жаңа бекеттерге ат байланып, жол бойының елі дүрліге хабарланып жатты. Қызыл каймалы фуражкаларын қоқырайта киіп, қылыштарын салақтатып, самай шашын будыратып ерсілі-қарсылы шапқылаған казак-орыс ұрда жықтары жолдағы елді бөріктіре құйындатуда еді. Мұндай кезде дала мүлде даурығып кететін әдеті ғой. Әсіресе жаңада ғана бағынған анайы, бұйығы елге казак-орыстың қалпағы көрінгенде үрейлері ұшып, естері шығатын.

Генерал-губернатор мінетін пәуескеге жегілген аттар үлкен паром қайықпен Ертістің «За речной слабодка» аталатын оң-

түстігіне өткізілді. Губернатордың өзін ерекше жабдықталған желкенді қайықпен, таңдаулы қайықшылар алып шықты. Осы қайыққа Гасфортпен бірге мінген Шоқан тағы басқа чиновниктер де өзен қабағына шықты. Жаңада орналаса бастаған слободка жатақтарының қайық аузындағы жер үйлері мен, шоқайтқан бөрене үйлеріне Шоқан көз тастады. Мыналарды көргенде ол «Нағыз жарлы жатақ осылар. Не қала болып кәсібі жоқ, не қыр болып малы жоқ. Әйтеуір бір күнелту де», деген қорытынды түйіндеді.

Көп кешіккен жоқ, пәуескені көлденең тартты. Семей чиновниктері жолға жетік басшыларын қосып, сол жерде хош айтысты. Шағыл қырқасының етегінен бөктерлей түскен жам жолмен пәуеске және бірнеше тарантас арбалар шұбатыла жортты. Тозаңытып есіліп жатқан боз топырақ ат тұяғы, арба дөңгелегінен көтеріліп будақ-будақ болып шұбатылып жолаушыларды біріне-бірін жақындатпады. Жол бойындағы жаңа орналасқан бекеттерде ат жаңарта отырып, генералдың көші Шар өзенін жағалай жортып келеді. Алыстан белес берген Семейтау, Көкентауларының тізбегін артқа қалдырып, ілгері баса берді. Генералдың өзіне арналып жабдықтап алып шыққан жол шатыры, сулы көгалды жерлерде тігіліп, даланың кіршіксіз таза ауада да дем алыстар жасалды.

Мұндай дем алыс кездерінде Гасфорт генералдың тілдесер адамы тек қана Шоқан. Ол көбінесе жер жайына, ел жайына, қазақ ауылдарының көшпелі өмірлерінің жайына әуестенеді. Сол кездегі тіл хат боларлық жалғыз жәрдемшісі — Шоқан. Гасфорттың мына сияқты сахара өмірінен хабарсыздығы Шоқанға да өте тиімді. Ол губернатордың кейбір сұрағын тереңдете талдап біліп түсіндірме айту арқылы өзі де ел өмірімен кеңірек таныса түсуде. Әсіресе әрбір белгілі бекет атырабындағы елдің ата тегі, бұл тұсқа қай кезде келіп орналасқаны жайынан дәлсіз де болса мағлұмат алады.

Сол тұстағы ел адамы дегендерді сұрап біледі. Ел ішінде шыққан ұлықтардың зәбір-зорлықтарын қадағалап ұғынады. Ол сияқты оғаш қиянатты жайды естігенде Гасфорттың құлағына сіңіре, ой сала жеткізеді.

Шоқанға ұнаған таудың бірі — жол үстіндегі «Арқат» болды. Бұл таудың жаратылысы сондай қызықты. Шап-шағын екі бөлек шың жар тастан іргелескен «Арқат» тауы, әсіресе «Күйме тас» сияқты сыпырық секіе біткен, жинаған жүктей жар тасқа таңдана, қызыға қарады. Осы таудың солтүстік сыртын ала шөгіп жатқан «Орда» тауы, онан әрі ұзыннан желі тартып биік қырқаларын елестетіп «Шыңғыс» тауының кенересі жатыр.

Алыстан белдеуленіп ақар-шақар шоқыларымен көлбеп жатқан Шыңғыс тауын көргенде ол өздерін бастап алып жүрген адамдардан таудың неден Шыңғыс атанғанын сұрады. Ол туралы ел аузындағы аңыз әңгімелерді тыңдады.

Шыңғыс тауының биік қырқаларынан ереуілдеп көрінген «Хан» биігі жайлы, аңыз әңгімені айтқан кісі: «бұл шоқының хан биігі аталғаны, ерте кезде Шыңғыс хан деген дүние жүзін алған үлкен хан болыпты. Ол кісінің өз тегі монғол екен. Шыңғыс жақтағы елдерді жаулап боп, осы көшпелі қазақ елдерін шабуға келіпті. Қара нөпір үлкен даңқпен келген Шыңғыс ханның қолына көшпелі ел қарсы тұра ала ма, соғыспай бағынып, алдарынан сыйлық алып шығып, мына Орда тауына Шыңғыс ханның ордасын тіккізіп құрмет көрсетіпті. «Біздің сізді ұлы хан тұтып бас игеніміздің белгісі болсын»,— деп ел ағалары Шыңғыс ханның өзін анау биіктің басына алып шығып, ақ кигізге орап төбелеріне хан көтеріпті. Соған сол биік «Хан» биігі бүкіл тау сілемі «Шыңғыс тауы» атаныпты. Мына орда биігі Шыңғыс ордасын тіккеннен «Орда» атаныпты,— деп өз білгенінше айтып шықты. Мұны да Шоқан өзінің күнделігіне жазып алды.

Жол үстіндегі бұлақ бойына шатыр тігіліп, аққан су, көк орай шалғын, таза ауада көңілдене бой жазып серуендеген Гасфорт Шоқанды өз қасына шақырды:

— Мен ана Омбы қаласына келіп, Сібір атанатын өлкенің жайын тек кабинетте отырып қана түсініп едім. Ал жазылған географиялық мәліметтен болмаса, мына сіздің елдің жерінен, тұрмысынан хабарсыз едім. Маған даланың жаратылыстары, ауасы қатты ұнап келеді. Бұл жерлерде бір кезде отырықшы елдер болды ма екен. Бізге әзірше ондай шәһәр орны тұрған белгілер кездесе қойған жоқ. Осы жағын сіз ана басшы қазақтардан сұрастырдыңыз ба? Біздің экспедицияның мақсатының өзі осы бір жайларды зерттеу ғой,— деп Шоқанға жүріс мақсатын ескертті.

Мен-мен, өзімшіл генерал-губернатордың мақтаншақ мінезін әбден түсініп алған Шоқан елгезек қолғанат екенін сездіргісі келіп:

— Ұлы дәрежелі генерал-губернатор мырза, мен өз түсінігімше сіздің осы сияқты ұлы мақсатпен аттанғаныңызды ұғынғам. Және мен сияқты дала перзентін бағынышты қызметкеріңіз етіп өз жаныңызға мархабат етіп не үшін ерткеніңізді де ұғынғам. Сондықтан да мына жол бойындағы әрбір қырқаның түбін қыстаған ел жайын, жер аттарына байланысты жағдайларды сұрастырып келем. Сонау Европаның мәдениетті шәһарларының қызығына бөленіп өскен сіздер сияқты

ақсүйектерге мына сияқты елі көшпелі, жабырқаңқы даланың басынан өткені де әуес қой. Сізге мына бір кешегі жолбасшы қазақтан сұрап білген жайды айтайын,— деп Шоқан әрдайым қойнында жүретін жол дәптерін алып, «Шыңғыс», «Орда» таулары неден атанғанын айтып өтті.

Шоқанның мына сияқты әр нәрседен көп мәлімет туғызып, мән бере жазып келе жатқан ізденгіш жайына разылана генерал-губернатор:

— Шоқан Шыңғысович, мен сізді жәрдемші етіп алуда адаспаған екенмін. Мына бір екі таудың атынан үлкен тарихтың ізін аңғарғансың. Біздің жүріп келе жатқан жолымыз Шыңғыс сияқты ұлы жауынгердың қанды соқпағының ізі қалған жерлер екен ғой — деп өзінің осы жолға кездесуін де үлкен ізденгіштікке бағалап көтеріліп қойды. Генералдың көкейіне жылт етіп кіре қалған мақтанды қабағынан сезген Шоқан:

— Ұлы дәрежелі генерал-губернатор мырза, сіз осы жолда, сонау дүние жүзін жаулап қан жосылтып өткен Шыңғыс ханның соқпағының сорабын жаңа көктеп өскен шалғынды шөп басқанда, соны мекендеген елге ұлы Россия патшалығының мейірбан достық кеңшілік мархабатын алып аралап келесіз,— деп бір жағы әжуа, бір жағы көтерме сөзін айтты. Жас қазақ жігіті, өзіме қолғанат етіп ерткеніме мүлде қуанышты. деп ұғынған Гасфорт Шоқан сөзінің тереңдегі төркінін түсіне қойған жоқ. Ол қайта мақтанып:

— Иә, Шоқан Шыңғысович, біздің жүрісіміз ұлы кеңшіліктің лебін елге жеткізу ғой,— деп тоқтады.

Губернатор мырзаның тобы бөгетсіз жүріп отырып Сергиополь деп атанатын Аякөз бекініне келіп жетті. Көк шалғынға бөленген өзеннің бойына орналасқан шағын бекіністе аз да болса қала тіршілігінің белгілері бар. Әсіресе татар, қашқарлық саудагерлер селениесі көзге түседі. Сонымен қатар қазақ-орыс атты әскер бөлімінің тұрақты сақшылары да бар. Олар ұлы дәрежелі генерал-губернаторды барлық құлшылығымен қарсы алды. Осы жерде біраз бөгеліп, бекінінің ішкі, жайынан керекті хабарларды ұғынды. «Бұл тұстағы елдер ақ патшаның қол астына қарағанға қуанышты, ешбір бұйрық, жарлыққа кедергі жоқ»,— деген бекініс басшыларының хабарлауын қабылдады. Бұл бекіндегі бөгеліс ұзаққа созылған жоқ. Әредікте Госфорт Шоқаннан «Аякөз өзенінің аты неден қойылған және мағынасы қандай?» — деп сұрады. Генерал-губернатордың сұрағына бұрыннан өзен жайымен таныстығы жоқ Шоқан бірден айта алмады. Генералдың сұрағы ой салған ол, жергілікті адамдардан сұрастырғанда —

«ертеден келе жатқан атау ғой. Сірә «Аякөз» дегені — «аяулы, мол құнарлы» деген сөз болса керек» деп түсіндірме алды. Оған өзі қанағаттанбаса да, губернаторға бір әредікте түсіндірді. Осы қазақ даласына шыққаннан бері бір иесіз тәртіпсіз жатқан өлке көріп, менменсіген дарақы губернатор: «Не деген келісімсіз атау. Осындай ат бола ма екен, ешбір оқиғаға байланыссыз. Осыған бір дұрыс ат ойлану керек екен» деп өзінің осы жүрген жолына ескерткіш жасай жүруді ойлағанын аңғартты. Губернатордың ондай өрескел ойын бұлтарыссыз түсінетін Шоқан:

— Сіздер сияқты ұлы адамдардың аяғы баспаған жер ғой. Жабайы халық өз түсінігінше атай береді де — деп жайма-шуақтады. Бұдан әрі өзен аты сөз болған жоқ!

Бұл атыраптың жайымен танысқан соң, тағы ілгері жол тартты. Сонау бір бала күнінде Арыстан ақыннан естіген «Қозы Көрпеш—Баян» жырындағы Аякөз өзені осы екенін, осыдан салт аттыға ара күндік жерде «Қозы Көрпеш—Баян» бейіті дейтін ескерткіш барын да сол жердегі тұрғын адамдардан Шоқан сұрап ұғынды. Бірақ, генерал-губернатордың жүрісі аса суыт, ондай жолдан қыя баса бұрылар жайға мүмкіндік жоқ. Ол жерге соға жүргісі келген ойын Шоқан сырлас бола қоймаған бастығына айта алмады. Сөйтіп көптен ойында жүрген аңыз жайын қарастырар реті келмеді. Жолда: Лепсі, Ақсу өзендерінен өтіп, Матай құмдарын, егін, су жазығын басып бекет жолымен жүрген генералдың көшімен Балқаш көлінің айдыны қалыспай жарысты да отырды. Екі күн бойына өздерімен жарысып шалқыған Балқаш айдынын жолаушылар қызыға ерекше тамашалады. Ол туралы талай ойлар шертті. Қапал бекініне қанаттас «Тас» бекетіне жеткен соң, Ақсудан алдан шығып қарсы алған Абакумов бастаған әскери күтушілер осы жерде біраз аялдауды өтінді. Өйткені енді Жоңғар тауының сілемі басталады. Осы «Тас» бекеттен Қапалға тура тартқан жол тек төтелігі болмаса қиындау. Алдымен бұл бір жол тосарларға бекін болған «Соркөзең» атанған, жай жүргіншіге қауіпті жер. Өйткені жол тар ауыз, қыспақ шатқалды өрлеп жүреді. Екі жағы аспанмен тілдескен зәулім жар тас, ойында аз сулы бұлақша. Жол сол бұлақшаны жағалап отырады. Сондықтан біз губернатор мырзадан кешірім сұраймыз, бұдан жатық жолымыз жоқ», — деп өтініш айтты. «Басқа жүрер жол жоқ болса, онымен жүрмегенде қайтеміз. Оны да көріп өтелік» деген генералдың разылығымен жолаушылар «Соркөзеңмен» өрледі.

Айтса айтқандай нағыз қатерлі жол екен. Алдынан тосса да, артынан қуып жетсе де жалтарар қалтарыс жоқ. Сынадай

қысылып қана ат, арба жүретін бір ауыз жол. Әсіресе жол тосар қарақшылардың деген қанды қақпаны.

Қыспақтан өтіп кезең үстіне шыққанда генерал делбешілерге атты тоқтаттырып пәуескеден шығып «Соркезеңнің» айналасын шолып қарады. Осы жерде ертеде болған уақиғаларды сұрады. Тіпті арғы кезі былай тұрсын, осы жол түскелі болған бірнеше уақиға сөз болды. Бекетшілердің өзін сан рет тонағаны, бірнеше казак-орыс әскер адамына шабуыл жасап, жоқ етіп жібергені сөз болды. Осыларды естіген генерал губернатор ойланып:

— Мына қыспақты бекітіп тастаса деп тұрмын. Аты да келісімсіз екен. Анау шың басына жеткізе тасты құлатып бітеп жіберсе, бұл бір жаңа қамал болар еді,— деп тоқтады. Мына таудың шатқалын тасты құлатып бекіту, әзірше қолдан келмейтін қиындық. Және мына шатқалдан тура аспай, жаңадан жол тауып бекет салу да оңай емес. Осыларды ойламастан бекін қорғаушыларына үлкен жұмысты жүктеп тұрғанын сезген Шоқан:

— Густав Христианович, мұныңыз аса қырағылық. Жол қауіпсіздігін, халық қамын ойлағандық. Егер мына бағыныштыларыңыздың күші жетіп оны істей алса, қорған сіздің атыңызбен аталса деп ұсынар едім,— деп Гасфорттың ақылға сыймас ұсынысын кекесінмен қостады. Оны шынымен айтып тұр деп түсінген генерал:

— Ұсыныс кімдікі болса, атақ сонікі. Оған талас болуға тиісті емес,— деп ажарлана қуаттады.

Аз бөгелістен кейін «Соркезеңнен» қозғалған жолаушылар Арасанның жылы сулы қатпарын басып Қапал бекінісіне келді. Алдын ала берілген тәртіп бойынша Қапал бекінісінің жанындағы тапал ғана ғибадат үйінің жанынан орнатылған қонқыраулар қаңғыр-күңгір соғылып құрметті ұлы қонақтарын қарсы алды.

Жан-жағы әуелім биік шыңдардың қоршауында, сылдыр қаққан күмістей таза сулы шағын өзеннің бойынан келіп орнаған Қапал бекінісі нағыз әскери бекін болып орныққан. Күйдірген қызыл кірпіштен көтеріңкі етіп дуалдарын биікте-те салып, үлкен қалалардың үлгісімен жасалған. Қарауыл мұнаралары да келісімді орнатылған.

Бекініс бастығы, әскери лауазымы орта дәрежелі шенді, Абакумовтың өзі бастап, генерал-губернатордың алдынан сонау Лепсі бекетінен қарсы шыққан. Сонан бергі жолбойынан ұйымдастырылған салтанатты қонақ жай құрметпен әсем сыйға бөлеп жатыр. Жаңадан ғана патша елшілері арқылы келісімге келіп, бағынуға бой ұрған Жетісу өлкесінің де ақсақал,

атқа мінерлері келіп ел атынан амандық айтысып жатты. Генерал-губернаторға таныса келген ел адамдары «жарым патша» деп дәріптей атап адал ықыластарын білдіріп жатыр. Сонымен қатар хоқан хандығының бектері әлі де тиіп-қашқан шабуылын тоқтатпай жүргенін айтып, оған осы бекіндердің үлкен айбын болып тұрғанын да сөз етеді.

Шоқан генерал-губернатор сәлемдесіп достық құрмет көрсеткен қазақ адамдарының сөздерін жеткізіп, оларға губернатор мырзаның айтқан заңды лебіздерін аса жатық тілмен жеткізіп отырды. Осындай танысу, пікір алысу сияқты арнаулы сәттер саябырлаған кезде Шоқан ел ақсақалдарынан осы атырапты мекендеген елдердің ата тектерін, шежірелерін, қай заманнан мекендеп келе жатқанын, негізгі кәсіптерін әуе райына дейін сұрастырып жазып алды. Бір әредікте жер жайына, тау, су аттарына көшіп «Қапал» деген таудың қайдан шыққанын сұрады. Ақсақалдардың ішіндегі әрбір сұраққа түсінікті жауап тауып отырған Байғозы Тіленші баласы дейтін шешен кісі:

— Шырағым Шоқан, өзіміздің ханымыздың нәсілі екенсің. Қазақ сөзінің мәнісін толық түсінер жас көрінесің. Қазақ сөзінде «Қапал» деген жеке атау жоқ болар. Өйткені қазақ сөзінде қапа болу бар — қайғылы деген мағынада. Ол жер атына қойылмайды ғой. Бұл жердің аты жер жаралып су аққаннан «Қопалы» болатын. Оның аталу себебі — мынау жатқан алқап қопса, ши, бір құнарлы қоныс қой, сонан айтылған болар. Мынадай сырттан келген төрелердің тілі келмей Қапал деп атап, ылғи солай жазатын көрінеді, — деп түсіндірді. Шоқан Байғозы қарттың ең аяғы жер, су атының жайы неден туатынына дейін жете түсіндіре айтқанына разыланып:

— Қария, сіздің түсініктеріңізді жазып қойдым. Айтуыңыз өте орынды, — деп тоқтады.

— Шырағым, төре сұлтан, біз ақ патшаға қалтқысыз бағынамыз деп бас иіп отырмыз. Көшпелі болсақ та біз де көптен өмір сүріп келе жатқан халықпыз. Біздің өз тәртібіміз, елдік салтымыз бар. Мына жарым патшаға айтып құлағына сал. Біздің елдік заңымызға, тіршілік тұрмысымызға, жер, суымызға атты әскерін баса-көтетіп ат ойнаттырып, еркіндігімізді тарылттырмасын. Және біз ұлы халық деп бас иіп отырмыз ғой, тентек-тебізіне әділ тәртібін айтып әмір берсін, — деп тоқтады. Шоқанды жан тартып бар көкейдегі ел қамын шола айтқан Байғозы сөзін ел ақсақалдары мақұлдап: «Шырағым, бәріміздің де тілегіміз сол» десті. Байғозы ақсақалдың сөзін де Шоқан Гасфорт мырзаға толық жеткізді. Генерал-

губернатор жабайы деп ойлап отырған қазақ адамдарының бұл сияқты аталы сөз айтып алыстан шолыған тілегіне ойлана отырып:

— Біздің ақ патшаның кеңшілігі мол. Сіздерден барлық рақымын аямайды. Соны ауыз екі жеткізуге бізді әдейілеп жіберіп отыр. Сіздердің ішкі халықтық жайларыңызға ешкім зорлық етпейді,— деп тоқтады.

3

Қопалы бекінісінде бірнеше күн болып атақты Жоңғар тауының біраз жерін аралап, жер байлығын тамашалап генерал-губернатор Верный бекінісін көруге аттанды. Жол үстінде Ақешкі, Қарамола бекеттерін Қаратал өзенін, Көксу, Тентек өзеншелерін басып генерал тобы тынымсыз жүрді. Жол үстіндегі кездескен мол сулы Қаратал, Іле өзендерін генерал-губернатор айырықша тамашалап, олардың су байлығын жергілікті халық қалай пайдаланатындығын сұрастырды. Шоқан оған арық алып, егін салатын кәсіп ретінде емес, әуес жайында балығын алатынын түсіндірді.

Жер жайынан хабардар адамдар осы өлкенің Жетісу атауы жайлы түсіндерді. Балқаш көліне құятын: Лепсі, Ақсу, Қаратал, Іле, Көксу және Тентек, Аякөз жеті өзенді тұрғын елдер «Жетісу» деп атайтынын айтысты. Алыстан айдынын ғана көріп өткен Гасфорт Балқаш көлі көзінің байлығының да осы жақта жатқанын аңғарып Шоқанға:

— Сол Балқаш көлін қай ел мекендейді? Онда пароход, су кемесі жүре ме екен? — деген жайды сұрауды тапсырды.

Балқаш көлін мекендеген халық көшпелі қазақ рулары екендігін білетін Шоқан ол көлде пароход жоғын және оның балық байлығын пайдаланып отырған кәсіпшінінде жоқ екенін естіген. Өйткені көшпелі қазақ елінің негізгі сүйенері — мал. Өзенді жерді қоныстағандары аздаған дәнді астық егеді. Өрине ол өз ойындағы топшылауын Гасфортқа айтқан жоқ. Анықтап білуге уәде берді.

Генерал-губернатордың пәуескесі Іле өткеліне жеткенде, «Верный» бекінісінен келіп күтіп тұрған шен иелері де алдарынан шықты. Солардың іріктеп дайындаған сәнді жабдықты қайық жүргізушілері барынша әзірлік көрсетіп қызыл танау. «Верный» бекінінің бастықтары орыс халқының ырымын істеп нан, тұз алып шықты. Қазақтардан бір топ адам келіп Диқанбай, Жайнақ сияқты ел ақсақалдары аттан түсіп, қазақ-

ша қол қусырып сәлемдесті. Сусар бөркін шекей киген бір жас жігіт ерекше сәнмен келіп сәлемдесті де Шоқанға жанаса беріп:

— Естуімізше ханымыздың ұрпағы екенсіз. Сіздің мына бастап жүрген ұлығыңыз — жарым патшаның алдына қазақ дәстүрімен алып келген бір көк қасқамыз бар еді. Соны көлденең тартып ақ тілек айтуға рұқсат сұрап тұрмын, — деді. Шоқан бұл жігіттің аты-жөнін сұрап алып генерал-губернаторға қазақ халқының жоғарғы орыннан келген сый қонаққа көрсетер құрметінің үлкені жылқыдан көк қасқа, қойдан ақ сарыбас айтып құрмалдық ететінін түсіндірді. Сол ырымды істеуге рұқсат сұрайтынын жеткізді.

«Губернатор рұқсат етті» деген сөз құлағына тигенде, әлгі рұқсат сұрап келген Шапырашты Сыпатай мырза өзі бастап қос нөктамен жұлқындырып жетектеген көк қасқа дөненді губернатордың алдынан көлденең тартып ниет сұрады. Гасфорт тамашалап қарағаны болмаса ол ырымнан хабарсыз ғой, келіп тұрған ел ақсақалдарына Шоқан:

— Мына кісі мұндайды бұрын көрмеген адам. Сіздер өз ырымдарыңызды істей беріңіздер, — деді. Шоқанның айтқан тәртібін естіген ақсақалдар ішіндегі ең үлкен ақсақалды кісіге бата істетіп, көк қасқаларын алып жөнелді. Ел адамдары ақсақалының батасына қолдарын жайып қауқылдай «қабыл болсын» деп шу етісті. Кейінгі тұрған жиын жұрттың бәрі де шу етіп «қабыл болсын» деген сөзді үн қосып айтқанын аңғарып қалған Гасфорт Шоқанның сол сөздің мәнісін сұрады. «Олар халық болып сіздің ғұмырыңызға, бақытыңызға тілек білдіріп тәңірісіне құлшылық еткені» деп түсіндірді.

Осы сияқты ел адамдарының қарсы алған құрметіне бөленіп, өзен бойының масасынан алыстатып қырға шығара бір көгалға тігіп қойған сәнді үйлеріне түсіп қонақ болды. Бір әредікте қырға шығып сейілдеген генерал-губернатор Шоқан арқылы ел адамдарынан мына Іле өзенінің басы қайдан басталатынын сұрады. Жер жайынан, осы тұстағы елдің ата тегі жайынан көп әңгімелер айтқан Діқанбай деген кісі Іле өзенінің басы Қытаймен шектес Алатау сілемдерінен шығып, жолшыбайғы — Шарын, Шелек сияқты әлденеше ондаған өзен бұлақтардың суымен молығып, Балқаш көліне, құятынын айтып берді. Діқанбай ақсақалдың мына сияқты бір өзен арқылы бүкіл Қытаймен шектесіп жатқан жер жайының шектерін, жаратылыс байлықтарын айтып бергені Шоқанға үлкен табыс болды.

Осындай бір көңілді жағдайда Шоқан генералына:

— Генерал-губернатор мырза, сіздің әрбір елеулі нәрсені

тереңдей сұрастырып, оған үлкен мән беретініңіздің өзі, біздің отанымыздың келешек шаруашылығына қандай мүмкіндік боларын сабақтайды. Сіздің сұрауыңыз бойынша жаңағы ақсақал қазақтан ұғынған мына өзен жайындағы суреттемеден маған бір ой келіп тұр. Соны айтуыма рұқсат етіңіз,— деп өтінді.

— Иә, Шоқан Шыңғысович, сіз ойыңызға келген сұрағыңызды әрдайым қорғанбай сұраңыз,— деді.

— Мүмкін, менің бұл ойым қазір ертерек те болар. Бірақ, біздің Шығыс Түркстанға қатынасымызды жеңілдетер еді. Мысалы, Балқаш көлінен жеңіл пароход жүргізіп Ілені өрлесе, тура барып Шығыс Түркстан шегінен шығады. Сонда ең төте жол осы болар еді. Біздің қазіргі Шәуешек арқылы жүретін сауда қатынасы қауіпте тұр ғой. Кұлжа, Жәркент қалаларына қатынасымыз қыр жолымен сан қыя асулармен аса ұзақ жол кешеді. Ал, мына су жолы әрі төте, әрі жеңіл жайлы пароходпен сауда мүлкі мол жеткізіледі. Әрі арзанға түсетін жол, — деп тоқтады.

— Шоқан Шыңғысович, сіз менің ойлаған жобамды қалай сездіңіз. Бұл бір тамаша жаңалықтың жобасы. Біздің бұл жобамыз Россия патшалығының ұлы Азияның тың жатқан Шығыс Түркстан сияқты өлкесіне сауда қатынасымызды күшейтеді. Тура қатынас болады. Мұны Омбыға барысымен қолға аламыз. Менің осы жолғы жүрісімдегі басты мақсат осы сияқты жол табуымыз ғой, — деп сөзін түйді.

Генерал-губернатор Гасфорт, аспаимен тілдескен Алатау асқарының қойнауына жол тартты. Сол күні генерал-губернатордың тобы жаңадан салына бастаған «Верный» бекінісінің атырабына келіп, ат басын тіреді. Бекініс басындағы әскери қауымда генерал-губернаторды үлкен құрметпен қарсы алып, әскери ізет көрсетті. Жаңа салына бастаған қала бөлімдерінен ең таңдаулы деген үйді әзірлеп, сый қонақты көмекшілерімен сонда түсірді.

«Кіші Алмалық» деп атанатын шағын өзеннің куншығыс жақ қабағынан ірге тепкен бекініс орны генерал-губернаторға ұнады. Әсіресе осы өзен бойын өрлеп барып биікке көтерілер жердегі — «Шыбынды сай», «Көңді сай» және «Таз қара» қырқаларын аралап, үстіртте қарлы асқардың белдеуінде отырған жайлау елдерін көрді. Әсіресе осы өлкелердің белдеулерінде қаптай өсіп сыныса біткен балапан қарағайлар, онан төмен балақ сайлардың қабақша қырқаларындағы жабайы алма ағаштарға губернатор тобы аса таңдана танысты. Губернатор тобын осы қоныстармен таныстырып жүрген қазақ Діқанбай деген кісі болды. Ол Верный бекінісіндегі

әскери басшыларға көп достық еткен аса сенімді адам екен. Осы өлкенің жері, елі жайынан көп мәлімет айтты.

— Мына «Верный» бекінісі салынғанға дейінгі бұл жердің аты «Алмалық» еді. Өйткені осы бір алқапта жабайы алма, өрік, шие, алмұрт деген жемістер аса қалың өседі. Сондықтан жергілікті елдер «Алмалық» дейді. Бәрін аралауға сіздердің уақыттарыңыз бола бермес, «Теріскей Алатау» атанатын осы алқаптың әрбір бұтасы жемістің желісін тартып тұрады. Тіпті жабайы алма ағашынан сау сайы жоқ, — деп тоқтады.

Шоқан осы бір басшы болып жер жайын шежірелеп ұғындырған Диқанбай деген кісіден:

— Сіздің өзіңіздің қонысыңыз қай тұста? — деп сұрады.

— Біздің ата қонысымыз осы маң болатын. Мына бекін түскелі азырақ ірге ауыстырдық, — деп тоқтады.

— Сіз мына шекарашыларға көптен араласасыз ба? — деген Шоқан сұрағына:

— Осы бекін басталғалы істеп келем. Сіздер сияқты ел көре, жер көре келгендерге басшы болып жүрмін. Өткен жылы осында сонау Петремпордан Семенов Петр деген орыс келді. Сонымен Ыстықкөлге дейін бардым, — деді.

Шоқан бұрын бұл жаққа орыс ғалымы келгенін естімеген. Диқанбайдан ести сала ол кісінің қандай жағдаймен бұл жақты аралап жүргенін Бутаков деген тілмаштан анықтап сұрап, күнделігіне жазып алды.

«Верный» бекінісіне ұрымтал жақын айналаны, Алатау атырабын біраз аралап, жер жайы, ел жағдайымен танысқан генерал-губернатор, енді Күнгеі Алатау жағына шығып танысуды ойлап — «соған баруға бола ма?» деген сұрақ қойды. Тілмаш Бутаков:

— Баруға әбден болады. Өзім бастап алып жүрем, — деді.

Генерал-губернатор Верный бекінісінен әрі басшы, әрі көтермеші болып ерген әскери топтарымен Талғар, Есік, Түрген өзендерін өтіп, Шелек өзенінің бойына келіп жетті. Осы жерде губернатор тобы біраз тоқтап дем алыс етті. Сол жерден Сөгеті жазығына шығып, Шарынға кететін салаларға біраз сейілдеп сонан Көртоғай өзегіне келді. Осы жерлердің атынан, мекендеген елдерінің жайынан керекті мәліметтерді алып Кеген өзенінің бойына келді. Осы тұсқа келгенде ізі қалған қорған орны, тоғандар кездесті. Кеген, Қарқара, Сарыжаз бойларын мекендеген Ұлы жүздің Албан аталатын руының адамдары құрмет көрсетіп алдарынан шықты. Бұл елдердің ел билеуші сұлтандарын Сек төре бастап әкелді.

Қарқара өзенінің бойындағы тігілген үйлерге түсіріп, сый қонаққа дәстүрлі құрмет көрсетілді.

Қарқара өзенінің бойындағы қалың елді, олардың шаруашылығын сұрастырып танысқан генерал-губернатор, аспанмен тілдескен «Хан тәңірі» биігін де алыстан көрді. Жолдағы көрген таулары мынау асқарға қарағанда төбешік болып көрінді. Мына сияқты ғажайып жаратылыс шыңын мекендеген елдің барлық жай, күйіне әлі түсініп жете алмаған Гасфорт бір әредікте Шоқанға: «осы жерлердің бейнесін қағазға түсірсе, әдет-ғұрыптарын, дін, кәсіп әрекеттерін ұқыптай жазып алса» дегенді тағы бір қайталады.

Ол жағын өзі де аса құмартып жазып, кейбір жерлерді қағазға бейнелеп отыратын Шоқан онан сайын шұғылдана түсті. Бір әредікте Шоқан Кеген бойындағы Албан руының бір ақсақалынан «Кеген» деген таудың қайдан шыққанын сұрады.

— «Кеген» деген сөз қазақ сөзі емес. Бізден бұрын осы жерлерді Жоңғар хандығы мекендепті ғой. Олардың елін қазақтар қалмақ деп атайды. Сол елдің атауынан қалған көрінеді. Ол қалмақ жұрты бұтқа табынатын яки суретке сыйынып соны тәңірі көретін көрінеді. Олардың тәңірісінің суреті, мүсіні сақталатын, өздері құлшылық ғибадат ететін үйлері болады екен. Ол үйде дін басы молдалары тұратын көрінеді. Ол молдаларының үлкенін «Геген» деп атайды екен. Осы өзен бойында солардың «Гегені» тұрыпты. Сонан өзен аты «Кеген» атанып кетсе керек, — деп түсіндірді.

Шоқан осы кісінің түсіндіруін толығырақ жазып алып, Гасфортқа айтып берді. Шоқан Гасфорқа осы әңгімені айтқанда өзен бойында серуендеп жүрген кез еді. Қонақтарға тігілген үйлердің сыртындағы көгалда бір топ қазақ ақсақалдары күнбатысқа қарап намаз оқып жатқанды. Жығылып тұрып, жерге маңдайларын тигізе сәжде етіп жатқандарға таңдана қараған Гасфорт:

— Шоқан Шыңғысович, мына кісілер не істеп жатыр? — деп сұрады. Шоқан өзінің түсінігімен:

— Густав Христианович. Біздің қазақ елі мұсылман дінін жаңада қабылдай бастаған ел. Олар күніне бес мезгіл намаз оқиды. Мына оқып жатқандары түскі намаздары, — деп түсіндірді.

— Бұл дінді олар қайдан қабылдаған? Кімдер таратып насихаттайды? — деген Гасфорттың сұрағына:

— Бұл дінді таратушы Бұхар, Хиуа, Ташкент жағынан жіберілетін молда, қожалар. Және анада өзіңіз көрдіңіз — Семей қаласында қазірдің өзінде жеті мешіт салынып, ай-

шықтар күнге шағылысады. Сондағы татар молдалары арқылы тарайды, — деп діннің қазақ даласына тарала бастаған салаларын айтып берді.

— Ал, мына Бұхар, Хиуа, Ташкенттерге қатынасы жоқ кезде, Семей қалаларына татарлар мешіт салмаған кездерде қазақтар қандай дін тұтынған? — деген Гасфорттың сұрағына Шоқан көп ойланып барып:

— Ислам діні таралмай тұрған кездегі Азия халықтарының діні өте анайым болса керек. Біреулері отқа табынып, біреулері суретке — будданың бейнесіне яки мына қалмақтардың діні тәрізді бақсы құшнашқа сенген болса керек. Көшпелі қазақ елі күні осы уақытқа дейін көпшілігі намаз сабағын біле бермейді. Тек, қожа, молдалардың үйретуімен дәрет алып, намазға жығылуды машықтанады. Оның барлық шарттарын да біле бермейді. Ислам діні әлі қазақ даласына мықтап орныққан дін емес, — деп тоқтады.

Шоқанның осы бір «ислам діні қазақ даласына әлі мықтап орныққан дін емес» деген сөзі қанаттандырған Гасфорт:

— Шоқан Шыңғысович, сіз осы мұсылман дінінің барлық шарттарын бір білетін кісіден анықтаңқырап біліп алыңызшы, — деді.

— Густав Христианович, мен оны сізге қазір-ақ айтып берейін, — деп өзінің ауылда Әбубәкір молдадан оқығанда ұққаны бар және былай да қарастырғаны бар, бажайлап айтып берді. Шоқанның айтуына ислам дінінің тәртібін әсіресе әйелдерге деген кішітімтайлы ержесін сөге сөйлеп:

— Шоқан Шыңғысович, сіздің айтқаныңыздай болса, бұл қолайсыз дін екен. Осындай қолайсыз дін өзінің уытын жаймаған шағына кездескен екенбіз. Осы елге мына біздің христиан діні мен мұсылман дінінің аралығынан тұрмыстарына үйлесімді бір дін ойлап тауып берсе қандай жақсы болар еді, — деп өзінің дін ойлап шығармақ пікірін сездірді. Генерал-губернатордың басқан тұрған жерінен өзіне ескерткіш қалдырып, жүрген ізін тарихтың белгілі соқпағы етпек болатын шерменде хиялын ұғынған Шоқан:

— Густав Христианович, сіздің жаңалық ойлағыш, ізденгіштігіңіз — басқа шен несі ұлықтардан өзгешелігіңіз. Егер тұрмысына жеңіл де үйлесімді дін тауып берсеңіз халық қуана қабылдайды ғой. Мен сіздің осы ойыңызға байланысты өзім оқыған бір жайды айтайын. Сіз өзіңіз де оны жақсы білерсіз. Ақсақ Темір хан Үндістанды барып жаулап алғаннан кейін онда өзінің әскер басы адамын сол елге сұлтан етіп

қалдырған. Кейіннен Темірдің бір шөбересі Үндіні қайта жаулап алып билеп тұрған. Ол шөбересі мұсылманша оқыған, мұсылман дініне жетік адам болатын. Сол кісі Индия елінің бір тайпасына мұсылман дінін орнатып атақты мешіт салдырған. Ол Бабұр-Әкбәр деген кісі. Оның аты тарихқа әйгілі ғой. Қашан болсын ұлы адамдар ашады ғой жаңалықты. Бізде әлі күнге қара халықты сендіріп келген бір аңыздар бар. Олар тәңірінің досы пайғамбарлар: мысалы христиандық дініндегілер Ғайсаны тәңірінің баласы деп табынады. Мұсылмандар Мұхамметті тәңірінің досы деп соған сеніп, соның дінін ұстайды. Еврейлер Мұсаны пайғамбар етіп, соның дінін ұстанады. Сол пайғамбар дегендер де осы сіздер сияқты есті адамдар-дағы. Тек қараңғы қауым алдында өзінше жаңалық жасап дін жобасын ойлап шығарған,— деп тоқтады.

Шоқанның бүкіл дін тарихын әшкерелей айтып бергеніне мүлде елірген Гасфорт, қазақ еліне жаңадан дін тәртібін ойлап табуға белін байлай, ұзақ сөйледі. Осы әңгіменің үстінде қастарына келген әскери көтермешілер де «қандай тамаша жаңалық болар еді»,— десті. Мына көтермелеу онан сайын желіктірген генерал:

— Шоқан Шыңғысович, сіз жас та болсаңыз қандай көп зерттегенсіз. Шынында да дін шығарушылар да осы біз сияқты адамдар ғой. Бұл бір ойланып жобасын жасар алдағы ісім болар,— деді. Шоқан мұндай сәті келіп біреуді ажуа еткенде сұрғылт өңі жайнап, тек көзі ғана күлімдейтін. Сол әдетін істеп, ешбір сыр бермей губернатордың ойын қуаттаған болды.

Қарқара өзенінің бойына тігілген үйлерде болып, Албан руларының әрбір ата топтарынан келген адамдармен сәлемдесіп генерал-губернатор екі күндей сол жерде бөгеліс етті. Бұл кезде Шоқан сол рулардың шаруа жайы, ру, тектерін анықтады. Сонымен қатар осы Албан руларымен көршілес қырғыз елдерінің жайынан да біраз мәлімет алды. Құлжа, Қашғарға мал апарып, ол жақтан керек-жарақ әкеліп, саудамен ел аралайтындарға кездесті. Алты шаһармен сауда қатынасын айырықша зерттеді. Олай қарай асып баратын жол жайын да сұрастырды. Қырғыз елінің «Ыстықкөлі» жайынан да осы елден сұрап көптеген хабарлар естіді. «Верный» бекінісінен бері басшы болып ерген Бутаков әңгімелері де Шоқанға көп жаңа хабар берді. Әсіресе кадетті өзінен бір жыл бұрын бітіріп шекара әскери бөліміне кеткен досы Григорий Потанинның хабарын да осы кісіден естіді. Григорий Жетісу бойына келіп шекара әскери бөлімінде болыпты. Бұл кісінің айтуынша Григорий, Қоқан бектерімен бірлесіп «Верный»

бекініне бірнеше рет шабуыл жасаған Тойшыбек¹ жасағымен айқаста болған. Сонан Шу өзеніне дейін барып қайтыпты.

Сонау Омбы қаласынан арнайы ұйымдастырылған генерал-губернатордың экспедициясы — жаңада ғана «бағынамыз» деп елші жіберіп, бас иіп отырған елмен жан-жақты танысты. Азияның орталық қалаларымен қатынасар жаңа сауда жолының долбарларын белгіледі. Осындай мақсатпен аттанған генерал-губернатор дүрмегі осы жерде өз жүрістерінен біраз қортындылар ойласты. Әлі де бұл жақты көбірек қарастыру керектігін сөз етісті. Бұдан былай қырғыз жеріне — баруды губернатордың жол бастаушылары лайықты көрмеді. «Ол жақты зерттеуге басқаша экспедиция ұйымдастырылуы керек» десті.

Генерал-губернатор тобы Қарқарадан қайтарда қыр жолымен Алтын Емелге, Сек төренің ауылына дейін келді. Осы жерден Гасфорт Қапал бекініне барып, өз атына үлкен бекініс қорған жасатпақ болған «Сор кезеңді» асып Семейге қайтты. Шоқан Алтын Емелде генералдан бөлінді. Ол Жоңғар тауының «демікпе» дейтін атақты Жоңғар қақпасында болды. Алакөл, Тарбағатай тауларына соғып, Жетісу өлкесінің Алтай жаққа созылған сілемдерімен танысты. Генерал-губернатордан бөлінгенде Шоқанмен бірге Жоңғар тауын, Тарбағатай, Алакөл бойларын аралауға Абакумов бастаған бірнеше адам ерді.

Гасфорт сияқты «жарым патша» деп жаңғырықтыра келген ұлықты көрмеген Жетісу елінің ішінде губернатор жайында көптеген аңыз әңгімелер қалды. Әсіресе екі таудың аңғарын бекітіп, қорған бекініс жасатпақ болғаны генералдың өзі кетпей-ақ шекара әскерлерінің арасына күлкі болып тарала бастағанды. Оның үстіне қазақ еліне жаңадан дін шығармақ болған «данышпандығы да» ажуа ретінде елге жайылды. Оны әскери ажуашылдар: «Гасфорт дінінің» жобасы қандай болар екен», деп күлісетін болды.

Шоқан Қапал бекінінен ерген Абакумов бастаған әскери басшыларды Лепсіден қайтарып, өзінің серігімен Аякөзге соқты. Содан орталық қазақ даласын Қарқаралы, Баян, Көкшетау жерлерін аралап, ел ішінен көптеген ертегі, аңыз әңгімелер, шежірелер жинады. Әсіресе қазақтың бұрынғы көне билік жобалары, қалың мал, жесір дауы сияқты ел ішінің

¹ Тойшыбек — Ұлы жүзден шыққан батыр. Оның баласы Бәйсейіт те атышулы адам. Бұлар көбіне сол кездегі Меркі, Пішпектегі Қоқан бектерінен көмек алып отырған. Бұл туралы «Алатау округі» архивінде айтылады.

көптеген әдет-ғұрып салтының тәртібін аса тәптіштеп жазып алды. Сонау бала күнінен ойына орнаған қазақ даласын аралап танысуының бір саласын аяқтаған Шоқан күз түсе Омбы қаласына келді.

Омбы қаласына келіп, өзінің қолжазбаларын біраз тәртіпке келтіріп, сонау Алтын Емелде қош айтысқан генерал-губернаторына сәлемдесуге келген Шоқанды кеңседегі достары аса қуанышпен қарсы алды. Жалғыз-ақ:

— Сіз немене, генерал-губернатордан бөлініп, өз бетіңізбен экспедиция құрдыңыз ба? — деп кекесінмен қарсы алған Фридрихс генерал болды. Оған Шоқан қысылмай-ақ:

— Фридрихс мыраа, мен өз алдыма экспедиция құрғаным жоқ. Генерал-губернатордың айырықша тапсырмасын орындап, қазақ даласынан, сол елдің діні жайынан мәліметтер жинап келдім. Сіз өзіңіз Гасфорт мырзаның жаңалығынан хабарсыз екенсіз ғой. Ол кісі қазақ еліне жаңа дін ойлап шығаруға сөз байлап қайтқан. Соған сол барған Жетісу елімен мына орталық қазақ даласын мекендеген елдің көне дінінің айырмасы аса қажет қой. Біз соны жинап кешіктік, — Сіз генерал-губернатордың «ұлы идеясына» жеңіл қарайды екенсіз, — деп өзін састырды.

— Шоқан Шыңғысович, сіздің мына бір хабарыңыз ерекше жаңалық қой, оны біз естіген жоқ едік. Мен сізді жай өз бетімен жүріп қалды ма деп ойлаған едім, — деп жайма-шуақтады.

— Естімесеңіз хабардар болыңыз. Густав Христианович сияқты ұлы адамдар жүрген жерінде ұлы із қалдырмаса аты мәңгі жасай ала ма. Ол кісі алыстан ойлайтын адам ғой, осы жолдың өзінде бірнеше жаңалықтардың ізін қалдырды, — деп Гасфорттың мақтауын күпсітіп қойды.

Гасфорт өзі Омбыға келіп біраз тыныққаннан кейін, қол астындағы шен иесі көмекшілерінің қызмет тәртібімен танысқан. Сол мәжілісте чиновниктердің:

— Жүрісіңіз ойдағыдай сәтті болғанын естіп жатыр едік, табысыңызбен құттықтаймыз. Бақытыңыз өсе беруіне тілектеспіз, — деген жағымпаз лебіздеріне:

— Жақсы лебіздеріңізге алғыс айтамын. Шүкір, бұл барып танысып қайтуымыз өте сәтті болды. Тіпті ойда жоқ сан түрлі жағдайлармен таныстық. Біз барып қайтқан Семей облысы, одан арғы Жетісу өлкесі, өлі анайы қалыпта жатқан

елдер екен. Ана жас корнет Шоқан Шыңғысовичтің бірге болғаны сондай жақсы болды. Ол өзінің туып-өскен елінің өмірін, тілін жақсы біледі. Сонымен қатар ол мына корпусты бітіріп, үлгілі білім алған адам. Бізге сол елдің жайынан көп сыр ашты. Өте бір талантты офицер,— деп Шоқанды ерекше мақтаған-ды. Әлі еңбегі сіңіп жаттықпаған қазақ баласын генерал-губернатордың осынша көтермелей мақтағаны күншіл Фридрихс сияқты чиновниктерге ұнамаған. Фридрихстың Шоқанды кекете қарсы алуының да себебі сол бір қызғаншақ күншілдіктің алапаты еді.

Шоқан Гасфорттың алдына әскери тәртібімен келіп амандық айтып, қызметіне оралғанын хабарлады. Шоқанды аса бір жылы қабақпен қабылдаған генерал-губернатор:

— Шоқан Шыңғысович, қалай, жақсы жүрдіңіз бе? Қандай жаңа мәліметтер жинадыңыз? Біздің осы жолғы барып қайтқан жолымыздың хабарын Петербург ұлықтары да қызыға сұрастыруда.

— Густав Христианович, сіздің осы жолғы сапарыңыз ел ішінде де үлкен жаңалық қалдырып отырды ғой. Сол сияқты енді Россия патшалығының Шығыс Түркістан елімен сауда қатынасының жаңадан төте жолын ашуы сөзсіз. Сондықтан Петербург мырзалары да асыға күтетін болар.

Шоқанның мына сияқты өз ойын дәл басқан лебізі мақтандырып жіберген Гасфорт онан сайын шалқыңқырап:

— Шоқан Шыңғысович, енді сіз мына кеңсенің ұсақ жұмысын қойыңыз. Ана жақтан жинаған мәліметтерді ғылыми тұрғыдан салалап жазыңыз. Жаңа бағынып мойын сұнып отырған елдің жағдайына сәйкесті жаңа тәртіп жобасын да ұмытпаңыз. Тағы бір есте боларлық нәрсе, енді осы бастаған ісімізді жемісті аяқтау мақсатымен әсіресе нобайы байқалған Алтышәрмен сауда жолы қатынасының әлі де зерттеле түсер жайын кеңірек түсіндіре жазыңыз. Ел жөнінен бұрыннан айтылып жүрген жобалардың кемішлігін айқындай түсіңіз,— деді.

Генерал-губернатордың ақылшы болып айтқан уасиянамаларын Шоқан тереңнен түсінді. Гасфорттың өзінше жаңалық ашқан болып, бұлардан бұрын ол жақты шолып ғылыми ойлар жариялап жүрген адамдардың еңбегін мансұқ етпек ниетін де байқады. Бірақ, материалдарды қалай қорытады, ол өз қолында. Еңбек өзінікі екені айқын. Атын кім байланады, ол жағы белгісіз.

Генерал-губернатордың тапсырмасын алып, еркіндей шыққан Шоқан Фридрихс мырзаға Гасфорт тапсырмаларын хабарлады.

— Генерал-губернатор өзі тапсырса, біз не дейміз. Істеміз. Бірақ, ұсақ-түйек кемшілікті тізбектеп, ұлы жолдан алған әсерді қоқсытпаңыз. Білесіз ғой, бұл бір өте жауапты іс, — деп, бұл да ескертуін шымырлай айтты.

Шоқан осындай әмірлі тапсырмаларды алып, пәтер үйіне келіп біраз тынықты. Ол Гасфорттың тапсырмасынан да, Фридрихстың: «ұсақ-түйекті тізбектеп» деп ескерту істегенін қатты ауырлады. Фридрихстың оны айырықша ескертіп отырғаны әншейін емес. Осы Батыс-Сібір өлкесіне қарасты қазақ болыстарының жұмысын өзі басқаратын Фридрихс, анау барып қайтқан елдеп естіген қиянат хабарың болса оны аузыңнан шығарма деп отыр. Ал Шоқан, елдің ішінен қырға шыққан патша чиновниктерінің қиянатын қылға тізіп, аса күйзеліп келген. Әсіресе ел есебін, шаруа есебін алуға шыққан экспедициялардың қиянатын естігенде, төбе шашы тік тұрған.

Шоқан пәтеріне өзі жоқта жиналған журнал, газеттерді қарап алды. Сонан кейін сонау Омбыдан аттанғалы тек хат жазып қана амандық білдіріп отырған достарымен дидагласуға кірісті. Ол алдымен Карл Казимировичтің үйіне келді. Алдынан есік ашып қарсы кездескен Екатерина Ивановна Шоқанды өз баласындай мейірлене сүйіп амандасып Карл Казимировичке:

— Шоқан Шыңғысович келді. Мүлде сағынып қалып едік, — деп сүйінішін айтты. Карл Казимирович қауқалқтап о да құшағын жая әкелік жүрекпен амандасты. Тек Елизавета ғана үйде болмады. Шоқанды қонақ бөлмесіне алып кірген Карл Казимирович:

— Петр Петрович, танысыңыз, менің сізге айтқан азама-тым осы еді, сәтімен жақсы кездестіңіз, — деді.

— Өте көңілді, — деп кең маңдайлы, шықшыт сақалы желбіреген ақсары кісі, — Петр Петрович Семенов, — деп қолын берді. Семенов деген фамилияны естігенде Шоқан Верный бекінісіндегі Диқанбай мен Бутаков айтқан фамилияны есіне түсірді. Анық сол ма, жоқ па, деген оймен:

— Петр Петрович, ғафу етіңіз, сіз Жетісуда, Ыстықкөлде болдыңыз ба? — деді.

— Мен сізден сұрағалы отыр едім жас офицер Карл Казимировичтің айтуына қарағанда сіз де сол жаққа барған болсаңыз керек. Онда біз сапарлас болған кісілер екенбіз, мен ол жаққа бір емес, екі рет бардым, — деп күлімдей тоқтады.

— Е-е, Карл Казимирович, сізге айтып қойған екен ғой. Мен сол Жетісу өлкесінен жуырда оралдым. Сіздің Верный бекінісіне соғып, қырғыз Ыстықкөліне дейін барғаныңызды

өзіңізді бастап алып жүрген Діқанбай деген қазақ та, Бутаков та айтты.

— Олар өте дұрыс айтқан. Мен Петербургтан әдейі арнайы экспедиция ұйымдастырып бардым. Ол жақтың жағдайы біздің елімізге өте қажетті болып отыр. Әсіресе жағрафиялық ғылымға көп жаңалық табылатын өлке. Сонымен қатар қырғыз Алатауы, Ыстықкөл жайлы алып қашты көп қауесеттер бар. Мына біздің батыс елінің ғалымдары ол өлкеге ауыздарынан суы аға ұмтылады. Бірақ, оларға тереңдей кіріп кетуге мүмкіндік аз. Өйткені Хиуа хандығы Шығыс Түркстанға христиан дініндегі елдің адамын өткізбейді. Бір кездегі Қытайдан Шығыс Түркстанды, Жетісу өлкесін басып Батысқа баратын жібек жолы бұл кезде топырақ басып, соқыр сүрлеуге айналған. Әсіресе Батыс елдерінің Азияға істеген озбырлық қылықтары да халық арасын жауластырып, пәле себуде. Сонымен қатар дін қоршауы да аз кедергі емес,— деп Семенов біраз ойланып қалды.

Ол кісінің сөзін байыпты тыңдап, әр алуан ой жүгіртіп отырған Шоқан:

— Петр Петрович, сіз тау қырғыздарының қай-қай жерлерінде болдыңыз? Алтышар жаққа соққан жоқсыз ба? — деп сұрап қалды.

— Шоқан Шыңғысович, мен қырғыз Алатауының біраз жерін араладым. Әсіресе менің көп қарастырғаным Ыстықкөл маңы болды. Өйткені атақты ғалым Александр Гумбольт деген кісі Ыстықкөл маңында, Құлжа қаласына жақын жерде жанар тау бар деп, соны бүкіл батыс ғалымдары болып іздестірген еді. Мен көбінесе соны анықтауға көңіл бөлдім. Ол маңда жанар тау жоқ. Тек, аспанмен тілдескен Тянь-Шань тауының үстіртінде атақты Ыстықкөл бар. Ол көлді жан-жақты қарастырдым. Дегенмен, тілін білмеген, әдет-ғұрыптарына бейтаныс елді тілмаш арқылы тілдесіп зерттеу аса қиын. Және біз барған тау қырғыздары екі жарылған өзара бітімсіз жау. Бір жағы россия патшалығының қол астына кіруді мақұлдайды. Сіздің туыстарға үн қосады. Ал бір жағы Хиуа хандығымен қол ұстасып, Россия уәкілдеріне қолдан келген қастығын аямайды. Сондықтан ондай алысып отырған елдің ішінде басқа ұлттың адамының жүруі аса қауіпті. Біз тек, Верный бекінісінен алған шекарашылардың қорғауымен аралап отырдық,— деп сөзін аяқтады.

— Петр Петрович, сіздің айтып отырған ғалымыңыз Гумбольт қазір бар адам ба? — деген Шоқан сұрағына:

— Бар адам. Қазір қартайған. Ол кісімен мен екі рет кездестім. Неміс ғалымдарының ішіндегі әлем сырына, жараты-

лыс ғылымына аса жүйрік адам. Араламаған жері аз. Оңтүстік Америкада да болған. Орал, Алтай атырабында да болған. Сіздің қазақ даласында аралаған. Каспий теңізінде де болған адам. Бара алмаған жері, алып қашты сөзден естіген аспанмен тілдескен Алатау алқабындағы жанар тау. Бірақ, ол кісі бармағанмен біз бардық. Онда жанар тау жоқ, — деп тоқтады.

— Сіз, Қашғармен сауда араластыруға біздің Россия елінің төте жолы қай бағытпен жобаланса дұрыс болады, осыны байқадыңыз ба? — деген Шоқан сұрағына:

— Мен әрине Алтышар, Қашғар қатынасы жайында қарастырдым. Бірақ, оның нағыз сенімді қауіпсіз жолын дәл айту қиын-ақ. Тек, сол Азияның өз адамдары арқылы болмаса, басқа ұлттың адамына аса қауіпті, — деп тағы да өз қорытындысына келді. Шоқанның мұны сұраудағы мақсаты, өздерінің жинап қайтқан материалдарына, қатынасты ойластырған жобаларына қандай тиімді ой айтар екен, деген пікір еді. Оған Петр Петрович Семенов айырықша бағыт нұсқаған жоқ.

Шоқан Гутковскийлердің үйінде атақты ғалым Семеновпен кездесіп танысқаннан кейін, ғылым жолына бұрынғыдан да құштарлана түсті. Өзінің экспедициядан жинап қайтқан мәліметтерін қорыта, түйіндеген ойларын тереңдете түсті. Сонымен қатар Гумбольттің тағы басқа сол сияқты жиһангез әлем сырын зерттеген ғалымдардың еңбегін іздестіріп, біразын қолына түсіріп те алды. Сол Гутковскийдің үйінде кездесіп шын ықыласпен танысқан Семенов өзі Омбыдан аттанғанша Шоқанды көзінен таса етпеді. Үнемі байланыс жасап, ғылыми ақылшы болып алды.

Шоқан жұмысын біраз ыңғайлағаннан кейін Капустиндердің үйіне келді. Олар да сағына көрісіп мейірлене мәжілістесті. Тек бұл үйдің ішінен Шоқанның кездестірмеген адамы Вера Яковлевна болды. Әрине Шоқан бірден Вера Яковлевна қайда деп сұрап жеңілтектік істемеді. Алдымен салмақты амандасып, өзінің ұзақ жүріп қалған жайларын айтып, сабырлы отырды. Вера жөніндегі сөзді Екатерина Ивановна өзі бастады.

— Шоқан Шыңғысович, сізге Вераның кейінгі хаты барған жоқ па? Ол Петербургқа жүрерде хат жазып еді ғой. Менің байқауымша ол хатты алмаған сияқтысыз.

— Ғафу етіңіз, Екатерина Ивановна, Вера Петербургқа жүріп кетті ме? Онда оқуға барды ма? — деген Шоқан сұрағына:

— Шоқан Шыңғысович, сізге Вера айтқан жоқ па? Петербургта Вераның нағашы ағасы бар ғой. Сол кісі «Вераны Петербургта оқыталық, маған жіберіңдер»,— деп сұрап жүрген. Сол нағашы ағасы: «Вераны түсіретін оқу орнына келісіп қойдым, тез жіберіңдер»,— деп телеграмма беріп, жіті шақырып алды. Оқуға түскен хатын күтіп отырмыз,— деп Екатерина Ивановна Вераның Петербургқа аттанған жайын айтып берді.

— Кешірім сұраймын, Екатерина Ивановна, ол Вераның нағашы ағасы сіздің ініңіз бе, ағаңыз ба? — деген Шоқан сұрағына:

— Ол менің інім. Дмитрий Иванович Менделеев. Ол кісі ғылыммен шұғылданатын адам,— деді.

Шоқан Менделеевтің атын бұрыннан естігені бар-ды. Бірақ, қандай ғылыммен шұғылданады, оны анықтап білмеген-ді. Әсіресе Верамен сан рет әңгімелесіп жүргенде бұл тымстары жайынан сұрастырып білмеген-ді.

Омбыдағы достарының біразымен кездесіп, жүріп қайтқан жағының жайын, әсіресе Гасфорт мырзаның жүрген жерінде өзіне ескерткіш белгі орнатқысы келетін даңғой қылықтарын кейде күйіне, кейде ажуалай әңгімеледі. Бұл жағынан оның көп әңгімелескен досы Сергей Дуров. Ол Шоқанға осы жолға аттанарда-ақ:

— Сіздің генерал-губернаторыңыз тек қана есерсоқ емес, орыс патшалығының барлық есуастық зұматының айнасы. Ол бір ғана Гасфорт бойындағы өрескелдік емес, бүкіл мемлекеттік тәртібіміздің жүйесі,— деп сипаттап еді. Шоқан осы сапарында, Дуров досының айтқан пікірінің айна-қатесіз бейнелерін көріп қайтты.

Шоқан жүрген жолынан жинаған мәліметтерді жан-жақты ғылыми тұрғыдан жазып жинақтады. Оның ішінде Гасфорт арнап тапсырған қыр халқының әдеті, діні жайынан көп нәрселерді талдап қағазға түсірді. Осы жазу үстінде Шоқанның ақылшы, жетекшісі Петр Петрович Семенов болды. Ол Шоқанға өзі орыс тіліне аударған Риттердің¹ Азия халқының жер байлығын пайдалану жайындағы еңбегін, сонымен бірге Гумбольдтің жиһанкесздік еңбектерін беріп таныстырды. Осы сияқты тамаша дос тапқан Шоқан Ғылымға көзі ашылып ынтыға түсті.

¹ Карл Риттер Гумбольдтпен пікірлес. Батыс Еуропаның атақты жиһанкесз ғалымы. Риттердің еңбектерін Петр Петрович Семенов-Тянь-шанский орыс тіліне аударған.

Шоқанның жүріп қайтқан сапарынан алған ғылыми деректеріне Петр Петрович Семеновтың мына берген кітаптары қосымша ұйтқы болды. Шоқан жинап қайтқан мәліметтерді жазып бергенде танысып шыққан генерал-губернатор сондай қуанды. Гасфорттың өзі ойлаған топшылауынан әлдеқайда терең екен. Өздері естіп бара алмай қайтқан тау қырғызының өмірі, Ыстықкөл сияқты ерекше жаратылыс ғажайыбын тездетіп анықтап білу өте қажеттігін айқындай түсіпті. Шоқанның өзімен бірге жүргендегі алғыр да білімді қызметіне разыланған және мына жазып берген еңбегінің ерекше құндылығына сүйсінген генерал-губернатор. Оның қызмет орнын жоғарылатып поручик атағын бергізді. Сонымен қатар Шоқанды Петербургтегі осы экспедицияны ұйымдастыруға басшылық сткен мекемеге де мақтап хабарлады. Солардың сұрауымен Гасфорт «экспедицияның хабарламасын» және бұрынғы баяндаманың да көшірмесін жібертті. Бір жағынан Шоқан жазған, жинаған мәлідемелер арқылы өзін де жоғарғы жерге мақтана жеткізсе, Шоқанды да көтермелеп қамқоршы болып алды.

Жүріп қайтқан жолы жемісті болып сибирь өлкесінің билеушісіне сенімі артқан Шоқан еркіндей ғылымға керекті жайларға көп көңіл бөлді. Сол жылдарда Орынбордың губирналық ведомоствосында басылған. В. В. Вильяминов-Зерновтың «Қырғыз-қайсақ халқының Хоқан хандығы кезіндегі тарихи мәліметі» атты еңбегін жаздырып алып танысты. Сонымен қатар бурят азаматы Доржи Банзаровтың еңбегімен де осы кезде танысты. Ол осы бір кезде Азия елінің жайынан жазылған еңбектердің қандайын болсын тауып танысып отырды. Фин халқының жас ғалымы Кастронаның «Россия қол астындағы Азия халқының тіршілігі» деген еңбегімен де танысып өтті. Сол сияқты Шоқан якут халқының өмірін зерттеп, ауыз әдебиетін жинаған Николай Чижовтың еңбегімен танысып, якут тілінің қазақ тілімен тұқымдас көп ұқсастығы барлығын да кездестірді.

Әсіресе өзінің туған елінің, онымен қанаттас тілі, әдеті, гүрпы тұқымдас елдің тіршілігіне деген ынтызары күшейді. Олардың бәрін салалап тереңдей жазуға қолындағы дәлелдемелер әлі аз. Көбінесе танысқан жайлары біреулердің жазғаны. Өз көзімен көріп анығырақ жете танысуға құштар-ақ. Осындай терең ойға қанат қақтырған Петр Петрович Семенов, өзі Барнаулға жүрерде Шоқанға ерекше бір ой салды:

— Мен мына генерал-губернаторыңа бір жайды тапсырғалы отырмын. Ол — ана Алатаудың күңгейін мекендеген

қырғыз елінің жай-күйімен жете танысу. Және олардың біздің Россияның қол астына қосылуға ынталанып отырған руларынан қол үзбей қатынасты күшейту. Сен сияқты сол елдің тілін, әдет-ғұрпын білетін адамдардан ғылыми экспедиция жіберу. Егер ол кісі осыны ұйымдастырса, сен дайын бол. Өте қажет. Онда бізбен де байланысың күшейеді, — деп ақыл айтты.

— Ондай ұсыныс болса, мен дайынмын. Ал, сіз осы ойыңызды аяқсытпаңыз, — деп Шоқан Семеновтың қолын алды.

Шоқан Карл Казимировичпен екеуі Гасфорттың өзіне сөйлесіп, жаз шыға Дуровтың қырға шығып дем алуына рұқсат алды. Әрине, Дуровтың қырда танысы жоқ. Жүдеу досын Көкшетау жайлауына таза ауа, қымызға жіберуге аулына Шоқан өзі хат жазып, ат күтіп отырған-ды.

Қолжазба қағаздарының әрқайсысына үңіліп отырған Шоқаның есігін біреу қақты. Есікті ашып жіберіп «Гриша!» деп бассалған Шоқанды әскери киімімен о да қаусыра құшақтап «Шоқан досым» деп біраз қысып тұрды. Екеуі құшақтарын жазып амандық сұрасты.

— Григорий Николаевич, мүлде жауынгер офицер болып алыпсың ғой. Қайда жүрген жайыңнан хат та жазбадың, — деген Шоқан кінәсына Григорий:

— Менің жүрген жерімде жүрсең, сен де хат жазбайсың. Сен генерал-губернатордың кеңсесінің бұрышынан орын алып китәбия чиновник болып отырсың, — деп о да өзінің достық әзілін айтып жығынды болар емес.

Шоқанмен алғашқы әңгімелесе бастағанда әлдеқалай ғылыми хиялдар естіп, Григорий Николаевич өз құлағына өзі сенбегендей боп отырды. Ол Шоқанның шағын бөлмесіндегі кітаптарын көріп, аз уақыттың ішінде мұншалық құнды кітап жинап алғанына таңданды. Әсіресе оның таңданғаны Сергей Дуровтың Шоқанға сыйлап берген кітаптары болды. Ол кітаптар жайлы Григорий хабарсыз еді.

Атақты Петрошевстардың қол жазба еңбектері өз алдына бір ерекше дүние.

— Шоқан сен патшалы Россияның бүкіл сибирь өлкесін билеп отырған бас мекемесінде чиновник болып істеп отырып, мына сияқты әдебиеттерді қол жазбадан жинап табынасың, — деді. Мұны Григорий Шоқанды кінәлай айтқан жоқ. Бір жағы әзілі, бір жағы кітаптардың мазмұнына әлі мойындамаған ат үсті қарағандығы да бар еді.

— Григорий кешірім ет, сен анау анайы, қарусыз басын иіп, мойнын төсеп отырған бейкүнә қазақтарға қамшы үйірген шекарашылардың даңғаза айқайына әбден құнығып алып,

әдебиет, ғылым дүниесінен тосаңсып қалғансың ғой. Мына сияқты халық қамының қайраткерлерінің асыл ой-пікіріне әлі де үрке қарайсың ба?

— Әй білмеймін, әзірше ондай зар заман пікірден көрі, мына езілген халықтың бүгінгі тіршілігін дұрыстау жолына қызмет істеу керек. Сіздің ел сияқты екі оттың ортасында талан-таражға ұшырап отырған елді ана Азия түнегінен аршып алып жарыққа сүйреу керек, — деп өзінің шекарашылар тобында жүргендегі хоқандықтармен айқасын. Жетісу елін жарыққа сүйреу деп санайтынын айтты.

— Григорий, сенің бұл пікірің өте дұрыс. Бірақ, Азия хандықтарымен бүгінгі Россия қанаушыларының халыққа істер зәбірінің айырмасы аз. Тек, Россияның мына сияқты зиялы қауымының халық қамын алыстан ойлап жүргізіп отырған күресі игілікті жол. Оған сен ат үсті қарама!..

Шоқанның кейінгі сөзіне Григорий қарсы дау айтпай, екеуі басқа әңгімеге көшті. Олар сонау корпуста оқып жүргендегі жиһангездік жүрісті аңсайтын жайларын тағы қозғады. Ол жөнінен екеуі де ұлы мақсаттарының бастамасын қолдарына алған тәрізді. Әсіресе, екеуі екі түрлі жаймен болса да аспанмен тілдескен Алатау өлкесін, бір кездегі жұмбақтай көрінген қазақ даласының біраз жерін көріп танысқан. Ұлы мақсаттары алда, осыны ойласты.

— Григорий, Омбы қауымының кейінгі жылдардағы өмірінен хабарың аз шығар. Сенің ана Жетісудағы ат үстінде құйғыта шапқан екпінің қаланың қамау көшесіне иліге алмай отыр ғой. Онда сені мен кейінгі жылдарда тапқан жаңа достарыммен таныстырайын, — деп Шоқан Григорийді Дуровтың үйіне ертіп келді. Шоқанның сұрауымен кеңсе қызметінен босап, Көкшетауға жүруге әзір отырған Сергей Дуров Шоқан досын қуана қарсы алды. Шоқан таныстырған Григорий Николаевич Потанинмен танысып әңгімеге кірісіп кетті. Сергейдің Григорийден қызыға сұрағаны шекарашылар өмірі, ондағы халық жайы болды. Әсіресе Григорий Потаниннің Құлжа қаласындағы Россия консулы Иван Захаровқа Қапал бекінісінің бастығы Абакумовтың тапсыруымен күміс ақша қорын апарып берген жолындағы көрген-білгені. Құлжа қаласының бекіндері, ондағы Қытай мемлекеті уәкілдерінің қылығынан көп жайларды айтты.

Сергей Дуровтың Достоевскиймен бірге айдалған азапты сапарын айтқаны, петрошевшілдердің күресі жайынан сөйлегені Григорийді мүлде жаңа бір дүниеге алып келгендей болды. Оның Шоқанмен алғашқы кездескендегі кейбір таңырқан ойларының бәрі ат үсті екенін енді әбден түсінді. Ол өзі-

нің біраз тосаңсып қалғанын іштей мойындап Шоқанға мүлде бас иіп алды.

Омбыда болған күндерінде Григорий Шоқансыз бір күн уақыт өткізген жоқ. Ол өзінің Алтай тауынан, Шарыш бойынан жинаған өсімдік гүлдерін, ол жақтан әкелген сирек кездесетін құстардың, аңдардың терілерін Шоқанға сыйлап, олардың жайынан ғажап жаңалықтар айтты.

Осы бір күндерде Шоқанды Гасфорттың өзі шақырып қабылдады.

— Шоқан Шыңғысович, сізді шақыртқаным, мен Петербургтан мынадай тапсырма алдым. Біздің былтырғы барып қайтқан сапарымыз Петербургтегі ұлықтарға қатты ұнаған. Соны әлі де толықтыра түсу үшін ана тау қырғызын, Ыстықкөл атырабын жете тексеріп танысуға экспедиция ұйымдастыруды ұсынған едім. Соны дұрыс деп тауып, маған толық билік беріп отыр. Оның үстіне мына бір қағазды қырғыздың Боранбай Бекмұрадов деген манабы жазады. Әрине, мен аударма арқылы аздап таныстым. Сіз өзіңіз де оқыңыз, оның да сұрайтыны — біздің Россия патшалығының қол астына қарап, көршілес ана сіздің Жетісу елімен бірге болғысы келетінін айтады. Сонымен бірге — «бізге сенімді уәкілдеріңізді жіберіп, барлық жай-күйге таныссаңыздар», деп сұрайды. Маған осы ойды салған Петербургтың жаһангез ғалымы Петр Петрович Семенов еді. Мен енді сол қырғыз Алатауына баратын «Ыстықкөл экспедициясын» ұйымдастыруды шешіп отырмын. Ол экспедицияны Семейдегі полковник Хомантовский басқарады. Бұл жерден баруға сізді лайықтап отырмын. Бұған қалай қарайсыз? — деді.

— Густав Христианович, сіздің ол сияқты сенім көрсеткеніңізге шын жүректен алғыс айтам. Мен сіздің әрдайым қызметіңізге әзірмін. Бүгін жүр десеңіз де дайынмын, — деп Шоқан тәртіптілік көрсетті.

— Өзім де сіз осылай қабылдар деп ойлап едім. Сенімімді ақтадыңыз. Онда мен сіздің жүруіңізге бұйрық жаздырам. Хомантовскийге дайындық істеуіне бүгін бұйрық жіберем. Ал, мына Боранбай манаптың хаты сізде болсын. Кейін архивке берерсіз, — деп Гасфорт Шоқанға үлкен сенім көрсеткен ықыласын айтты.

Шоқан Гасфорттың тапсырмаларын алып үйіне қайтты. Оның қазіргі ең бір алаң жайы Дуровты аулына аттандыру, сонымен қатар Петр Петрович Семеновқа хат жазып жүруін хабарлау болды. Шоқанның жаңа экспедицияға жүретін болғанына Карл Казимирович, Яков Петровичтер аса қуанышты еді. Олардың Шоқанға:

— Шекарадағы әкімдер ана момын халықты жәбірлемесін, осы жағына айырықша көз сал. Сенің мына сияқты жауапты сапардағы міндетіңнің ең бастысы да сол халықтарды Россияға дос етіп жақындату ғой,— десті.

Шоқанның күткен аты да сәтіменен келіп, Сергей досын аулына аттандырды. Омбыда біраз бірге болып Григорий де өзінің қызметіне кетті. Шоқан достарының ендігі тілегі «еңбегің жемістене берсін» болды. Өзі де осы жүрісті аңсай күткен, асқан ынтамен аттанбақ.

Ыстықкөл сапары

1

Шоқан Омбыдан аттанар алдында Гасфорт өзі тағы да қабылдап:

— Шоқан Шыңғысович, сізді Хомантовский асыға күтуде. Бұл жолғы экспедиция әскери үлкен маңызы бар экспедиция. Бірнеше топографтар, жер шенеушілер болады. Әсіресе қырғыз манабы Борамбай тілегіне Петербург басшылары үлкен мән беруде. Атақты Ыстықкөл атырабын, Хоқан, Хиуа хандықтарының арандату әрекеттеріне соққы беретін түйін де сол қырғыз жерінде болуы дұрыс. Ал, есіңізде болатын бір нәрсе, өткен жылғы тапсырманы Абакумов қалай қолға алған екен, бақылау істерсің. Ана дін жағындағы тау қырғыздарының қандай өзгешеліктері бар, оны да ұмытпа,— деп осындай өз тапсырмаларын тағы да қадағалап шықты.

— Густав Христианович, сіздің ұлы қамқорлық көрсеткен ақыл-нұсқауыңызға үлкен алғыс айтам. Тапсырмаңызды күш-қуатым жеткенше орындауға тырысам. Және бұл жолғы жүрісіміз де жемісті болады деп сенем,— деп Шоқан әскери тәртіппен қабылдап сенім көрсетті.

Шоқан тездете жүріп Семей қаласына жетті. Бұл жолы почта жүретін қыр жолымен суыт жүрді. Семей қаласына келісімен Шоқанның іздестіргені Достоевский болды. Өткен жылы кездесе алмай кеткен досына қалай да жолығып, көптеген сырлар шертпекке ынтығады.

Семейдің әскери казармасының бір бұрышындағы үстелде қағаз тіркеу, көшірме жұмыстарында отырған досына Шоқан ойда жоқта келді. Сағыныс көріскен достар ұзақ амандасты. Қатардағы жүдеу әскер киімін киген арық денелі Федор Михайлович ауыр аңдуыл үстінде де өзінің алған бетінен

қайтпаған. Қайта ашына түскен. Ол өзінің Семей қаласында отырып, сонау алыстағы достарынан алған жаңа хабарларын Шоқанға жайып салды. Шоқан да өзінің омбылық достарынан әкелген сәлемдерін, жаңалығын тегіс ақтарып шықты.

Шоқан Семейге келгенде экспедиция бастығы полковник Жетісуға барып, экспедицияның, жол жабдығын, Қапал, Верный бекінісіндегі әскери бөлімнен керекті адамдарды іріктеп жатқан-ды. Сондықтан да Шоқан Семейге көп бөгелген жоқ. Ол тезден бекет жолымен Қапал бекінісіне тартты. Өткен жылғы жүріп өткен жолы көзіне оттай басылып, әрбір тау, тас, өзендердің жай-күйі қайта жаңарып ойына түседі. Шоқан бөгетсіз суыт жүрді. Генерал-губернатордың тапсыруы да, Хомонтовскийдің күтіп жатқаны да оның көз алдына елестейді. Алайда ол осы жолында Аякөзде болып Қозы Көрпеш—Баян бейітін қалай да көруі керек болды.

Шоқан Семейден шыққанда май айының алғашқы бір әсем күндері еді. Қазақ даласы, әсіресе Арқат, Еңірекей, тауларының алабы ғажайып балауса гүлге бөленген. Өзінің достары Сергей Дуровтың, Григорий Потанинның өсімдіктер жайынан айтқан тамаша әңгімелері қызықтырып, жол-жөнекей ол көптеген сақара гүлінен алуан түрлі жапырақтар жинап айырықша баптап, арнап алған ыдыстарына салып отырды.

Әсіресе Аякөз маңы, онан өте Қозы Көрпеш — Баян зираттары тұрған «Айғыз», «Таңсық» өзендерінің бойынан көп жаңа өсімдіктер жинады. Ол Аякөзден шыққан күннің ертеңіне құмартқан «Қозы Көрпеш» күмбезіне де жетті. Сонау Арыстан ақыннан естіген, онан кейін әкесі Шыңғыс жинаған қазақ халқының ғажайып дастанының туған жеріне келді. Ай өзенінің қабағындағы қырқашықта, сыртын заман іздері айғыздап қожырландырған жалғыз күмбез сырға бөгіп, мұңға бөленіп тұр. Ол-бір кезде әлдеқандай шеберлердің қолымен соғылып, әсем ескерткіш болған. Қазір көнере көркі өзгеріп, сұрынан айрылған. Күмбездің сырты көнергенімен, арманда кеткен арыстай жігіт Қозы мен ару қыз Баян әулеттен әулетке жаңарып жетеді. Күмбездің ішіне кіріп тамашалаған Шоқанның адам суреттері ойылған бірнеше сым тастарға көзі түсті. Олардың оң жақ шеттегісінің иығынан төменгі ұлы денесі бар, басы жоқ. Ал, оған таяуы қыз киімін киген мұңлы ару. Оның қасында тізерлей отырған екі әйел адам. Шоқан қарындашпен осы суреттерді қағазға түсірді.

Осы суретті салып болып Шоқан: «біздің халқымыздың ертеде сурет өнеріне шеберлігі болған. Бірақ елімізге мұсыл-

ман дінінің әкелген бір кертартпасы осы сурет өнерін тыйған»,— деп жазып қойды.

Шоқанның қасында Семейден ере шыққан серігі бұрын бұл жақта болмаған казак-орыс азаматы еді. Ол жігіт сыпайы түрде:

— Шоқан Шыңғысович, сіз осынша құнттап, өте ынталана суретке салып жатқан қандай мұра? — деп сұрап қалды.

— Уа, жігітім, сізге мен бұл ескерткіштің уақиғасын айттайын. Бұл қазақ халқының ер жігіт, ару қызының арманды өмірі ғой.

— Адам баласының өмір жолы әр қиян алыста өтсе де, арманы кейбір жағдайларда біріне бірі ұқсас болып, тағдыры бір жайда шендеседі,— деп Шоқан осындай кезде ойланып қиялға бойлайтын әдетіне салып отырып қалды. Әлден уақытта жайлана сөз бастап: өзі сонау Арыстан ақыннан естігенін, әкесінің жинаған қол жазбасынан көргенін айтып берді.

— Шоқан Шыңғысович сіздің халық сияқты көшпелі анайы елде де, мұндай керемет аңыз бар екен-ау! — деп жол серігі өзінің дүние танудағы сауатының аз екенін аңғартты.

— Ғафу етерсіз, жол серігім, әрине сіздердің ұғымдарыңызда біздің халқымыз сезімсіз анайы болып көрінеді ғой. Бірақ, сезім жағына, жыр, күй, шешендік жағынан ешбір халықтан кем емес. Мен сізге әлгі ғашықтық жырының тек қысқа қаңқасын ғана айттым. Оны біздің халық жыраулары бір жұма бойы жырлайды. Оның көп жерінде тыңдаушылар жылап отырады. Біздің елдің бұл сияқты ұлы дастандары бір бұл ғана емес, бұл жүзден бірі. Біздің, халқымыздың мекені шалқып тұрған ән мен күй, әсем жыр емес пе,— деп тоқтады.

2

Алдында күтіп отырған Хомонтовскийдің тобына жетуге Шоқан асыға тартты. Май айының балбыраған әдемі күндері, әсіресе қоңыр самал, көк орайға бөленген Жетісу өлкесінің әсем табиғаты жанын сергіткен Шоқан үздіксіз жүрді. Ол Қапал бекінісіне келетін күні былтырғы Гасфорттың бекітірмек болған «Соркезеңінен» өтті. Әзірше түйір тасына түрткі түспеген зәулім жартас, баяғы тәкаббар қалпында. Омбыдан жүрердегі Гасфорттың осы кезеңді бекітуді тапсырғаны есіне түскен Шоқан қасындағы серігіне:

— Сіз мына екі жағынан зәулім жартас мінбелеп тұрған кезеңнен өткенде жан-жағыңызға тамашалай қарадыңыз. Бірақ, бұл асудың жайынан хабарсыз шығарсыз. Былтыр Гас-

форт мырза осы жерден өткенде, бір үлкен ойға келген. Мына алдымыздағы Қапал бекінісінің бастығы Абакумовқа: «осы кезеңді бекіттіру жобасын жаса, бұл біздің жүріп қайтқан жолымыздың белгісіне арналсын» деген еді. Содан былай бұл кезеңді, «Гасфорт бекінісі» деп атауға сөз байлағанбыз,— деді.

— Шоқан Шыңғысович, тауды қопарып, мына кезеңді бекіту шекарашының кішкене тобының қолынан келе ме? — деп ойына сыйғыза алмаған серігі қайталап сұрады.

— Ол арасын генерал-губернатор өзі ойлап сыйғызған болар. Біздікі көзімізбен көргенді айтқан ғой,— деп өзінің ажуасын айтардағы күлімдеген ажарымен сөзін түйді.

Хоментовскийдің тобына Шоқан Шелек өзенінің бойында келіп қосылды. Ыстықкөлге қырғыз еліне аттанған бұл экспедицияның ең басты міндеттері тау қырғызының ішкі-сыртқы тұрмыс жайымен жете танысу, әдет-ғұрпын зерттеу. Сонымен қатар Боранбай манаптың өтінішін орындап, орыс патшалығының ел билеу тәртібін ұғындыру. Және мына өзімен іргелес отырған қазақ руларымен көршілестік жағдайға келісім істеу. Әсіресе сол Бұғы қырғыздарының «Сарбағыс», «Солты» руларының арасындағы дау-шарларын тыныштандыру болатын. Осы жағдайларға басшылық етуге ел жайына жетік, тілмен әдетін жете ұғынатын сұлтан Шоқан Уәлихановқа Батыс-Сибирь өлкесінің генерал-губернаторынан айырықша уәкілдік берілген.

Шоқан келер алдында Хоментовскийге генерал-губернатор Гасфорттың «Уәлихановты күтіп бірге аттаныңдар!» деп жазған хатымен қатар өзі де Алатау округінің бірнеше ел ағасы ақсақалдарын экспедиция құрамына қосып ала жүруді тапсырғанды. Шоқанның осы тапсырмасын орындап Хоментовский Албан, Дулат, Жалайыр руларының ел ағасы адамдарын ертіп алып шыққан, Ұлы жүздің аға сұлтаны Тезектің ағасы Тазабек Әбілез, Бұлан Сасыбаев, Байғозы Тіленшин, Жайнақ Терімбеков сияқты ел жайына, әдет-ғұрпына жетік адамдар бар. Сонымен қатар экспедиция құрамында: жер шенеуші топографтардың бастығы Яновский, тілмаш Бардашов, шекарашылар отряды бар, жиыны жүз шамалы адам болған.

Шелек бойында бас қосқан экспедиция адамдары бірнеше күн кеңінен отырып жүріс жолын, алдағы істелетін жұмыстар жайын кеңесіп, соны жобалады. Осы сияқты жол жобаларын ретке келтіріп Ыстықкөлге бет алған топ асығыссыз жылжыды. Әсіресе, өткен жылы ат үсті жүріп өткен жерлерге айырықша тоқталып, жер шенеушілер барлық керекті істерін

орындап отырды. Шоқан да өзіне керекті деректерін жазып, жер жайы, ел жайындағы көптеген аңыздардың ізін тапты.

Экспедицияның бір тоқталған жері Шалкөде жайлауы болды. Бұл жайлау басы Көгершінді бұлағынан басталып, аяғы Кегенге құятын Шалкөде өзенінің бойы. Екі жағы самырсын қарағайға бөленген аласа таулар алқабы. Жапырылған шалғын, ортасынан жарып аққан мол сулы мөлдір өзен. Әсем қоныс. Экспедиция осы өлкеге шатырын тігіп, екі күн дем алыс етті. Шоқан өзен бойын салт атпен аралап, сан алуан көне мекендердің жұртына кездесті. Әсіресе Шоқанға қызықты болған өзен бойындағы ертеде салынған бекін орны. Бұл күнде тек іргелерінде құлап жал-жал болып үйінді қалған. Бір кездегі сыртқы жаудан қорғанып бекініс жасаған жер екені айқын. Кім жасады, қай заманда, қалай жасалды, қалай талқандалды — оған белгі таппады. Осы жерден Сарыжазға қарай көшіп, Сарыбұлақ бойына келіп қонды. Бұл жерде де Шоқан Бұлан ақсақал мен Байғозыны ертіп, Шәртас алқабына барды. Бұл елдің оны Шәртас деп атайтын себебі, шәһар болған жердегі хандардың, әмірлердің сарайына ұқсаған, жақпар жалпақ тастардан жасалған үңгір үй бар. Ол үңгірдің кірер қақпасының екі жағындағы жақтау жалпақ тастың бетінде біріне-бірі қарсыласа салынған екі жолбарыстың суреті тұр. Ал, қақпаның маңдайша көлденең тақтай тасына тоты құстың суретін салған. Үңгірдің іші де осындай неше түрлі аң, құстардың бейнесін ойып жасаған суреттерге толы.

Шәртастың айналасында да бірнеше аңызға өзек боларлық суреттер тасқа ойып салынған. Үңгіртастың солтүстік-шығысына таман жалпақ-жалпақ тастар қатарынан созылған. Солардың бірнешеуінде: бұғының, еліктің суреттері ойылып салынған. Үңгірге кіре берісте, оңтүстік-шығысқа таман, дөңгелек қора сияқты шағын алаң бар екен. Осы алаңның іргелігі құсаған жалпақ таста астау сияқты ұзынша ойық тұр. Сол өзекше ойықтың оңтүстік шетінде жұдырық сыятындай тесік бар. Оның сыртында екі ортасы текшеленіп ойылған екі сым тас тұр. Осылардың бәрін тамашалап көріп Шоқан жол дәптеріне жазып алды.

— Мына «Шәртас» деген әншейін айтылмаған болар. Бұл жерде ерте заманда бір халық орталық жасап тұрған ғой. Анау қуыстың алдындағы суреттер қандай шебер ойылған. Өзі өнерлі халық болған,— деп Шоқан тоқтаған кезде Байғозы ақсақал сөз бастап:

— Шоқан шырағым, біз сіздер сияқты оқып-тоқыған емес, естумен ел аузынан ұққанды әңгімелей береміз ғой. Осы «Шәртас» жайында біздің елде мынадай бір аңыз айтылады.

Мына бізбен көршілес қырғыз елінің Манас деген батыры-манабы болыпты. Ол кезде қырғыз, қазақ деп бөлінбейді екен. Қазақтан шыққан Ер Көкше деген батырмен екеуі қол бастап, ел қорғап осы Алатау маңында қалмақтармен соғысыпты. Сол Манастың Ер Көкшемен тізе қоса жаумен алысқандағы бір бекінісі осы жер бопты. Дөңгелек алаңда Манастың құла аты жібек арқанмен арқандаулы тұрады екен. Сондағы жібек арқанның бір үші тесік тасқа байлаулы болады екен. Ал мына сыртқы екі сәкі тастағы ойықтың бірінде арпа, бірінде тұз, астауда су тұрады деседі. Қырғыз елінде Манасты ұзақ жыр етіп жырлайды,— деп тоқтады. Шоқан Байғозы қарттың мына әңгімесін жол дәптеріне — «бұл бір анықтай түсер аңыз екен» деп жазып қойды.

Экспедиция жолбойы жүрген жерлерін топографиялық қағазға түсіріп, жер, су жайының, өсімдік өзгешеліктерінде үңіле қарастырып Ыстықкөл атырабына да келіп жетті. Хат жазып күтіп отырған Борамбай манап құрметтей қарсы алды. Манапқа алдымен танысып, амандасқан Шоқан:

— Қырғыз халқының дәрежелі манабы, Боранбай мырза, сіздің жазған қатынас хатыңыз бойынша сибирь өлкесінің ұлық губернатор генералы Гасфорт мырза арнаулы экспедиция жіберді. Оны біз бастап келдік. Мына көрші ағайындас еліңіз Албан, Үйсін, Дулаттың қадырлы ақсақалдарын ертіп келдік. Біз сізге қонақпыз, еліңіздің жайын, өз мүддеңізді іркілмей айта беріңіз,— деп жатық та есті сөзін сөйледі. Жап-жас Шоқанның үстінде орыс офицерінің шенді киімі, аузында аталы қазақ сөзі, аңырып қалған манап:

— Шырағым, сөзіңе қарасам бассың, түріңе қарасам жассың, алдымен өз жөніңді айтшы, танып алайын,— деп Шоқанға қарады.

— Менің арғы атам — Абылай, бергі атам — Уәлихан. Атым Шоқан. Батыс-Сибирь өлкесінің мекемесінде қызмет істеймін,— деп аты-жөнін қысқа түсіндірді. Шоқанның кім екенін ұғынған Боранбай, іркілместен барлық жайды ашып сөз бастады:

— Біз Алатау қырқасын қоныстаған қырғыз деген елміз. Еліміз бірнеше руға бөлінеді. Мына біздің руымыз — Бұғы атанады. Бізбен қанаттас отыратын бір руымыз — Сарыбағыс, оның Орман деген манабын біздің рудың жігіттері ажалға ұшыратты. Сонан біздің еліміздің іші мазасыз, атыс-шабыс. Өздеріңізге мәлім, біз екі оттың арасында отырған елміз. Қанаттас отырған Хиуа, Хоқан хандықтары шапқыншысын жіберіп еліміздің бір жағын айдап алып қол күш істейді. Әсіресе Сарыбағыс манаптары соларға арқа сүйеп бізге ылғи күш

көрсетеді. Біз осы зорлықтан құтылсақ екен. Ол үшін мына көршілес қазақ туысқандарымыз Албан, Дулат елімен бірлесіп ұлы орыс патшалығының қол астына бағынсақ, соның қорғауында болсақ дейміз,—деп барлық мүддесін айтып шықты.

Экспедиция бастығы полковник Хомонтовскийге тілмашы Бардашов өз білгенінше айтып отырды. Өзін аса тәртіпті ұстайтын Хомантовский ұғына тыңдап, бәріне түсінді. Бірақ қырғыз елінің мына сияқты ру аралық айтыс-тартысы жайына кіріскен жоқ. Бұл жөніндегі барлық билікті бастапқы тәртіп бойынша Шоқанға жүктеді. Қырғыз елінің барлық жайын білетін Ұлы жүз ақсақалдары Байғозы, Жайнақ, Бұландарға, сұлтан Тазабекке сөз сала отырып Шоқан екі ру қырғыз манаптарының басын қосып, келісім мәселесін қарады.

Ұзақ кінәласқан қырғыз манаптары көптен шеген болған шерлерін айтыса отырып татулыққа бет алды. Сарыбағыс манаптары да өздерінің руларын Бұғы руларымен ата жолымен ақыластырып туысқандық тілін тапты. Барлық қырғыз рулары болып ұрандасып орыс патшалығының қол астына қарап, қазақ ағайындарымен тағдырын біріктіруге сөз байласты. Көптен көнек жара болып шешілмеген түйінді шешіп, қырғыз, қазақ елінің ағайындығын табуға басшылық еткен Шоқанға қырғыз, қазақ ақсақалдары үлкен алғыс айтты. Өздерінің өтінішін ескеріп арнаулы экспедиция жіберіп россия патшалығының кең қолтығына тартып, қамқорлық еткеніне айырықша алғысты хатын қырғыз манаптары Батыс Сибирь өлкесінің басшыларына жолдады.

Алдымен қырғыз руларының өзара алауыз айтыс-тартысын тыныштандырып, енді осы жаңадан Россия қол астына ерікті түрде бағынуға мойындаған халықтың шаруа және ішкі тәртібі жайында бірер ереже жобасын жасау қажет болды. Осы кезде өзінің ғылыми жұмысын жүргізе Жетісу өлкесіне, Ыстықкөлге келген Петр Петрович Семенов та келіп Шоқандарға қосылды. Сүйікті дос ағасының келгеніне Шоқан сондай қуанды. Семенов Шоқаннан да қуанышты ықыласпен қарсы алды. Бұрын келіп қайтқанында қырғыз руларының арасындағы алауыздығынан ғылыми зерттеуінің олқы қалған жерлерімен Семенов енді еркін танысатын болды. Сонымен бірге осы қырғыз елі жайында өзі көзімен көрген кейбір жолсыздықтарды айтып, бұл ішкі тәртіпке өзінің көптеген ойын қосты.

Экспедицияның жер шенеушілері өздерінің ғылыми істеріне кірісіп, Ыстықкөлдің оңтүстік, солтүстігін, айналасын

барынша топографиялық картаға түсірді. Шоқан да қырғыз елінің ішін аралап, әдет-ғұрыптарын, діни сенім жайындағы ертелі-кеш өзгерістерін жазып алды. Әсіресе қырғыз елінің билік ережелері, ер дауы, жер дауы, ұрлық-зорлық жайларын барынша қағазға түсірді. Шоқан арқылы қырғыз елінің барлық ішкі тұрмысы жайынан толық мәлімет алған Петр Петрович Семенов өзінің мына қырғыз Алатауында, Тянь-Шань қырқасында Шоқанмен кездескеніне сондай қуанышты болды.

Шоқан анадағы Шәртаста Байғозы қарттан естіген Манас батыр жайындағы әңгімені есіне алып, қырғыз елінің ән, күй, аңыз әңгімелерімен танысты. Шоқанды таңдандырған бүкіл қырғыз елі болып мақтана жырлайтын Манас жыры болды. Қырғыздың пернесіз тартылатын домбырасының (қомыз) өзгешелігін, манасшының дене, бет, көз құбылыстарын қарындашпен суретке түсіріп алды. Манасшының айтуына қарағанда бұл жыр атадан балаға, ағадан ініге қалып үздіксіз ұзақ жырланады екен. Оны қағазға тегіс түсіруге мүмкін болмады. Тек шығыс елінің ауыз әдебиетіндегі ұлы шығарма екенін жазып, кейбір шумақтарын орыс тіліне аударып қойды.

Экспедиция үш айдай қырғыз елінде, Ыстықкөл атырабын тегіс зерттеп, қағаз бетіне бейнелерін түсіріп алды. Шоқанды ерекше бір қызықтырған нәрсе Ыстықкөл маңындағы көне қалалардың қалдықтары, арық, канал жүргізген суландыру жолдары, сол сияқты күмбездеп салынған ескерткіштері болды. Сонымен қатар Ыстықкөлді мекендейтін құстар, сол биік тау қыясында өсіп-өніп мекендейтін аң, тіпті құрт-құмырысқаға дейін зерттеп жазып отырды.

Экспедицияның қарастырғаны бір кездегі жібек жолы атанған Батыс Қытай елімен қатынас, сондағы Алатау атырабын басып өтетін керуен жолы болды. Осындай жан-жақты ғылыми да, мемлекеттік тұрғыдан қарастырылған үлкен істің басы қайырылып, көптеген жаңалық жинастырылды.

3

Шоқан Ыстықкөл бойында ғылыми жұмыстарын жүргізіп, әрі қырғыз елінің өзара татулық келісімін ұйымдастырып, жатқан кезде Петербуртта тағы бір ірі мәселе қолға алынды. Ол мәселенің шұғыл көтерілуі, Қытай мемлекеті мен Россия патшалығының сауда қатынасын қалпына келтіру жайлы еді. Бұдан бұрын Шәуешек арқылы жүргізіліп тұрған сауда жо-

лы, Қытай елінің өз ішіндегі келісімсіздіктен тоқталып қалғанды. Енді Құлжа қаласы арқылы, Шығыс Түркстанға, Батыс Қытай еліне қатынасар төте сауда жолын ашу өте қажет. Соған келісім жасау үшін ерекше жауапты уәкіл жіберілу керек. Оған жіберетін уәкілді белгілеу Батыс-Сибирь өлкесінің генерал-губернаторы Гасфортқа тапсырылды. Шығыс елдерінің тілі мен әдет-ғұрпына жетік, европаша жоғары білімді Шоқан Гасфорттың ойына алдымен түсті. Қарастыра келгенде Шоқаннан қолайлы уәкілді табуға қисыны жоқ. Фридрих сияқты Шоқан күндестері: «Сіз осы бір қазақтың албырт, жеңілтек баласын өте көтермелеп жібердіңіз. Мына сияқты ұлы уәкілдікке ол жігітіңіздің қарымы жете ме», дегенде:

— Кешірім етіңіздер, мен сіздердің біреуіңізді-ақ уәкіл етіп жіберер едім, бірақ, Уәлихановтың дала елінің ішіндегі абыройы мен білімі сіздерде жоқ қой. Құр қазақ деп кеміту өркөкіректік болар. Ол тапсырманы ойдағыдай орындайды деп сенем. Гасфорт мына чиновниктерінің күнестік көңіліне осылай сыпайы соққы берді. Бір сеніп алғанда бетінен қайтпайтын генерал-губернатордың мінезін білетін чиновниктер іштерінен тынып қала берді.

Ыстықкөл экспедициясының бастығы Хомонтовскийге шұғылынан жеткізілген Гасфорт бұйрығы экспедиция адамдарын тезінен Верный бекінісіне оралтты. Гасфорттың Шоқанға арнап жазған уәкілдік хаты мен айырықша тапсырмасы да осы жерде қолына берілді. Қапал бекінісіне келіп тосып жатқан халықаралық уәкілдіктің адамдарына Шоқан да келіп қосылды. Уәкілдік тақырыбына берілген нұсқау жол-жобаларымен уәкілдіктің басқа адамдарымен де айырықша танысып, Шоқан Құлжа сапарына қамданды.

Шоқандар Ыстықкөлдің оңтүстігіне бет алғанда, бөлініп солтүстік Алатау алқабын аралауға кеткен Петр Петрович Семенов та Қапалға оралды. Шоқандардың жаңа тапсырма алғанын естіп, уәкілдік жайымен танысып, ол ерекше қуанды.

— Шоқан, мынау саған үлкен сенім. Именбей орындау сенің қолыңнан келеді. Батыл қимылда! — деп көптеген кеңесін беріп жас досын ерлендіріп, осы жерде ол Тарбағатайға жүріп кетті.

Құлжа қаласындағы Қытай елінің консулынан «қабылдауға әзірміз» деген хабарды алысымен Шоқан жол тартты. Өзінің ертеден ойында жүрген тамаша жерлерді көрді. Әсіресе Қытай мемлекетінің Россиямен шекарадағы әлденеше бекіністерінен өтті. Олардың шекаралық тәртіптерін,

бекініс құрылыстарын көріп танысып, көне елдің көне жайла-рынан көп мәлімет алды. Халықаралық сыпайы тәртіппен қабылдаған Қытай елінің Құлжадағы әкімдерімен танысты. Өзіне шетелдер министрлігінің берген нұсқау хатын қолдана отырып, олармен екі елдің достығы жайындағы үлкен мәселе-ні кеңесті. Сонымен қатар бұрыннан жүргізіліп келген сау-да қатынасы жайлы да жаңа келісім жобасын кеңесті. Батыс Қытай елінің жұмысына қашғарлық, құлжалық, Шығыс Түркстандағы елдердің беделді ақсақалдары араласты. Әсі-ресе сол жақта сауда кәсібімен беделі өскен татар, ұйғыр адамдарымен өз тілдерінде сөйлесіп келісім жайын кеңесу өте орынды болып шықты.

Жергілікті әкімдері Қытай адамдары болғанмен, ішкі тәр-тібі Түркстан өлкесінің басым жұртшылығы мұсылман қау-ымының қолында екен. Байлық, сауда қоры қолында отыр-ған қашғарлық байлар, өзбек, татар саудагерлері, сауда жолының бұрынғы қалпына келуіне өте ынталы қимылдады. Оның үстіне екі ұлы елдің аралығында отырған шағын ай-мақ халықаралық тыныштықты да аса қуаттады. Осы сияқты тыныштық тілеп отырған елге Тыныштық-достық уәкілдігін алып келген Шоқан, халықтың -ерекше қамқоры болып та-нылды.

Екі елдің келісім шартын, сауда жолының тәртібін келі-сумен қатар Құлжа қаласына жаңадан Россия елінің консу-лын тағайындау туралы жобасын ұсынды. -Осы сияқты мемлекетаралық жауапты жұмыстың жобасын жасап соған келісім болғанша Шоқан үш айдай Құлжада болды. Осы жұ-мыстарға байланысты Қытай елімен шекара жобасын да қай-та қарап, оның да жаңа межесіне келісті.

Шоқан мемлекеттік осы бір күрделі істің келісімін тауып, елге оралды. Ол алдымен Верный бекінісіне соқты. Онда да бөгелместен былтырғы Гасфорт генерал-губернатор бекіттір-мек болған «Соркезеңді» асып, Семейге жетті. Семейге келіп қонақ үйде аз тынығып, аға досы Достоевскийді іздеді. Бірақ, досын кездестіре алмады. Білетіндердің айтуынша Достоев-ский Семейден Барнауылға ауысып кетіпті. Николай I-патша-ның өлімі, Россия зиялыларына біраз кеңшілік бергізген. «Әр басшының өз мархабаты бар» деген емес пе. Александр II-інші патша өзінің тахытқа отыру құрметіне бірнеше буынды кеңшілік шығарыпты. Соның бір буынында Николай I-патша-ның тұсында жер ауған кінәлыларға еркіндік бергізген. Со-лардың көбін айдаудан босатып, ерікті еңбек істеуге кеңшілік еткен. Сибирьге жер ауған саяси кінәлылар сол кеңшілік ар-қылы орталық Россияға қайтуға рұқсат алған. Соның себебі

ме, әйтеуір аға досы еріксіз әскерліктен босап, Барнауылға ерікті қызметке кетіпті. Шоқан Достоевскийдің бір дос адамын тауып, сол кісі арқылы оған хат жазды.

«Аса құрметті Федор Михайлович!

Сізге осы хатты жазу үшін қолайлы сәтті пайдаланып қалуға асығып отырмын. Сіз жүріп кеткеннен кейін Сіздің шаһарыңызда бір түнедім де, келесі күні таңертеңгісін жолға шықтым. Сол кеш мен үшін өте көңілсіз болды. Жаныммен сүйген және шапағатын көрген адамдармен айрылысу маған аса ауыр тиді.

Сізбен бірге Семейде өткізген азды-көпті күндердің көңіліме ізгі әсер қалдырғаны сондай, қайткенде Сізге тағыда барып қайтсам деп армандап жүрмін. Мен біреуге бағышталған ықыласым мен сезімімді жазуға шорқақпын, оның керегі де болмас деп ойлаймын. Өйткені, менің Сізге қандай ықыласты екенімді және сізді қалай сүйетінімді өзіңіз білесіз.

Омбыға келгеннен кейін ең жақсы досым Александр Николаевич Цуриковпен қоштасып, қамығып қалдым, ол қазір Сізге — Семейге кетіп бара жатыр. Қайырымды Федор Михайлович, мен Сізден сол мейірбан адамды қабыл алуыңызды сұраймын. Сіз оны көрген сайын көруге құштар болып сүйіп кетуіңіз хақ. Омбы деген өзінің өсек-аяңымен және тынымсыз қаскөйлігімен маған әбден жиіркенішті болғаны сондай, тіпті бұдан мүлде кетсем бе деп жүрмін. Сіз бұған қалай қарайсыз? Жайымды қайткенде жақсартуым жөнінде кеңес беріңіз Федор Михайлович. Дуров науқастау. Сірә оны мұндағы әкімдердің қазымырлығы қажытса керек, — бұл туралы Сізге Цуриков тәптіштеп баяндап бере алады.

Барнаулда терең ақылды, ойшыл... адаммен уақытты қалай өткіздіңіз? Менің атымнан көзімнің нұры, көңілімнің ынтасы, құпия қызметкер Василий Петровичке тағызым етіңіз. Ештеңе жазбайды деп Ковригин оған өкпелі. Расында, жетім адамды ренжіту қиын емес қой. Айтпақшы жетімдер туралы, соңғы кешті мен, Өзіңіздің кеңесіңіз бойынша, С. қасында өткіздім. Өзінен сұрап көріңіз, кеш көңілді өтті ғой деймін.

Әзірге хош болыңыз, Федор Михайлович. Көп ұзамай хатты толық және ұзақ етіп жазармын. Сіздің жауабыңызды күтемін. Анна Андреевнаға Сіздің хатыңызды табыс еттім: оның өте разы болып қалған жайы бар.

Сіздің шын берілген қызметшіңіз Шоқан Уәлиханов».¹

^{1/} Бұл хат «Қазақ әдебиеті» газетінің 1965 жылғы 23 апрельдегі санынан алынды.

Шоқан Омбы қаласына жеткенде Сибирьдің салқын кезі басталып қалған-ды. Екі үлкен жұмысты орнына келтіріп, ғылыми да мемлекеттік істі басқарып абыроймен қайтқан Шоқанды достары аса қуана құрметтей қарсы алды. Өзімшіл, мен-мен Гасфорт, өзінің бастауымен ұйымдастырған жұмысын асыра орындап, сенімін ақтаған Шоқанды мадақтай құрмет етті. Шоқанның осы жолғы бітіріп қайтқан жұмыстарының ерекше маңызды екенін Петербургтегі шетелдер министрлігіне мақтана жаздырды. Өзінің басшылық нұсқаумен болғанын баса айтып, әрбір жол сайын өзін ататып отырды.

Шоқан алып келген Жетісу, Ыстықкөл аймағының топографиялық мәліметтерімен танысу мәжілісінде Гасфорт қол астындағы чиновниктерін қатыстырды. Ондағы ойы да өзінің бітірген бір үлкен ісінің мәдіхын тарату еді. Мәжіліс ашылып, істеп қайтқан жұмыстардың өзекті жайларынан хабарлау айтқан Шоқанға өзінің бұрыл тартқан шықшыт сақалын бір сипап, аспандай қараған Гасфорт:

— Осы былтырдан бергі біздің экспедициялар шенеп, танысып қайтқан өлкеміз қанша шақырым көлемінде болар еді, осыны топшылаған жоқсыздар ма? — деп паңдана сұрады.

— Густав Христианович, шақырымға шағып жобалауға уақыт та болмай жатыр. Бірақ, былтырдан бергі аралап, қайтқан өлкеміз Европаның кішігірім өлкесінен аз бола қоймас, — деп Шоқан жымия жауап берді. Гасфорттың ойда жоқ сұрақты қойған жағдайын байқап отырған чиновниктер, әсіресе Карл Казимирович Шоқанның бөгелместен айтқан тапқыр жауабына разыланып қалысты. Өзара күңкілдесіп — «кіші-гірім мемлекет аумағы» деп жатты. Осы сәтте көңілін мақтан лебі билеп кеткен Гасфорт:

— Россия патшалығына бір мемлекеттік өлкені елімен, байлығымен қостым ғой деймін, мырзалар, — деп чиновниктерге паңдана қарады.

— Иә, иә, Густав Христианович, сіздің бұл табысыңыз тек Россия патшалығы ғана емес, бүкіл Европа елінің ғылымына, көлеміне қосқан ұлы табысыңыз, — десіп шу ете түсті. Әсіресе көтеріле сөйлеген сибирь қазақтарының басқармасын меңгеруші сұрқия Ивашкевич болды. Батыс Сибирь өлкесінің бас мекемесіне қызметке кіргеннен бергі Шоқанның аса жек көретін чиновнигінің бірі осы Ивашкевич болатын. Оның өзі бір парахор, қазына жегіш арам ниеттілігімен қатар нағыз екі жүзді сұрқия болатын. Біреудің істеген еңбегін өзіне байланып, әулігіп отырған есерсоқ генерал-губернатор-

дың шашпауын ерекше көтеріп отырғаны, Шоқан еңбегін жоққа шығарып осы жерде Гасфортқа көрініп қалу еді. Оны Шоқан алыстан-ақ сезген. Баяндамасын аяқтап келіп Шоқан:

— Густав Христианович, менің сізге айтар қосымша бір тілегім—азды-көпті істеп келген жұмысты өзіңіз бағалап, тиісті орынға жеткізерсіз. Жаңағы сіздің сұрағыңыз, жаңа облыстардың жер көлемінің тынақты есебін керек ететін сұрақ болды. Оны біз істей алмағанымыз үшін кешірім сұраймын. Енді сол жаңадан танысқан еліміздің есебін жасауды мына Ивашкевич мырзаға тапсырған дұрыс па деймін. Өйткені, бұл кісі алдымен есепке жүйрік, екінші, сол жаңа облыстар да осы кісінің мекемесіне бағынышты болады. Ол қыр елінің жайына таныс, осы кісі жүргізгені орынды деп ойлаймын. Шақырымдап өлшей ме, аршындап өлшей ме, тұтамдап өлшей ме оны өзі біледі, — деп тоқтады.

Шоқанның қорытынды сөзіндегі ащы кекесінді Ивашкевич түсінгенмен, Гасфорт абайлаған жоқ:

— Ол орынды, ондай есеп бізге өте керек. Бұл өлкенің әрбір есебі келешекте дәлді көрсетіліп жазылып тұруы керек, — деп сөз қорытты.

Шоқанның баяндауы тыңдалып, барлығын дұрыс деп тапқан генерал-губернатор өзінің қуаттаған пікірін қосып Петербургқа жөнелтті.

Шоқанның ұсынуымен қабылданған Қытай мемлекетімен сауда келісімі, Құлжа, Шәуешек қалаларында консуль тағайындалуы, шекара жобасы жақсы қабылданды. Петербургтағы шетелдер министрлігі қадағалай танысып, бұл жобаларды халықаралық келісім дәптеріне ерекше құрметпен «Тарбағатай келісімі» деген атпан тіркеді.

Жүріп қайтқан жолының есебін атқарып генерал-губернатордың тапсырмасын жазып беріп, Шоқан достарымен бас қосар, еркіндей әңгімелесер уақытқа ойысты. Алдымен өзі жолға жүрерде ауылына аттандырған Сергей Дуровтың саулығы қандай, қалай дем алып қайтқанымен танысты. Сонымен бірге өзі істеп қайтқан жұмысының жайынан хабарлады.

— Менің бітіре алмағаным, ол өлкенің жерінің қанша шақырым, неше аршын болатынын есептемеппін. Гасфорт соны сұрағанда қысылып қалғаным. Бірақ, мақтануға жаны құмар Гасфортты желіктіре түсейін деп, «кіші-гірім бір мемлекет көлеміндей болар» дегенім. Соны айтуым-ақ мұң екен, байғұсың бөсіп берді. «Россияға бүкіл бір мемлекетті қаратып бердім» деп жосыды. Гасфорттың осыны айтуы мұң екен, Ивашкевич бастаған жағымпаз жаламырлар шудаса жөнелді. Мен бұл жерде Ивашкевичті де құр ауыз қалдыр-

ғаным жоқ, сөзімнің соңында Гасфортқа ол жақтың ендігі жер, су, елінің есебін Ивашкевич мырзаға тапсырған қолайлы болар. Бұл кісі суын сүт ететін есепдан ғой дедім. Менің айтып тұрған кекесінді сөзімді Ивашкевич залым сезгенмен, саудырлақ генерал-губернатор ұға қойған жоқ. «Дұрыс» деп қабылдады. Ивашкевич ол есепті жүргізу үшін аңқау бейуаз, елге өзінің қанды тырнақ қара құстарын тобымен аттандырады ғой. Қанша елді зарлатарын кім білсін. Бірақ, Хомонтовский, Абакумовтар, Петр Петрович Семеновтар аман болса, оның қара құстары бетімен ел тонай алмас,— деп тоқтады.

Шоқанның істеп қайтқан ісімен, мына есеп жөніндегі тапқырлығына қуанған Дуров:

— Сен сияқты ұл туғызып өсірген мына сахарауи халқыңыз ешкімге жем болмайды. Мен бұрын да өзіңе айтқан едім, Көкшетау бекінісінде болып, сіздің жердің қызығын көрдім. Мен сауығып та, сергіп те қайттым. Рахмет сізге Шоқан Шыңғысович. Бір сізге емес, халқыңызға рахмет. Қандай кең пейілді қонақжай ел. Сіздің ауылдың қымызының дәмі аузымнан өле-өлгенше кете қоймас. Әттең анау кең даладағы еркін ойлаған дана қауымға шіркін-ай білім сәулесін жеткізсе, талай данышпан аспан әлеміне қанат қағар еді, — деп Сергей көп ойланып отырып қалды.

4

Шоқан баяндамасын жасап, жинап қайтқан ғылымдық еңбектерін аздап тәртіпке келтіріп біраз сергіп алды. Енді сол әкелген еңбектерін толықтыра түсу үшін Омбы қаласындағы архивті ақтаруға кіріссе, достарының үйлеріне баруды ұзатып алады. Сондықтан жұмысына алаңсыз отыру үшін достарымен сәлемдесіп алуға кірісті. Қырдан келген бетінде атүсті бір кіріп шыққаны болмаса, ұзақ әңгімелесе алмаған Карл Казимирович, Екатерина Ивановнаға келіп достық шайға отырды. Қауқалақтай қарсы алған Карл Казимирович:

— Шоқан Шыңғысович, Елизоветадан кешірім сұрама-саң сені қатты жазалайды. Өйткені, «Шоқан келді ме?» деп күнде сұрайды. Ол қарындасыңның мінезін білесің ғой, деп күлдіре сөйледі. Карл Казимирович сөзін тағы қайта жалғап: — Шоқан Шыңғысович Ивашкевич сұрқияны Гасфорт мәжелісіндегі сөзіңде жаман қатырдың-ау. Ол бір нөсерде үстіне тамшы жұқпайтын соғынды ғой. Бірақ, өте сақ бол. Мына біздің генерал-губернатор гасфорт мырза бір қызық адам. Ана Орынбордың генерал-губернаторы Перовскиймен күн-

дес болып алған. Оның қуған бұзақы адамдарын қызметке алып, төбесіне көтереді. Мынау Ивашкович парақор, қазына жеген қылығы үшін Орынбордан қызметінен қуылған. Осы біздің мекемеге қызметке отырғалы істеген зұлымдығы адам айтқысыз. Өзгені былай қойғанда ана Жетісу облысына, Іленің ар жағындағы елге, деген астықты берудегі істеген озбырылығын айтып Гутковский жыр етті.

Достар Сибирь өлкесінің осы бір мекемесіне кіріп алған бір топ қара жүректер жайлы күйіне сөз етіп отырғанда. Барнаулдан оралған Петр Петрович Семенов та келе қалды. Достар сағыныс шүйіркелесіп, жаңалықтармен танысып қарық болды. Шоқанның Құлжа сапарынан үлкен абыроймен оралғанын естіген Семенов сондай қуанышқа бөленді.

— Шоқан Шыңғысович, сіз Россия мемлекетіне бір үлкен елдің бөгеліп тұрған қатынасын қалпына келтіргенсіз. Мұны Петербург қауымы өте жоғары бағалар. Құлжа қаласында үш ай бөгелгенде, ғылыми зерттеу жұмысын да қарастырған боларсыз, — деп Семенов өзінің жұмысына да Шоқан қолқабысын сұрастыра отырды. Ықласты достықпен әзілдесе де отыратын Шоқан:

— Петр Петрович, қазақтың бір мақалы бар, мен соны айтсам ренжімессіз. «Құл тапқаны қожасы үшін» дейді. Біз қолымыздан келгенше жауапты тапсырманы істеген болып келдік қой. Оның азды-көпті атақ-абыройы генерал-губернатор Гасфорт мырзаның атағына байланып жатыр. Ал, Құлжа атырабындағы халық жайы, шаруа жайы, жаратылыс жаһаптарын қарастырып, жазып әкелдім. Ол жақта көне өмірдің ізі көп қой, көп қарастыруға уақыт аз болды. Бұл жағын сізге берсем, жоғарыдағы қазақтың мақалынан басқа менің қолымда не қалады? — деп күлді. Шоқанның мына қалжыңынан қысылып қалған Семенов:

— Шоқан Шыңғысович, мен сіздің бір түйір де еңбегіңізді өз қанжығама байланбаймын. Және сіздің еңбегіңіз ешбір генерал-губернатордың олжалауында кетпейді. Бәрі өзіңіздікі болады. Сіз Бүкіл Россиялық білім қоғамының ғылыми жұмысына кесек жаңалық қосып отырсыз. Оны біз әлдеқашан жеткізіп, сізді таныстырып қойғанбыз. Сіздің осы жолғы жинап қайтқан деректеріңізді Петербург ғалымдары асыға күтулі. Енді жатпай-тұрмай жинап қайтқан еңбектеріңіздің бір данасын маған беріңіз. Ол өте қажет. Генерал-губернатор Омбыда жағымпаз чиновниктерінің алдында мақтанып бөсе берсін. Петербург ғалымдары ешкімнің еңбегін қанжығасына байламайды, — деп осы бір сөзін аса ірі жігермен құшырлана батыл айтты. Сонан соң сөзін жалғап:

— Карл Казимирович, мен Шоқан Шыңғысовичтің сөзінің қалжың да болса шындықтан туғанын байқап өз жауабымды айттым ғой. Уәлихановтың еңбегін ешкім олжалап-байды. Тек, Шоқан Шыңғысович, өзінің осы бастаған үлкен болып жатқан Шығыс Түркстан мен Батыс-Қытай елінің ісін өркендете беруі керек. Мына бүкіл Европа еліне жұмбақ барлық жай-күйі, жаратылыс байлығын, салт-санасын, тек, Шоқан Шыңғысович қана анықтап, барлық сырын ашады. Өйткені Шоқан біздің Россия ғалымдары үшін шығыстан туған жарық жұлдыз, — деп сөзін аяқтады.

Достар ұзақ отырып әңгімелесті. Петр Петрович Семенов өзінің осы жуырда Петербурға жүретін жайын да айтып, Шоқанға бағанағы сөзін тағы қайталап:

— Шоқан Шыңғысович, мен жуыр арада жүріп кетем. Жаңағы менің сұрағымды тез орындап бер. Егер көшіру жұмысына көмекші керек болса, менің жүйрік жазатын жәрдемшім бар. Өзіңе қосып берем, — деп аса қадағалады.

Аға досының не үшін осынша тездеткенін әдепті, сабырлы Шоқан шұқылап сұрамады. Оның үстіне Семенов оны арам оймен сұрамайтынына сеніп, Шоқан архиб жұмысын қоя тұрып, соған кірісуге сөз берді.

Петр Петрович Семеновтың айтқан тапсырмасын бұлжытпай орындаған Шоқан уәделі күнге дайын етті. Шоқанның алып келуін күтпестен Семенов бір күні таңертең ертесімен Шоқанның пәтеріне өзі келді. Оның келуінде екі түрлі мән бар еді. Бірінші, жас жолдасы тапсырмасын қалай орындады екен. Екінші Шоқанға оңаша отырып, өзінің ойындағы бір ұсынысын айтпақ еді. Алдынан қуанышпен қарсы алған жас досын құшырлана құшақтап:

— Шоқан Шыңғысович, мен сізге анада Петербургқа оқуға бар деп ұсыныс істеп едім. Оны сіз дұрыс көріп оқуға уәде беріп едіңіз. Енді бір жаңа тілегім болғалы тұр. Анау өзің аралап танысқан Жетісу, Ыстықкөл өлкелері, Хоқан, Хиуа хандықтарымен бір жағынан Шығыс Түркстан өлкесі Алтышәр мен Қытай мемлекетінің шетімен шектесіп жатыр. Ана Құлжада өзің келісім жасасып қайтқан Қытай мемлекетінің уәкілдері Алтышәр уәкілдері біздің Россия еліне жақындасуға бой тартпайды деп өзің айтып келдің. Енді сол елмен сауда қатынасын жандандырумен бірге, елдің жай-күйіне, табиғатына, халқының ішкі сырына мына Европа халқы құмар. Оған христиан дініндегі елдердің уәкілдері аяқ баса алмайды. Ал, біздің Россия ғалымдары мен мемлекетіміз үшін Шығыс Түркстанның жайы ғылыми жағынан да, саяси жағынан да өте қажет. Ол менің ұйғаруымда сіздің қолыңыздан

келеді. Мен болсам, Алатаудың қырқасына шықтым, арғы алқабына аса алғаным жоқ. Сол арғы жақ — дүние жүзіне жұмбақ болып келген түйінді сіз ғана шешесіз. Осыған баруға қалай қарар едіңіз? — деп Шоқанға ойлана қарап жауап күтті.

— Петр Петровичтың маған ағалық қамқорлықтан басқа айтары бар деп ойламаймын. Онда оқуды бастай алмаймын ғой, сол жағы болмаса Алтышәрға баруға қарсы емеспін, — деді. Жас досының ғылым жолына жалтақтай қарамайтын батыл мінезін байқаған Семенов:

— Иә, Шоқан Шыңғысович, сіздің жігерлі, батыл жаратылысыңызға менің көзім әбден жеткен. Оқуға әлі уақытың бар. Ал, мына бір аса жауапты жолға бел байласаңыз, бұл ғажайып жаңалық болар еді, — деді.

— Петр Петрович, бұл жөнінде ана Гасфортпен өзіңіз сөйлесіңіз. Егер ол кісі лайықты көрсе мен баруға дайынмын. Шоқан осыны айтқанда:

— Ол жағына мен немің ғой. Бұл әңгімені Петербургтен бастаймыз. Госфортқа өзім әдейілеп сөйлесем, — деді.

Шоқанның қолжазбаларын алып ерекше қуанды.

Көп уақыт өткен жоқ. Петр Петрович Шоқан үйіне тағы да өзі келіп жаңалықтарын хабарлады

— Мен сіздің ана генерал-губернаторыңызға әдейі жолықтым. Әсіресе өзің туралы пікірімді Алтышәрға жіберу жөнінде айтып айырықша тапсырдым. Сениң Алтышәрға баруыңа, ғылыми жұмысыңмен шұғылдануыңа барлық мүмкіндікті жасайды. Сонымен бірге, мен өз көзіммен көріп қайтқан ел билеушілер тарапынан істелетін көптеген әділетсіздік бар екенін ұғындырдым. Оның түпкі тамыры осы өзіне бағынышты мекеменің чиновниктерінде екенін баса айттым. Әсіресе шекарашылар, елге шыққан чиновниктердің атарман-шабармандарының оспадар істерінен бірнеше дәлел келтірдім. Оларға қатты тыйым салуды ұсындым. Жаңа-жаңа мойын сұнып отырған елді, үркітпей, тәртіптілік істеу керегін айттым. Мен Петербургқа тез жетуім керек. Біздің орыс халқының тіршілігі ауыр. Сол халықты мына қара түнектен құтқармай тыным таба алмаймыз. Бостандық күні алыс емес, — деп Семенов Шоқанға мейірлене қарады.

— Петр Петрович, бостандық болары анық па, анау айдаудағы орыс зиялылары темір құрсаудан босана ма? — деп Шоқан Семеновқа қуана жақындай түсті.

— Шоқан Шыңғысович, бостандық сәулесі көріне бастаған. Мен Петербургқа тез жетіп өзгеріс дайындығын істесуім керек қой. Шоқан, менің тапсырмамды орындауға дайындал.

Сен соны орындап қайтқанда достарыңның еркіндік алған қуанышын бірге тойлаймыз,— деп Шоқанды бауырына қысты. Достар — «қайта көріскенше амандыққа, саулыққа» деген жақсы ниеттерін айтып қоштасты.

Шоқан аға досының тапсырмасын орындап өзінің еңбегіне кірісті. Алтай, Тарбағатай бойларынан оралған Григорий Потанин де Омбыға келді. Аңада Шоқанмен бірге барып аз танысып құмарланып қалған Григорий, Сергей Дуровпен қайтадан жолығып, кеңірек танысуға асығатын еді. Шоқаннан алдымен сұрағаны сол Дуров болды. Екі дос бір күнгі кешкілігін бос етіп Дуровтың жұпыны пәтеріне келді. Май шаммен журнал жаңалықтарын ақтарып отырған ақын, екі досын қуана қарсы алды. Шоқанның Ыстықкөл сапарынан, Құлжа келісімінен алып қайтқан жаңалықтарымен таныса отырып, достар ұзақ әңгімеге кірісті. Бұрын Шоқан айтуымен жете түсіне алмаған Григорий, Сергеймен өзі әңгімелескен сайын ынталана, оның ұстанған жолының асыл негізін ұғына бас иді. Сөз арасында:

— Мен енді мына әскери сауытты шешіп, ғылым жолына көшетін болып бекіндім. Өтініш жазып қызметтен босанам, оқуға барам. Бұл жүріс менің қолым емес екен,— деп Григорий өзінің ойын айтты. Григорийдің шешімін қуаттаған екі дос қуана мақұлдады.

Шоқанның осы жолғы еңбегінің маңызын сөз ете отырып Сергей Дуров:

— Шоқан Шыңғысович, мен саған мына журналды тауып қойдым. Бұл біздің атақты жаһангез Егор Ковалевскийдің Пекинге барып қайтқан, сол сен барған Құлжада болған, Азияны аралағандағы жинаған, көрген-білгені, бұл саған өте керек,— деп сырты көнеріңкіреген журналды берді.

Шоқан Ковалевский жайында, оның қасында тілмәші болған Дабашинский жайында Жетісуда Тезек төреден де, Абакумовтан да естіген-ді. Бірақ, айырықша мән бермеген еді. Мына досы Дуров ол кісінің еңбегімен танысуды тапсырды. Өзін Омбыға алғашқы әкесімен бірге оқуға әкелген Шығыс елдерінің тіліне жетік Дабашинскийдің ол жаққа жүріп қайтқанын Шоқан білмейтін еді. Ол тіпті қуанып кетті.

Шоқан архивке кіріп бүкіл шығыс елі жайынан жазылған қолжазбаларды ақтара отырып Ковалевский жөнінде Николай патшаның жазалауға жіберген бұйрығымен де танысты. Бір әредікте өзінің қарт досы, әрі оқытушысы Дабашинскийді көріп амандаса барды. Осы барысында ол Дабашинскийден Ковалевскиймен Азияны аралағаны жайынан әңгімелер сұрады.

Аға досы, әрі қазақ даласының сырына жетік, тілі мен тусінігіне таныс Дабашинский Шоқанға Ковалевскиймен бірге болғандағы көп әңгімелерін айтты. Ковалевскийдің Африкадан алып келген қара көмірдей күтушісі жайында бір тамаша жайды сөйледі.

— Мына Батыс елдерінің бай-мырзалары аз елді қорлауға, кемітуге құмар келеді ғой. Анау Африканың қара түсті адамдарын күні бүгінге дейін мал есебінде жұмсайды. Тіпті құл ғып сатады. Ковалевский Африкаға барғанда өзіне бір африка жігітін серік етіп ертіп қайтқан болатын. Содан келген бетінде Ковалевский Семей арқылы Құлжаны басып, Пекинге баратын болды. Осы сапарында мен тілмәш болып ердім. Африкадан алып қайтқан әлгі күтушісі бірге болды. Сол серігін Петербурда ертіп жүргенде біреулер:

— Мына қара жігітті құлдануға сатып алдың ба? — деп сұрапті. Ковалевский:

— Құлдануға біз кісіге зәру емеспіз ғой. Мына Россияның өзінде де құлдық өмірде жүргендер аз емес қой, — депті. Соны тыңшылар патшаға жеткізіп қойыпты. Патша ағзам қаһарына мініп: «ондай бейпіл ауыз адамды жазалап түрмеге отырғызу керек» деп бұйрық береді. Ол кезде Ковалевский Пекинде жүргендіктен бұйрық орындалмай қалады, — деп тоқтады.

Шоқанның анау архивте кездестірген қағазы осы бұйрық екен. Шоқан дос ағасына осы қағазды өзі оқығанын айтты. Дабашинский әңгімесін тағы қайта жалғап:

— Шоқан Шыңғысович, Ковалевский деген адам Африка, Азия елдерін тегіс аралаған, ол елдердің жайынан тіпті көп білетін адам еді. Өзі мына Петрашевшілдермен пікірлес болды деп кейіннен қатты бақылауға алынды, оның шығармалары саған өте пайдалы. Тағы бір қызығын айтайын. — Біздің батыс елдерінің ғалымдары қызық адамдар ғой. Олардың мына сіздің қыр елінің жайынан түк хабары болмайды екен. Карл Риттер деген жиһанкез ғалым Ковалевскиймен Петербургта кездесіп әңгімелеседі. Әрине олардың әңгімесі ғылым жайында болады ғой. Әңгіме үстінде араб елдеріндегі түйенің жүк және әскери көлік екенін айта келіп Риттер: «Түйе хұрма ағашы жоқ жерде болмайтын хайуан» деп жазған еңбегін көрсетеді.

Оған Ковалевский:

— Ғафу етіңіз, Риттер мырза, түйе деген хайуан қазақ даласында, Жетісу өлкесінде мыңдап саналады. Және сол елдердің көш көлігінің ең бастысы түйе, — дейді. Риттер өз сөзін қуаттап:

— Түйе ана мойнымен хұрма ағашы жоқ жерде азықты қайдан алады? Оның мойны жерге жетпейді,— деп таласады. Таластарының шешімін Хиуа хандығынан уәкіл болып келіп Петербурда қонақтап жатқан саудагер сонау жібек жолы атанатын тарихи керуеннің көлігі түйе болғанын айтып ұғындырады. Риттер өзінің ұғымының қате екеніне сонда ғана мойындайды.

— Мен Петр Петрович Семенов ғалымның айтуымен және сол оқуға берген шығармалары арқылы Риттермен танысып, ол кісінің жиһанкездік ғылымына бас иген едім. Түйе жайындағы күлкі екен. Ана Африкадағы жирафты көріп, түйе де соның бір науғысы (тұқымы) деп ойлаған ғой,— деп Шоқан Дабашинский ағайына Риттермен де таныстығы барлығын айтты.

— Шоқан Шыңғысович, сен бұл адамдардың шығармасын қай кезде оқып танысып жүрсің? Бұлар ірі ғалымдар ғой. Тек, біле бер, Шоқан-жан,— деп өзі Айғанымның айтқанынан естіген, Шоқаның аулындағы бала кезіндегі ерке атын бір айтып қалды. Шоқан мен Дабашинский екеуі осы сөзден сөз қозғалып, асыл ана Айғанымды біраз естеріне алды.

Шоқан мен Григорий екеуі Омбы қаласының Ордонанс-гаузе атанатын архив қоймасын құныға ақтарды. Аңадағы айтқан ойын орындап Григорий Потанин қызметтен босанып біржолата ғылым жолына ауысты. Бала күннен бірге қиялдап, сырлас болған жан досының өзінің жолына түскеніне қуанған Шоқан Григорийді өз достарымен еркін таныстырды. Және ғылым жолына бар ынтасын, халық қамқорларының пікіріне ұйытты. Григорий Потаниннің «Жоңғарлық Бұхараның сауда керуені» дейтін шығармасы осы қыстағы еңбегінен туған еді. Бұл еңбегі тұсында Шоқанның да, Петр Петрович Семеновтың да көптеген кеңесі болғаны айқын.

Шоқан архивке кіріп ғылыми жұмысына араласқан кезінде, аңада бір таныс арқылы хат жазған аға досы Достоевскийден хат алды. Аға досы Шоқанның хатын алғанын айтып, өзінің дос ықыласынан ерекше бір жүрек лебізін жолдапты.

Ш. Ш. Уәлихановқа хат

«Сіздің хатыңызды менің мейірбан досым, маған Александр Николаевич табыс етті. Әдепті әрі әдемі жазғаныңыз сондай, мен Сізді қайтадан өз көзіммен көргендей болдым. Мені сүйемін депсіз. Ал өзім ұялмай-ақ айтайын — мен Сізге тура ғашықпын. Мен ешқашан және ешкімге дәл Сізге секілді ықыластанып көрген емеспін, тіпті туған ініме де олай ықыластанбаған шығармын. Бұл қалай болғанын құдайым өзі біл-

сін. Әйткенмен бұған көптеген түсіндірме беруге де болар еді, Сізге мақтаудың қажеті жоқ қой! Өйткені Сіз менің адал көңіліме айтпай-ақ ақиқат сенетініңізді білемін, қымбатты менің Уәлиханым. Және бұл туралы он кітап жазылса да жартымды ештеңе айтып болмас еді: сезім мен ықылас деген нәрселерді түсіндіру өте қиын. Біз Өзіңізбен қоштасып жүріп кеткеннен кейін күні бойы қам көңіл болдық. Жол үстінде Сізді ылғи еске алып, мақтау сөз айттым. Егер Сіз бізбен бірге кеткеніңізде, тіпті ғажап болатын еді. Сіз Барнаулда зор әсер қалдырған болар едіңіз. Кузнецкіде (жалғыз болған кезімде) (В. бұл құпия сыр) — Сізді мен өзімнің ең жақын досым саналатын ақылды, жан-жүрегі пак бір әйелге әңгіме етіп таныстырдым. Оған Сіз туралы көп айтқаным сондай, ол Сізге көрмей-ақ ғашық болды. Мұны ол Сізді өте жақсы суреттегенімнен деп түсіндірді. Бұл тамаша әйелді Сіз бір кездері көрерсіз де, оның жақсы достарының санатында боларсыз. Мен өзім сондай болуыңызды тілер едім. Сондықтан да Сізге осыны жазып отырмын. Барнаулды пәлендей аралай алғаным жоқ. Тек балда ғана болып, танысатын адамдармен танысып алдым. Көбінесе Кузнецкіде тұрдым (бес күн). Сонан соң Змиев пен Локтада болдым. Демченский әдеттегісінше жұртты ылғи күлдіріп жүрді. Семенов дегеніңіз тамаша адам ғой.

Мен онымен етене жақындасып кеттім. Сізге көп нәрсе айтуға болар еді, хатқа жазу мүмкін емес. Алайда бір уақытта кейбір жәйттерді есітіп білерсіз, ал тап қазір дүниедегі ең қымбаттым туралы үрей, қайғы мен қамқорлық жүрегіме кенет толған шақта (мұны өзім күттім де, күтпедім де), жападан-жалғыз қалған кезімде) ал әрекет жасау керек-ақ) — Сізге ең негізгі мақсат, мұратымды, екі жыл бойы жанымды езген жағдаяттарды толық ашып айтпағаным өкінемін. Ашып айтқаным жақсы болатын еді. Аяулы досым, сүйікті Шоқан Шыңғысұлы, мен сөзімді жұмбақтап кеттім білем. Бірақ оны шешемін демей-ақ қойыңыз, тек маған табыс тілеңіз. Мүмкін барша жайды көп ұзамай өзімнен естірсіз. Қолыңыз тисе, бізге тезірек келе көріңіз, әйтеуір апрельден қалмаңыз. Айнып қалып жүрмеңіз. Сізді сондай көргім келеді, келсеңіз Сіз де зерікпес едіңіз. Омбыдан зерігіп кеттім депсіз — өйтпегенде қайтесіз! Кеңес беруді өтініпсіз: қызметіңіздің жайын, сосын жалпы жағдайды, не істеу керектігін сұрапсыз. Менің ойымша былай: еңбектенуді қоймаңыз. Сіздің материалыңыз бай. Дала жөнінде мақала жазыңыз. Ол сөзсіз басылады (ол хатқында әңгімелесіп едік қой, есіңізде болар). Өз жазбаларыңыз тұрғысынан дала салты, өз өміріңіз тағы басқа нәрселер туралы жазғаныңыз тіпті жақсы болар еді. Ол жұрт қызыға-

тындай жаңалық саналар еді. Тың нәрсе болатын себебі Сіз не жазғаныңызды білесіз ғой (мәселен, есіңізде болар, Пушкин аударған Джон Теннер шығармалары тұрғысында). Сіз сонда Омбыда да, Петербургта да жұрт назарына түсесіз. Қолыңыздағы бар материалдар арқылы географиялық қоғамға таныласыз. Қысқасы, Омбының өзінде-ақ жұрт Сізге басқаша қарай бастайды. Сонда Сіз өмір жолыңыздың басқаша болу мүмкіндігіне тіпті өз тума-туысқандарыңыздың көңілін аударалар едіңіз. Келер жазды қырда өткізбек болсаңыз, уақыт көп қой. Ал ендігі жылдың I сентябрінен бастап Россияға бір жылдық демалысқа келуіңізге болар еді. Онда бір жыл тұрсаңыз, не істейтініңізді білер едіңіз. Бір жылдық қаражат табатыныңыз хақ. Маған сеніңіз, оншама көп қаржы да қажет емес. Ең негізгісі бұл іске жаңаша көзқарас және белгілі бір есеппен өмір сүре білу керек. Мұның бәрі бір шама болжаммен шартты нәрсе ғой. Сіз осы бір жыл ішінде өз өміріңізде жаңа қадам жасауға шешім қабылдар едіңіз. Өз нысанаңызды өзіңіз көре алар едіңіз яғни одан әрі не істейтініңізді білер едіңіз. Содан соң Сібірге оралып, өз туысқандарыңызға пайда болатын ой айтып, ұсыныс жасаңыз (не ойлап табуга болмайды, не армандауға болмайды!), олар Сізді тіпті шетелге яғни Еуропаға бір-екі жылдық саяхатқа жіберуі де ықтимал ғой. Содан 7—8 жылдан кейін Сіз өміріңізді Отаныңызға зор пайда келтірердей етіп орайластырар едіңіз. Мәселен, даланың жай-жапсарын, оның маңызын және өз халқыңыздың Россияға қандай қатысы барын өз әулетіңізде бірінші болып Россия жұртшылығына таныстыру, сонымен бірге өз халқыңыздың орыстар ішіндегі сауатты мүддегері ретінде туған еліңізге еңбек ету ұлы мақсат, игілікті іс емес пе? Сіз өзіңіздің европаша толық білім алған тұңғыш қазақ екеніңізді ұмытпаңыз. Оның үстіне тағдыр Сізге үлкен жүрек пен кереметтей жан беріп, ғажап бір адам етіп жаратқан. Ешнәрседен кенже қалмаңыз, қалуға болмайды; дәлелдеңіз, тырысыңыз, тіпті реті келсе қулық істеңіз. Бәрінің де жүзеге асуы мүмкін, тек табанды болыңыз. Сіздің тағдырыңыз хақындағы утопиялық ұғымдарыммен бал ашқанымды мазақ етпеңіз, менің қымбаты Уәлиханым. Мен Сізді сүйетіндігім сондай, Сіз туралы және Сіздің тағдырыңыз туралы күні бойы толғандым. Әрине, өз ойымша Сізге жақсылық тіледім. Сол ой-арман арасында бір шындық бар. Сіз әулетіңіз ішінде европалық білім алған ең алғашқы адамсыз. Осының өзі — керемет нәрсе және ол Сізге көптеген міндет жүктейді. Алғашқы қадамыңыздың қандай болуы керектігін анықтау қиын. Бірақ бір кеңес берейін, асылында аз болжап, аз қиялдаңыз да көп қимылда-

ңыз, бірдеңеден болса да бастаңыз, өз карьераңыз үшін бірдеңе болса да істеңіз. Ештеңе істемегеннен көрі бірдеңе болса да тындырған жақсы. Алла жар болсын Сізге.

Хош болыңыз, қымбаттым менің. Сізді 10 рет құшып, сүйіме рұқсат етіңіз. Мені ұмытпаңыз, жиі-жиі жазып тұрыңыз. Цуриков маған ұнайды, ойын жасырмайды, бірақ мен оны әлі аз білемін. Семеновпен кездесіп, Семейге бірге келесіздер ме? Онда біз бір қауым жұрт болар едік. Мүмкін сонда менің өмірімде де өзгеріс болып қалар. Тәңір жарылқаса болғаны. Сізге Демчинский тағзым етіп, сәлем айтты. Хатты соның үйінде, өзіміз таңертең тамақтанатын немесе сорлы жетімдерді күтіп, шай ішетін стол басында жазып отырмын.

Менің қарсы алдымда Цуриков отыр. Ол да Сізге хат жазу үстінде. Демчинский қорылдап ұйқтап жатыр. Кәзір сағат кешкі 10. Оның неге шаршап-шалдыққанын түсінбеймін. Сізге Семей туралы бірдеңелер жазайын деп едім, қызық жайттер бар. Бірақ шынтуайттап келгенде, оннан бірін де жазу мүмкін емес. Хош болыңыз, менің мейірбан досым. Жиі жазып тұрыңыз. Мен де Сізге әрқашан жауап қайыратын боламын. Мүмкін реті келгенде өз жұмысым жайын жазуға да батылдық жасап көрермін. Мен болып Дуровқа тағзым етіңіз, мен болып оған жақсылық тілеңіз. Оны сүйетінімді және шын берілгендігімді айтып сендіріңіз.

В. С. Сізге тағзым етеді. Сіздің өзін Омбыға әкетуге тырысқаныңызды әңгімеледі. Ол Сізді ұмытпапты және Сіз туралы қызыға сөз етеді. Ф. М. Достоевский. ¹»

Аға досының елжірей жазған хатын қайталай оқып, өзіне-өзі «дос болсаң осындай адаммен бол. Қандай нәзік сезімнің адамдары. Анау Петр Петрович Семенов, Сергей Дуров, міне Россия халқының нағыз асыл адамдары», деп өзінің күнделігіне жазып қойды

Шоқан Сибирь өлкесінің қақаған аяз, бұрқыраған боранды күндерінде пеші кейде жағылып, кейде жағылмай ала қоңыр болып тұратын салқын архив қоймасында таңертеңнен кешке дейін қолжазбаларды ақтарумен болды. Осы архивте оның көп іздеген дерегі — Сибирь өлкесін Россия патшалығының алғашқы иемдене бастаған кезі. Сибирь өлкесіндегі халықтардың қонысы, шаруа жайы, олармен Россия патшалығының қарым-қатынасы жайлы болды. Бұл жағынан Шоқанның тапқаны көбі бұрыннан өзіне таныс жайлар. Шоқанның бір қуанған табысы — қырғыз елінің шежіресіне байланысты қолжазбаға кездесті.

¹ «Қазақ әдебиеті» газетінің 1965 ж. 23 апрельдегі санынан.

Екі жылдай ойды-қырды аралап, ел көнелерімен сөйлесіп, қырғыз елінің шежіресіне көп үңілген еді. Қырғыз қарияларының айтуына қарағанда — «ата-бабамыздың туып-өскен жері Әндіжан өлкесі екен» деседі. Ал, жиһанкез ғалымдардың, шежірешілердің жазғандарында қырғыздардың «Енисей», «Том», «Абақан» өзенінің бойында болып, Алатауға кейінірек көшіп барғанын айтатын. Біріне бірі қайшы дәлелдемелерді салғастырып, қайсысы сенімді екенін шеше алмайтын. Көңіліне көбірек алып архив буындыларын ақтарғандағы баса қарастырғаны осы еді.

Бірде Шоқанның қолына Ұранхай елінің «Алтын ханы» деген қолжазба кездесті. Осы қолжазбаны қарап, барлық жазылу тарихымен танысты. Бірақ, мұның ішінен де өзінің іздеген жұмбағына шешім таба қоймады. Сол буддалардың тобынан он сегізінші ғасырдың орта кезінде жазылған бір қолжазбаға кездесті. Бұл қолжазбада он сегізінші ғасырдың орта кезінде Өскемен бекінісіне қырғыз-қалмақтың он екі үйлі адамдары келіп, жергілікті әкімдерге: «біз бұрын Том мен Енисейдің аралығында тұрушы едік. Біздің басшымыз Танбың — батыр Танджи еді. Онда Ресей қазынасына аң терісінен алым төлеп тұрушы едік. Сонан он сегізінші ғасырдың бас кезінде Ғалден Сореннің үш қолбасы батыры бес жүз жауынгер тобымен келіп шауып, қырғыздарды Жоңғар тауына көшіріп жіберді. Үш мың үй қырғыз, қалмақ қолының сайланып келген қаһарына қарсы тұра алмай қонысынан ауды. Сонан қырғыздар Ғалден Соренге алым төлеп тұрды. Сонымен қатар біздің тағы бір табымыз. Соғай даласында тұрады. Олар да кейіннен Жоңғардағы туыстарын тапты. Біз де өз туысымызға қосылуды тілейміз» депті. Бұған қарағанда қырғыздардың «Енисей» бойынан ауып келуі анық. Оған қосымша жоғарыда аталған жаһанкез ғалым Риттер де (Карл Риттер) — «қырғыз, қазақ түбі бір халық, бұлар бір кезде сибирь өлкелерінде болып, кейіннен Алатау атырабына көшіп келген» — деп түйіндейді. Шоқан осы сияқты құмарта зерттеген ғылымдық еңбегімен шұғылданып ешқайда мойын бұра алған жоқ. Өйткені — әдет-ғұрпы, тілі түбірлес қырғыз-қазақ елінің шежіресін қарастырып анығын ашуға құмарланды. Шоқан шағатай тілінде жазылған «Тарих рашид» кітабын тауып алып соны оқыды. Бұл кітапта он алтыншы ғасырдағы түрік шежірешісінің жазуына қарағанда қырғыздардың Әндіжан мен Ыстықкөл жағасының аралығында жүрген мәліметі бар.

Оған қарағанда қырғыз қарияларының — «ата-бабамыздың қонысы Әндіжан алқабы» дегенінің жаны бар тәрізді. Ал, он сегізінші ғасырда Енисей бойында қырғыз елі болғанына қарағанда, бір кезде қырғыз-қазақ бір тұтас тайпалар болып, Сырдариядан Енисейге дейінгі екі аралықта көшіп мекендеп жүргені байқалады. Өзінің Ыстықкөлде қырғыз жыршысынан естіп жазып алған «Манас» жырындағы қырғыз-қазақ батырларының бірге аттанған жорықтары да осыны бейнелейді. Қонысы басқа, туыстық түбірі басқа ел бір майданда қатар жүріп қан төге ме. Және сондағы қырғыз-қазақ батырларының жауы құба қалмақ болып келеді. Сөйтіп өзінің тұңғыш қырғыз елінен тапқан үлкен дастанының халық шежіресіне қосылған құнды жаңалық екені айқындала түсті.

Анадағы он екі үйлі қырғыз-қалмақ адамдарының айтуындай Жоңғар қолы келіп килігіп, қырғыз руларын екіге бөліп тастағанға ұқсайды. Сыр бойындағылар Әндіжан алқабында қалып, Енисей бойындағылар осында бөлініп қалған. болуы керек. Ал, Енисейдегілер Жоңғар тозғындаған кезде Алатаудағы елімен қайтадан табысқан болар деп түйді. Осындай көп іздене отырып қазақ-қырғыз даласын жаңадан зерттей бастаған Россия ғалымдарына ой салар, жол сілтер ізін түсіргендей болды.

Шоқан мен Потанин екеуінің тағы бір ерекше қарастыргандары, Қашғарияға тура тартар сауда керуенінің жолы болды. Хоқан хандықтарының Россия патшалығына қырын қарайтын жайын еске алғанда, Ыстықкөл арқылы, Алтышәрге тау жолымен өту қолайлы тәрізді. Екеуі осы жолдың жобасын топшылады. Сонан екі дос қыстың көп уақытын архив ақтарып, алдағы істелер ғылыми зерттеу жұмыстарының жобасын ойластырумен өткізді.

5

Қыс ортасы ауа берген кезде Шоқан Петр Петрович Семеновтан хат алды. Осы хатпен бірге Петербургтағы «Орыс географиялық қоғамының» толық мүшесі Уәлиханов» деген сенім қағаз бірге келді. Сенім қағазға қоса «Орыс география қоғамының» 1857 жылғы 27-февральдағы мәжіліс хатынан көшірме де бірге келген. Шоқан өз оқығанына өзі сенбегендей досы Григорий Потанинге берді.

— Шоқан Шыңғысович, құттықтаймын бауырым,— деп Григорий Шоқанды бассалып сүйді.— Міні еңбегің жанды.

Ғалым атағы ардақты бағамен арналған саған. Бұл қуаныш бәріміздің қуанышымыз,— деп Григорий Шоқанды қайта-қайта сүйді. Екеуі География қоғамы басқармасының мәжіліс хатын қайта отырып оқыды. «Батыс-Сибирь өлкесінің қырғыз-қазақ өлкелерін зерттейтін бөлімінің қызметкері, әскери шенді Шоқан Шыңғысович Уәлихановтың Жетісу өлкесін, Ыстықкөл атырабын зеттеуде, Құлжа қаласындағы келісімді ғылыми тұрғыдан жобалауда істеген еңбегі, Россия ғылымының халық зерттеу саласына қосқан зор үлесі. Осы жөнінде ғылыми баяндама жасап Уәлихановтың еңбегін жан-жақты дәлелдеп жеткізген Петр Петрович Семенов-Тяньшанскийдің ұсынысы бір ауыздан қабылдансын! Шоқан Шыңғысович Уәлиханов «Россия Географиялық қоғамының» толық мүшесі етіп алынсын» делінген. Екі дос Петр Петровичтың жаңадан тіркеп алған қосалқы фамилиясын қайталап «Семенов-Тяньшанский» деп жарыса айтысты.

Петр Петрович анда Петербургға жүрерде Шоқанның қолжазбаларын қояр да қоймай алып кеткендегі сырын Шоқан түсіне де, сұрай да алмаған. Аға досының оны не үшін керек еткенін мына қаулыны алғанда ғана түсінді. Қандай адал жанды асыл адам.

Бұлар халық үшін, ғылым үшін туған жандар ғой, деп ойлады Шоқан ішінен.

Петр Петрович Семенов Омбыдан Петербургға келген бетінде Шоқанды География қоғамына мүшелікке ұсынды. Ұсынар алдында Шоқанның жаңа еңбектерін ғалымдарға беріп таныстырды. Алдымен әрі жиһанкез, әрі географ ғалым Ковалевскийге берді. Ковалевскийге Шоқанның еңбектерін бере отырып, «Шоқан біздің география қоғамына жаңадан қосылған кесек тұлға. Ол бізге жұмбақ болып жатқан Азия елінің тілін, әдет-ғұрпын, тіршілік салтын негізінен жақсы біледі. Оның үстіне ғылымдық жағынан қандай тапсырма болсын асыра орындай алатын ерекше қабілетті жас ғалым» деді. Ковалевский Шоқанның мына жаңа еңбектерімен танысып, қолжазбаның бір бұрышына: «Жас, дана ғалым» деп қуана жазып қойды.

Шоқанның аты География қоғамына әйгілі бола бастағаннан-ақ үкімет адамдарының құлағына да шалынған болатын. Әсіресе оның Құлжаға барып бітіріп қайтқан мемлекеттік жұмысы Шоқан есімін бұрынғыдан да айқындай түскен. Шығыс Түркістан елі туралы көп уақыттан бері қолға алып, өзі де ол жақтарда болып, осы өлкемен қарым-қатынастың жо-

лын табуға ынталанған Ковалевский Шоқанға ерекше назар аударды.

Осы жылдың көктемінде Ковалевский — «Шығыс Түркістанға, Алтышәрге яки Қашғарияға ғылыми экспедиция жіберу қазіргі жағдайда өте қажет» деп шет елдер министрі Горчаковтың атына ұсыныс хат жазды. Осы ғылымға негізделген хатында Қашғар шәһерінің, Шығыс Түркістан уәлаятының географиялық жағдайын айырықша суреттемеге түсіріп көрсетті. Әсіресе Шығыс Түркістан өлкесімен, Уәлиханов бастап барып анықтап қайтқан тау қырғызы, Ыстықкөл мен шекарасының ұштасып жатқанын баса айтты.

Осы бір ғылыми да, саяси мәні зор экспедицияны ұйымдастыруға География қоғамының ғалымдары ерекше назар аударды. Оның үстіне Россияның Құлжадағы консулы Захаров: «Тәшкент-Хоқан саудагерлері Құлжаға келуін, сауда араласын тоқтатты. Қашғариямен де олардың қатынасы мүлде тоқталған» деп хабарлады. Осындай Шығыс Түркістанның басқа көршілерімен қатынасы бөгеліп тұрған кезде сауда қатынасын ұйымдастырып, соған жапсарлап ғылыми экспедиция адамдарын жіберу қажет. Ол экспедицияға сол елдің салт-санасын, тілін білетін аса сенімді, беделді адам табу керек» десіп іздестірді.

Ковалевскийдің ұсыныс хатын орынды деп тапқан шетелдер жұмысының министрлігі, өздерінің халықаралық жұмыстарды басқару бөлімі арқылы мәселе көтеріп, патша ағзамның рұқсатын сұрады. Александр I патша «қарсы емеспін» деп қол қойып рұқсат етті. Осы рұқсат қағазды алысымен шетелдер жұмысының министрлігі және әскери министр Суханет Омбының генерал-губернаторы Гасфортқа: «Қашғария экспедициясын ұйымдастыруға кірісіңіз. Оған саудагер түрінде татардан яки өзіміздің қол астымызға қараған тәшкенттіктерден сенімді адамдар жіберілсін. Сонымен қатар ғылыми жұмыстарды жүргізетін өзіміздің жігіттерден приказчик түрінде адам қосылсын» деп тапсырды.

Өздерінің ұсыныстары қабылданған География қоғамының ғалымдары, асқан қуанышпен экспедицияның ғылыми жұмысының жобасын жасады. Сонымен қатар Гасфортқа Семенов-Тяньшанский, Ковалевский бастаған ғалымдар қол қойып хат жазды. Ол экспедицияны тездетуді қатты өтінді.

Әскери министрліктен және шетелдер жұмысы жөніндегі министрліктен Алтышәрге экспедиция ұйымдастыру жөнінде қатынас қағаз келгенде Гасфорт үлкен ой үстінде болатын. Хоқан, Хиуа хандықтарының Қашғарияға соқтығып, Уәлихан қожаның Алтышәрге кіріп кеткен хабарын алып отырған. Тау қырғыздарының арғы шеткі руларының да сол дүрбелеңге қатынасы болды. Қырғыз рулары қобалжуда деген хабарды алып Гасфорт Шоқанды тығыз түрде Жетісуға аттандырған еді. Верный. Қапал бекінісіндегі шекарашылардан қарулы жасақ қосып, Ыстықкөл маңында болып, арғы елдегі бүліншілікті бақылауды тапсырған болатын.

«Осы бір дүрбелең кезде арадан сыналап кіріп кетіп, Шығыс Түркстанды басып алуға болар еді. Қытай патшалығының Шығыс Түркстандағы қолы ондай күшті емес. Ал, мына Алтышәрге кіріп Қытаймен жауласып жатқан Уәлихан қожа біздің әскери күшті қарсы алады. Сонда біз Хиуа, Хоқан хандықтарынан дос табамыз. Алтышәрді Қытайдан бөліп, Россия мемлекетін ұлғайтамыз» деп Гасфорт өзінше Азияны оп-оңай жаулап алмақ ерлік жобасын ойлап дайындықтар жасап еді. Бірақ оны әскери министр мен шетелдер жұмысының министрлігі «дұрыс емес, Қытай сияқты тыныш отырған елмен соғыс ашылып кетеді» деп тоқтатып тастаған.

Осындай алуан толқынды ойдың үстінде отырған генерал-губернатор экспедиция жұмысына солғындау мойындады. Әсіресе сауда қатынасы түрінде жіберілетін экспедиция адамдары барлығы шығыс елі текті татар, қашғарлық, өзбек, ұйғырлар болуы керек. Ондай топтың құрамына сенімді адамдар табыла ма? Осы жұмысты ұйымдастырып адам табуды Карл Казимирович Гутковскийге жүктеді. Карл Казимирович генерал-губернатордың әрі тығыз, әрі өте жауапты бұйрығын алып Семейге суыт жүріп кетті.

Аса жауапты жұмыспен келген генерал Гутковскийді Семейдің губернаторы және әскери полковник Хомонтовский құрметтей қарсы алды. Карл Казимирович Семей қаласында экспедицияның адамдарын табу ісіне кірісіп, қаланың татар шалақазақ бөліміне әлденеше рет барып Боқаш Аупаевтың үйінде болды. Семей қаласындағы татар, шала қазақ қашғарлықтарға аса абройлы Аупаев Гутковскийді құрмет тұтты. Ол кісінің тапсыруымен экспедицияға саудагерлерден сегіз адамды тапты. Олардың ішінде заты қашғарлық Мұсабай

Тоқтыбаевты керуен басшысы етіп лайықтады. Боқаш Аупаев өзінің қарттығын айтып алыс жолға жүруден бой тартты. Мұсабайдың Қашғарияда туған-туыстары бар, оның керуен басм болуы экспедицияның мақсатына да өте қолайлы. Ол елдің ішкі жайынан хабар алып отыруға жағдайлы. Бұл жағына иланған Карл Казимирович бастаған үкімет адамдары соған келісім істеді. Ендігі жағдай ол жаққа апаратын саудасаттық жабдығын сегіз адам орталарынан өз қаржыларына алып баратын болды. Бір ғана шарт, олардың сауда қаржылары талан-таражға ұшыраса, шығынды үкімет көтеретін болып шарт жасалды.

Осындай келісім жасалып жатқанда Алатауда қырғыз ішінде жүрген Шоқаннан Гасфорттың атына жазылған хат келді. Ол хатта Шоқан: «Мен қырғыз еліне қатынасқан Ташкент және Хоқан адамдарымен сөйлесіп Қашғариядағы жанжалдың жайын білдім. Қашғарға Хоқаннан ұрланып барған Уәлихан деген қожа шәһәрдің қақпашыларын алдап қорған ішіне кіріп кетіпті. Сөйтіп алдымен күзет бастығының бейқуат отырған жерінде басын шауып, қорған күзетшілерін тегіс қырыпты. Қалаға кіріп мұсылман ұранын «ғазуат» шақырып Қытай әкімдеріне қарсы көтеріп, қаланы басып алыпты. Сол жерден Алтышәрдің әкімдерін қырып, қаланы басып алуға қарақшыларын аттандырған. Қапелімде шәһәрдің ішіне бандыны кіргізіп алып қырғынға ұшыраған қытай мемлекетінің адамдары шұғыл шара қолданып, әскер төгеді, бандылардың басқа шәһарге барғандары қолға түсіп, Уәлихан қожа қашып шығыпты. Қазір сол мұсылман қауымы мен қытайлықтар арасындағы ұғыныспағандық тексерілуде. Қалғанын тағы хабарлаймын» деп жазыпты.

Шоқаның осы хабарлауын Петербургқа жеткізіп Гасфорт бір данасын Семейдегі Гутковскийге жібереді. Оны жібере отырып, экспедицияны ұйымдастыру жұмысын тездетуді тапсырды. Шоқаның жазған хабарлауы оқып танысқан Карл Казимирович Шоқанға іле хат жазды. «Шоқан, сен ана Қашғарияға барам деуші болма. Мына сияқты бүлініп жатқан ел сенің кім екеніңді біліп қойса тірі жібермейді. Және олар сені білмей қоймайды. Қытайдың Құлжадағы әкімдері сенің кім екеніңді Семейдегі ташкенттіктерден-ақ біліп алады. Олар біздің елдің барлық сырын жеткізіп отырады. Ал, өзің жүрген Алатау қырғызының Алтышәр жақтағы көшпелілері Қашғарға хабарлайды. Сен өзің сол қырғыздың шетінде сенімді жерде қал да, Қашғарияға Мұхаммедакуп Жанғұловты жібер. Ол сенің керекті мәліметтеріңді жазып әкеліп береді» деп жазды. Карл Казимировичтің мұны жазып отырғаны осы экспеди-

цияны ұйымдастыру жайы сөз болғанда ол жаққа үкімет тарапынан жіберілетін құпия уәкіл етуге Шоқанды ұйғарған-ды. Әскери министр Сухозанетке Госфорт: «Бұл экспедицияға менің қол астымдағы қызметкерлердің ішінде бір ғана сенімді адам бар. Ол поручик Уәлиханов. Бізге бағынышты мына қырғыз елінің сенімді сұлтаны полковник Шынғыс Уәлихановтың баласы. Өзі Кадет корпусын бітірген. Және мына Азия елінің әдетін, тілін жақсы білетін, сенімді офицер» деп жазған. Петербурдағы департаменттен Гасфорттың жазғанына қосылған келісім қағазды алысымен экспедицияға жіберілетін адамы сөз болғанда Гасфорт алдымен Шоқанды сол уәкілдікке тағайындаған. Оған қоса Гасфортқа География ғылым қоғамынан Ковалевский мен Семенов-Тяньшанский екеуі Шоқанды жіберуді ұсынған қағаз келген. Және Шоқан өзі өткен күзде Семенов-Тяньшанскийге Қашғарияға баруға уәде бергенін де білетін. Осылардың бәрін қорытып, аталық қамқорлық көзбен жанаши қарайтын Гутковский шын жүрегінен басалқа ақылын айтып сақтандырып жазды.

Семейде Гутковский Госфорттан тағы да хат алды. Бұл хатында: «Семейдегі сауда керуеніне деген адамдарды тапқан болсаңыз, олармен келісім жағын тез бітіріп, Жетісуға Алатау округіне жетіңіз. Ол жердегі бекін бастығы Премышльскиймен ар жағынан Уәлихановты шақыртып алып Жетісудан Қашғарияға жүретін керуен жолының кестесін жасаңдар. Сонымен қатар Уәлиханов арқылы қырғыздың бас манабы Борамбайға біздің сыйлығымызды жеткізіңдер» деп жазған.

Генерал-губернатордың бұйрығын ала салып Верный бекінісіне құйғытқан Гутковский ілезде-ақ жетті. Ол келе Шоқанға хат жазып төтенше кісі жіберіп шақырып алды.

Осы жерде Гасфорттың Шоқанға арнап жазған нұсқау хаты да, сонымен қатар экспедицияға дайындалған тапсырмасы да келді. Гутковский, Перемышльский, Шоқан бәрі бірлесе отырып экспедиция керуенінің қай жолмен баруы жайында ұзақ кеңесті. Гасфорттың Шоқанға жазған хатында Құлжа арқылы барса деген ойын білдірген. Ондағы генерал-губернатордың тыянақ ететіні өткен жылғы Шоқан барып келісім жасап қайтқан таныс әкімдер керуенге қауіпсіз жолбасшылық етер ме еді деген ой болатын. Ал, мына кісілер ақылдасқанда қырғыздың Бұғы руының ішімен Ыстықкөлдің оңтүстік-шығысын басып, Мұзарт асуымен өтуді лайық көреді. Бұл жолдың ерекшелігі — керуеннің жүк көлігі мен малдарына көш жолы жайлы. Осындай жол жобасы қаралып жатқанда қырғыз Борамбай манабтың қайтыс болған қайғылы хабары Омбыға да, Верныйға да келіп жетті.

Аса бір жауапты да қиын жолға бет алғанда шекарадағы ең бір сенімді ру басының қаза болуы экспедиция адамдарына үлкен ой туғызды. Әсіресе - Бұғы руының басты манабы өлуі, Сарыбағыстың аламан бұзықтарына үлкен жол береді. Олар Борамбаймен достасып, Бұғы қырғызымен қол жалғап-жол тартпақ керуенге қалай да кедергі жасайды. Осындай толқын үстінде отырғанда Семейден тығыз почта көңілсіз хабар алып келді. Борамбай манабтың өлгенін естіген Семей саудагерлері: «Сарбағыс руы жолда тонап алады. Олардан бізді қорғайтын Бұғы руының басшысы өліп қалды. Біз қарап отырып қанталауға түспейміз», деп дайындығын тоқтата бастаған.

Комиссия басқа жұмысты тоқтата тұрып, Гутковский Семейге тығыз почта атымен қайта жөнелді. Гутковский Семейге келіп, Аупаев Боқашпен сөйлесіп, анадағы саудагерлерді қайта жинап, жүруге әзер дегенде көндірді. Қапал, Верный бекінісінен керуеннің жолын қорғап отыратын жүздеген атты әскер жіберуге келісім істеді. Жолдарының қауіпсіздігі қамтамасыз етілген саудагерлер дайындығына кірісті. Гутковский Верный бекінісіне қайта жүрерде Аупаев Боқашты өзімен бірге ала жүрді. Өйткені керуен Жетісуға келгенше Боқаштың қатарында болуы өте қажет. Орта Азияның көп жерін аралап, ол жақтың сырын, жайын жақсы білетін Бокаш керуенді осы жерден аттандырып қайтатын болды.

Гутковский мен Бокаш келгенде, Шоқан Ақсу бекетіндегі Керей деген қазақтың ауылында еді. Алдарынан тосып алды. Шоқан мүлде іші пысып зерігіп қалған-ды. Карл Казимировичті қуана қарсы алды. Көпті көрген, елдің жайы-күйі, сырына жетік Бокаш бір тамаша ойын ұсынды. «Осыдан жиырма жыл шамасы бұрын Қашғардан кішкене баласымен бір саудагер Семей арқылы Орал жағына барған болатын. Баласының аты Әлімбай еді. Ол қашғарлық сол барған бетінен қайтып Қашғарға оралған жоқ. Менің естуімше ол қашғарлық Саратовқа барып дүкен ашып тұрыпты. Сонан қайтыс болып, ана жас баласы қалған. Ол Қашғарияға баруға жолын да білмейтін болар. Ал, олардың Қашғарда жақын туыстары бар, олармен де хат-хабары кем шығар. Сондықтан Шоқан сұлтанның аты бүгіннен бастап Әлімбай болсын. Және ол жай бір керуенші яки саудагер болып бармасын, керуен басы болсын. Өйткені Қашғардағы туыстары Әлімбайдың азамат болып ер жетіп керуен басы болып келгенін қатты қуаныш етеді. Онда жүріс-тұрысы қауіпсіз болады. Керек деген қаланы ондағы туыстары өздері ертіп аралатады» деп ұсыныс жасады. Бо-

қаштың бұл ұсынысы Гутковскийге де, Шоқанға да аса ұнады. Шоқан сол күні сонау Кадет корпусын бітірген жылдан бастап сылап-сипай, кербез бөліп, қайыра тарап қастерлейтін шашын ұстарамен қырғызды. Үстіндегі офицер киімін шешіп, азия елінің ұзын шапан, шолақ жең кемзасын киді. Аяғына жылтыр қара мәсі мен кебіс киді. Сөйтіп Шоқан шығыс елінің саудагер байбатшасы болып шыға келді.

Аупаев Бокаштың айтуымен Мұсабай Тоқтыбай ұлы барлық сауда-саттық жұмысын басқаратын керуен басы, ал арнаулы уәкілдікте керуен басы Шоқан. Сол сияқты тек, Аупаев пен Мұсабай, Шоқан, Гутковскийлердің арасына мәлім бір сыр — Шоқан — Әлімбай, Мұсабайдың жақын туысы. Өйткені бұлармен бірге баратын керуен адамдары Шоқанның кім екенін яки офицер екенін білмеуі керек. Осындай жан-жақты сақтықты қарастырып, Шоқан керуенді Қарамола бекетінде күтіп алды. Барлық жол жайын, Верный, Қапал бекіністерінен керуен жолын бақылап отыратын отряд әзір отырған-ды.

Керуеннің құрамында отыздан аса қолқанат қызметкерлер, сегіз приказчик бар. Олар тек керуен басыға бағынады. Керуеннің бас-аяғы жиналып жүріске бет алуын күтіп жатқан Бокаш, барлық адамдардың басын қосып, жол ашар құрмалдығын сойғызып бір бас, бір тас болып, не көрсе бәріне ортақ болуға бәрінен ант алды. Сонымен қатар ешбір адамға өздерінің жон-жосығын, қалай ұйымдасқанын айтпауға да анттасты. Шоқанды барлық керуен адамдарына айырықша тапсырып, жататын қосын ерекше жабдықтатып қолынан аттандырды. Жүз түйе, алпыс атпен, кашғарлықтарға өте қажетті деген асыл кездеме тиіп керуен алыс жолға аттанды.

2

Оңтүстіктің тамылжыған ыстық шілдесі басталды. «Түні салқын, күні ыстық, суы салқын, сайы мүк» деп жырланатын Жетісудың Жоңғар сілемін бөктерлей, салқар-салқар көшін тартып керуен мамырлап басып жол тартты. Көш Алтын Емел алқабына келіп, Шоқандар қосы қонғанда өткен жылғы Ыстықкөлге дейін бірге барған Әбілез төре алдарынан шықты. Әрі аталас туысы, әрі жолыда, жасы да үлкен ағаны Шоқан құрмет етіп өз шатырына түсіріп қонақ етті. Қос басы Мұсабай Шоқанмен бірге болып, Семейден алып шыққан тәтті, дәмді жемістерді төгіп сыйлады. Шоқандардың жүрісінен хабар алған Жалайыр руының төресі Жанғазы, өзінің көтермешілерімен келіп Шоқандарға сәлемдесті. Аласа бойлы, қа-

рынсау Жанғазы Шоқанның шатырына кіріп отырар-отыр-мастан:

«Атам Әділ Абылайдан тараған,
Сол атама Абақ, Тарақ қараған.
Жалайырдай жалпақ жатқан ауылым
Қай қамалға қарсы қойсам жараған»

деп жырлай бастап өзін Шоқанмен таныстырды. «Шырағым, Шоқан, естуімде, бастағаның ақпатшаның көші көрінеді. Әкелгенің мына жатқан Ұлы жүздің жалпақ еліне ұлы патшалықтың жақындық достығы көрінеді. Сол Ұлы жүздің бір қалың руы Жалайыр, ол біздің ауымыз. Ауымыздың деңгейінен бірнеше рет өттің, бізді елеп ат басын бұрмадың. Жасың кіші болса да, жолың үлкен ғой, сыртыңнан естігенше дидарыңды көрейін деп келдім,— деп бір тоқтап,— Шырағым, Шоқан, сөкпе, Жалайырдың қойы көп, Жанғазының ойы көп. Мынау сауда-саттыққа алып шыққан көшіңнің бір шатырын біздің ауылға жібер. Мына Тәшкент, Хоқаннан келетін саудагерлердің жолы бөгеліп, Жалайыр ауылы жалаңаш отыр. Соларға саудалат,— деп тоқтады.

Сайрай кірген төре ағасының сөзін әбден тыңдап болып, Шоқан — сауда жайының билігі керуен басы Мұсабай мырзада екенін айтты. Мұсабай да қазақтың әдет-ғұрпына жүйрік әдетімен:

— Жанғазы төре, біздің қос Қытай патшалығының келісімімен мына кездемені Алтышәрге, арнап алып шыққан еді. Оны жолда жырымдасақ екі мемлекеттің келісіміне қайшы болады. Біз сіздің еліңізге амандық болса, алдымыздағы көктемде арнайы сауда керуенін келтіреміз. Оған дейін бізге рұқсат етіңіз,— деп аса сыпайы тілмен жеткізді.

Керуен Алтын Емелде екі күндей болып, Тезек аулынан, Әбілезден бірнеше жол білетін адамнан басшы алып, ілгері тартты. Алдын ала жіберілген даяшылар ұйымдастырған Албан-Суанның, ұйғыр ағайындардың қайық тілін білетін адамдар алдарынан әзір болды. Солар дайындаған желқайыппен аттарды, түйелерді шұбырта жетектеп, Іледен екі күн дегенде зорға өтіп болды. Керуен Іледен өтіп Алатаудың оңтүстік саласын бойлай отырып Қарқара жайлауына, Кеген төріне келіп қонды. Сонау Семейден ұзақ жол жүріп, арықтап-шалдығып келген көліктерін жайлауда біраз күн тынықтырып және қырғыздың Бұғы руына барып қайтуға қосшы алып Шоқан жүріп кетті.

Шоқан өзінің досы тұтқан манабы дүниеден қайтқанда осы маңда еді. Естісімен орнына барып қазақша қайғы бөліскен болатын. Бұл жолы Омбыдан генерал-губернатор Гасфорт-

тың Борамбайға арнайы жіберген сыйлығын әкеліп тапсырды. Бұғының ру басы манабтары Шоқанды және аға манабқа генерал-губернатордың сыйлық жіберіп құрмет көрсеткенін ерекше бағалады.

Шоқан Борамбай аулына барғанда осы Бұғы елінің ішіне келіп, сауда істеп жатқан бір-екі қос кашғарлық саудагерге кездесіп олармен танысты. Және Хоқан, Хиуа шекарасының жайын, Қашғар қатынасын барлап біраз құпия зерттеу жүргізді.

Шоқанның алып қайтқан бір жаңалығы — Қытай үкіметі Алтышәрге, Азия елдерінің қай қаласынан келіп сауда істеймін деушілерге бөгет болмасын деп жарлық шығарыпты. Осыны алысымен керуен Ыстықкөл алқабына жетуге, тезірек Қашғарияға асуға асықты. Қытай үкіметінің жоғарыдағы кеңшілігін алысымен Хоқан басшылары Алтышәрге өтетін керуеннен алым алып отыруды ұйымдастырған. Сол үшін Қашғарға өтетін керуенді тек Ферғана жазығымен бір-ақ жолмен өткізетін болған.

Шоқандардың көші Ыстықкөл алқабына келісімен, анадағы Шоқан жолығып сөз байласып қайтқан Қашғар саудагерлерін тауып алды. Бұл қашғарлықтар қырғыз елінен мал жиган саудагерлер екен. Олар Шоқандардың көшімен өз малдарын қатарластыра көшіріп бірге жүретін болды. Өйткені Қырғыздардың жол тосып керуен тонап отыратын қарақшыларынан қорықты.

Екі жылдан бері келіп офицер шенімен елін ойлы-қырлы аралаған Шоқанды қырғыз адамдары танып қалуы да мүмкін. Егер олардың бір қара жүрегі танып қалып, мына кашғарлықтарға сыбыр етсе, Шоқан өмірі қатерге ұшырайды. Осындай сақтық оймен Шоқан Ыстықкөл алабына келісімен «Сырқатпын» деп өзінің үйінен шықпай жатып алды.

Керуен үздіксіз көшіп Заукен шатқалына келіп, Алатаудың Алтышәрге қарап асар асуына өрлеуге бет алды. Шоқан осы жерден өздерін қорғай ере шыққан қазақ-орыс тобын кері қайтарды. Өйткені, ана кезеңнен казак-орыстың төбесін көрсе-ақ, жол күзетшілері Қашғарға да, Хоқанға да қолма-қол хабарлап шу көтереді.

Енді ол танымаған ел, табаны тимеген жат жерге жеке-дара қадам басты.

Заукен шатқалынан өрлеп, Алатаудың ең бір биікте қиын кезеңіне көтерілді. Әлі қары бекіп, қапсағайы бітелмесе де Үстірттің түтегі адамды да, көлікті де тұншықтыра бастады. Теңіз деңгейінен бірнеше шақырым биіктіктің сиреген әуесі өкпені өшіріп діңкені ұйлықтыра түседі.

Асудың арғы белесіне шығар белдеуге келіп керуен қостікті. Осы жерге түйенің жүгін түсіріп, қосты көтеріп ыстық ішуге кіріскенде, керуенге бір топ ұры келіп аттарды ала жөнелді. Керуеннің байлаудағы аттарға мінген жігіттері мылтық атып, жауға жете араласып үлкен төбелес болды. Бірнеше ұры қолға түсті. Оның ішінде қырғыздың атақты қарақшысы Би Жанеттің інісі бар. «Бізден қателік болды, қашғарлық деп ойлап қалып едік. Сіздерге ешбір тиеміз деген ниетіміз жоқ» деп ант-су ішті. Бұлармен ұстасып, Жанеттің інісін байлап алып жүргенде қайда апарады? Мына сияқты байлағанда бау кесетін қашқындарды бағып отыру о да бір қиын жағдай. Осыны ойлап Шоқан мен Мұсабай қарақшылардан ант алып босатты. Керуен осы белдеудің жазық жайлауында бір-екі күн көлік тынықтырып еруледі.

Асуға таяп тағы бір көшіп қонды. Алдыңғы жол тосар қарақшының шабуылынан сезіктеніп сақтанып қалған керуен, мылтығынан оқ алмай, аттарын арқанмен ұстап сақ күзет қойып отырды. Жүзге тарта қол тағы да келіп шабуыл жасады. Бірақ, сақ отырған керуен жаппай мылтық атып қарақшыларды жолатпады.

Мылтықтан жүректері шайлыққан болса керек қарақшылар қайталап шабуыл жасай алмады. Керуен Алатау асқарының асуынан асып, Шығыс Түркстан жазығына бет алды. Еңіске қарай жылжыған көштің алдынан оза жүріп Шоқан бір қырқаға шықты. Ол артында аспанмен тілдесіп қалып бара жатқан ақбас Алатауды тамашалай қарады. Алдында шексіз көсілген жазыққа көз жүгіртті. «Петр Петрович Семенов-Тяньшанский аса алмаған асқарлы асу артымда қалды. Неміс ғалымдары: Гумбольдт, Риттерлер аяғын баса алмаған Шығыс Түркстанның Алтышәрі мынау. Бұрын ғылым адамы аяғын баспаған ақ тақта алыс аймақ, сәтті сағатқа алқабыңды аш! Әуестігім жаратылысың, халқың мен қасиетті шежіреңді сайра, пердеңді аш!» деп ойға батып біраз тұрды.

3

Мұсабай мен Шоқан сақтық етіп, Қашғардың ақсақалына шапқыншы жіберіп, қырғыз жол тосарларынан қорғайтын қарауыл көмек сұраған. Қеруен Алатаудың етегіне түсіп, Қашғар жазығына жеткенде алдарынан сұраған қорғау тобы келіп жетті. Олар Қашғар ақсақалының хатын, достық белгісіне жіберген Мұсабай, Шоқан және приказчиктерге сыйлық шапандарын әкеліп жапты. Және Уәлихан қожаның қаныпезер тобы

қолға түсіп, өзі қашып кеткенін, Қытай үкіметінің Қашғарға тиыштық орнатқанын айтып жақсы хабар жеткізді. Керуеннің өте қауіптеніп келе жатқан бір қорқынышы сол Уәлихан қожаның бұзық тобы еді. Ол жағының тынышталғаны керуен басыларды ерекше көңілдендірді.

Келесі күні керуен Қытай елінің шекарадағы шағын бекінісіне келді. Балшық дуалмен қоршалған шағын бекіністің төрт бұрышында төрт қарауыл мұнарашық бар. Бір ауыз үлкен қақпа арқылы ғана тексеріп өткізеді.

Бекініс бастығы Қытай офицері орнында болмай, керуен бекін қасында түнеп қалды. Бұл күнгі түн Шоқан үшін сондай ұзақ болды. Өйткені алда баратын шәрі—бүкіл еуропаның ғашық болып жете алмаған Қашғар шәрі. Шығыс Түркстанның бай тахыты. Ал, көретін қауымы — азияның көне мәдениетінің жиынтығы сақталған тарих қоймасы тәрізді. Оның үстіне күні кеше дүрбелеңге ұшырап, бөрігіп отырған жұрт. Осындай ойлар кешіп дұрыстап көз іле алмады. Шоқан жол дәптеріне — «Шығыс Түркстан шекарасына жеттік, 27 сентябрь 1858 жыл» деп жазып қойды.

Күн көтеріле керуен қауымы оянып тіршілігіне кірісе бастағанда бекіннен хабаршы да келді. «Қытай офицері келді, керуен басыны шақырады», деп хабарлады. Мұсабай мен Шоқан тәртіппен келіп бекін бастығы офицермен танысты. Жол қағаз екі елдің келісім хатын көрсетті. Бас киімінің шекесіне алтындаған домалақ түйме қадаған Қытай чиновнигі салмақты, баяу ызбармен қабылдап, қағазбен танысып, Мұсабай ұсынған сыйлықты алып қорғанға кіруге рұқсат етті.

Рұқсат болысымен асығып отырған керуен бекін қақпасынан ағыла, Қытай мемлекетінің ішіне кіре берді. Алдындағы Қашғардың ынтықтырған көне қаласына Шоқан асыға жүріп келеді. Бұл жақтың халқының, адамдарының тәртібінен Шоқан бейтаныс. Ол жағынан Шоканның сенетіні — Мұсабай көпес

Қашғар қаласына таянған жерде алдан бір топ қару-жаракты әскерімен Қытай төресі, Қашғар бегі шықты. Олар келіп танысып, Мұсабай, Шоқан тағы басқаларының бас белгі қағаздарын тексеріп, ерекше сақтық етті. Қаланың ішінде де әскери сақтық тәртібі орнай қалған. Шекарадан жайбарақат өтіп, еркіндей бет алған керуен адамдары алдарынан мына сияқты тексеру шыққанына абыржыңқырап қалды. Бірақ ол тексерудің неден шыққанын тексеруден күдіксіз өтіп, қалаға кірген соң білді. Алғашқы бекіннен өткенде Мұсабай тілмашқа сыйлық беруді ұмытып кетіпті. Бастығына сыйлық беріп, өзін елемеген Россия мырзаларына өкпелеген тілмаш Қашға-

рияға құпия хат жазыпты. «Мына Россия керуенінің ішінде татар бар, өздері қару-жарақты. Бұлар ұрланып кіріп бүлік көтеруге келген болуы керек, сақтанбаса болмайды»,— деп. Сондықтан да Қала ішіне әскери тәртіп қойылып, қадағалай тексеру осыдан болыпты. Бірақ, тексеруде татар адамын және қару-жарақ таппаған Қытай. Қашғар адамдары керуенге бейбітшілік тәртіппен кіруге рұқсат етті.

Қалаға кірместен бұрын Мұсабай қасына өзімен бұрын да осы қалада болған жолдасын ертіп Насреддин ақсақалға барып сәлем берді. Бұрыннан таныс қала ақсақалы Мұсабайды өте сенімді ықыласпен қарсы алды. Анау тілмаштың өсегімен үрпиісіп қалған қала халқының сезігін мүлде жадыратып, керуеннің алаңсыз орналасуына басшылық етті. Насреддин ақсақал Мұсабайға қайтарында өзінің зекетшісін қосыпты. Шаригат бойынша Мұсабай өздерінің сауда қазынасынан мешіт пайдасына зекетін беріп қайтарды. Зекетші кетісімен Қашғар қаласының бастығынан арнаулы тексеруші чиновниктері келді.

Ол да өзінің тәртібімен тексеріп, сезікті еш нәрсе таппай қалаға қайтты.

Барлық тексеруден өтіп, керуен малдарын, көліктерін жайылымға қала сыртына қалдырып, саудалық жүктерін алып қалаға кірді. Қашғардың шаңы көпіріп жатқан тар көшесімен, Тумень өзеніне салынған ағаш көпірден өтіп қаланың ортасына тартты. Мұсабаймен қатарласа Шоқан керуен алдынан қаланы тамашалай жүріп отырды.

— Шоқан сұлтан, енді мына қалада сайран саламыз. Шарап ішеміз, қыздардың биін көреміз, ән тыңдаймыз,— деп, сабырлы, діндар Мұсабай мүлде желіге сөйледі. Мұсылман дінінің ұйып тұрған орталығында мына сияқты дін жолына қайшы нәрселерді істейміз, деп Мұсабайдың желіге сөйлегеніне Шоқан таңданып:

— Мүсеке, бүгін шығыс пірадэрларына келіспейтін қайдағы бір шарап, ойын-күлкіні ауызға алдыңыз, әлде ана бір қалада тұрып сондай көңіл көтеріс жайларда болды ғой, деп мені әзілдеп келесіз бе? — деп жымиды.

— Жоқ, Шоқан сұлтан, мен сізді ажуалап айтқаным жоқ. Қашғарияда гиш-гишраттың бәріне жол ашық. Оның тамашасын аман болсақ ертең-ақ көрсетем,— деп қарқылдай күлді. Шоқандар жүріп келе жатқан ұзын көшенің екі жағында қатарластыра қадаған биік сырық қадалар тұр. Олардың жоғарғы жағына тор көз жәшіктер ілініп қойылған. Әрбір жәшікте адам басы.

— Мүсеке, мына қадалар, мына тор көз жәшіктер, онда

тұрған адам басы неге ілініп қойылған? — деп Шоқан таңдана сұрады.

— Бұл анада өзіміз естіген Уәлихан қожаның нөкерлерінің басы. Олардың қолға түскенінің басын кесіп әдейі мына жол бойына ілген ғой, көрген елдің жүрегін шайлықтыруға, — деп Мұсабай басын шайқап, сұры қашып өзінше әлденені күбірлеп өтті. Шоқанда үн жоқ.

Сырттан келген керуенді әдейі осы көшемен жүргізеді екен. Бұл көшені «ажал дарасы» дейді екен. Шоқандар да осы көшемен жүріп қонақ сарайға жетті. Оларды «Әндіжан» деп атайтын қонақжайға түсірді.

Насреддин ақсақал өзінің сенімді адамдарын жіберіп, Мұсабай, Шоқандардың түскен қонақжайларын қарастырып, құрмет көрсетті. Қонақ үйге орнығып бірер күн дем алғаннан кейін Қытай ұлықтарының Қашғариядағы ең үлкені Доргабек керуен басшыларын өзіне шақыртып алды. Тілмаш арқылы сөйлескен Қытай ұлығы бұлардан жүріп келген жолы, алып келген сауда-саттық жабдығы, қанша адам, олар кімдер бәрін қайталап тексере сұрады. Қытай ұлықтарының мына сияқты бірінің артынан бірі сұрау, тексеруінен сезіктене үйлеріне келді. Келесі күні Қытайдың тағы бір ұлығы шақырып танысты. Бұл өте бір байсалды, есті адам екен. Онымен қатар Қашғарлық «Хакімбекте» қайталап тексеру істеді. Аяғында Қытай ұлығы өз тілінде: «Бұлар орыстар емес, татар да емес, нағыз әндіжандықтар ғой. Енді мазалау керек емес, еркін саудаларын істей берсін», — деді. Мұсабай, Шоқандар сондай еркін дем алып күдіктерінен жеңілденді. Осы уақытқа дейінгі тексерудің бәрі олардың із-өкшесіне түсіп аңдушы өсекші барын аңғартты.

4

Екі-үш күндей мазалаған тексеру тоқталып Шоқан қаланың ішін аралап, Шығыс Түркстанның мәдениет орталығы болған шәрдің сән-салтанатымен таныса бастады. Мұсабай да, Шоқан да дүкен ашып сауда жүргізді. Керек-жарақ ала келіп әңгіме шертетін адамдар да кездесіп, Шоқан олардан халықтың тұрмысы, шаруасы, көне тарихы сияқты жайларды да сұрастыра отырды.

Бұхара, Хиуа шәһەرларындағы мұсылмандықтың қатал қалыптасқан қысымы бұл шәһәрда жоқ екен. Мысалы, Бұхара, Хиуадағы азан айтылғаннан кейін көшедегі адамдарды мешітке полициялардың қамшымен айдап апарып намазға ұйытуы мұнда мүлде жоқ. Әйелдер пәрәнжа жамылмай-ақ

жүреді екен. Бұхара, Хиуадағы мұсылман молдалары көшеде қасына жендет ертіп жүріп, көрінген адамды ұстап, құран аятын оқытып, дұрыс оқи алмаса дүре соғу сияқты зомбылық та жоқ. Алыстан естілгенде мұсылман дінінің ең бір мықты жері деген Қашғария дін басылары мұсылмандықпен қатар адамдық тәртіп, мәдениет ұшқынынан хабардар екен.

Қашғарияда неке жағынан да көп кеңшілік бар екен. Мысалы, некелі адамдар бірі мен бірі бірге өмір сүруге көңілсіз болса, ерікті түрде айрылысып, басқа адаммен некелі болуға ерікті екен. Сондықтан да бұл шәһәрда көп әйелділік жоқ екен. Осындай адам еркіне аз да болса кеңшілік бары Шоқанға, мына Бұхара, Хиуа діндарларының тәртібіне қарағанда әлдеқайда оңды болып көрінді. Осы сияқты өзі анықтаған жайларды күнделік дәптеріне жазып еңбек ескертуін толықтыра берді.

Қашғариядағы айнымас бір тәртіп, шеттен келген әрбір адам уақытша үйленуге міндетті. Ондай үйлену бұл қалада тәртіпке қойылған. Қаланың бір бөлімінде сондай уақытша әйелдікке арналған жас қыз, келіншектер тобы тұрады екен. Бір-екі күн өтіп сауда-саттықты жолға қойып алғаннан кейін Мұсабай:

— Шоқан сұлтан, біз енді үйленуге баруымыз керек. Әйтпесе бұл қалада тұруға болмайды,— деді. Мұсабайдың сөзін әзіл ме дегендей Шоқан нанарын да, нанбасын да білмей аңыра бетіне қарап жымыды.

— Әлімбай мырза, мен қалжыңдап тұрғаным жоқ,— деді Мұсабай Шоқанның қосалқы атын атап.— Бұл шәһәрда шеттен келген адам үйленіп қана тұра алады. Егер ол тәртіпке мойындамаса, жазалайды,— деп Мұсабай өзінің шын айтып тұрғанын түсіндірді. Мұсабай сөзінің шын скеніне көзі жеткен Шоқан:

— Ол жағын, Мүсеке, өзіңіз билеңіз, тәртіп бұзып талқанымыз шықпасын,— деп күлді.

— Онда біз қазір сол арнаулы жерге барамыз,— деп Мұсабай өзі бастап жүрді. Өзіне бағына артынан ерген Шоқанға ой жүгірте қарап Мұсабай толғанып та келеді. Еуропаның мәдениетінде тәрбиеленіп білім алған жас досы мына тәртіпке шоши қарап келе жатқан тәрізді. Бірақ, міндетіне алып шыққан мақсаты, осы бір тың жұмбақ болып жатқан өлкенің сырын ашып, сипатын түю. Оны анау өзіне сеніп жіберіп отырған ғалымдар мен үкіметіне жеткізу. Сол үшін еріксіз мойындап келеді»,— деп бір түйді.

Олар қаланың шәукендер тұратын бөліміне жетіп, қыз-келіншектер тұратын үйге келді. Ұлде мен бұлдеге бөленген,

қасы, кірпігін, көзін сүрмелеп тастаған қиғаш қас қыздар алдарынан есік ашты. Пәрәнжі жамылмаған, ешбір қысылып-қымтырылмай, өздеріне келген жігіттерді сүйкімді кейіпте қарсы алды. Шоқан олардың ешқайсысымен сөйлесіп бой көрсеткен жоқ. Тек, Мұсабайдың ұйғаруымен сүйкімді он сегіз жасар бір қызбен тәуелді болды.

— Әлімбай мырза, именіп бой сақтаудың енді керегі жоқ. Сіздің үйдегі келін осы, енді үйірлесіңіз, ерлі-зайыпты адамдарсыз,— деп Мұсабай Шоқан мен оның шәукенін құттықтады. Мұсылман тәртібі шариғат шартымен неке оқылды. Ертеңіне Шоқанның тұңғыш үйлену тойы болды. Ол тойға Мұсабай хабарлап Шоқанның яки Әлімбайдың Қашғардағы туыстарын шақырды. Олар «өліп тірілген, жоғалып табылған» туыстарын қызықтап қымбатты байғазы әкеліп, тойын жақсылап өткізді. Шоқан—Әлімбайдың бұл тойдан алған үлкен әсері Шығыс Түркстанның өзіне тән мың бұралып, жүз құй-қылжып орындаған қыздардың биі. Әлденеше түрлі аспаптардың үнінен сызылып төгілген ән саздары. Той үстінде масайып заман жайын, көңіл күйін айтқан үндерге де Шоқан ерекше құлақ асты.

Той тарап, Шоқан—Әлімбай өзінің шәукеімен оңаша әңгімелесті. Біріне бірі өмір жолындағы бастарынан кешкен жайларды сөз етіп, сыр тартып бой бағысты. Шоқанның топшылауынша, оған кездескен шәукен сондай бір тәрбиелі үйде туып, тәртіпті өскен жан екен. Кейінгі уақытта әке, шеше бірдей өліп, жан ашыр жақыны болмай, осы халге душар болыпты. Әйел осы мұңын Шоқанға үлкен арманмен айтты. Бірнеше күн бірге өмір сүріп сыр алғы болғандай уақытша жары шәукен қыздан кейінгі әңгімелерді сұрап ұғынды.

Мұсабай көпестің тобы алып келген сауда жабдығын он екі дүкенге салып, сауда жүргізді. Бұлардың алып келген заттары өте өтімді болды. Аз күннің ішінде-ақ нәрселерінің көбі өтіп кетті. Бірақ, сонау Семейден осы жерге дейін жүк артып жол жүріп келген жөліктерін екі-үш айдай далада бағып қоңдандырмаса қайта жүріске жарамайды. Сондықтан, Мұсабай көпестің. Әлімбайдың топтары Алтышәрдің бір кезде пайтахты (орталығы) болған Жаркент қаласына барып көріп онда да аздап сауда істеп танысулары керек болды.

Әкелген сауда мүліктерінен қолдарында көбірек қалғаны сапиян етік екен. Бұл етікті өте жұмсақ былғарыдан әшекейлеп тігілетіндіктен шығыс әйелдері сәнге киеді. Сондықтан оның бағасы көтеріңкі еді. Содан қалғанын алып, бұхаралық Мұхсин Сағытов деген саудагерді басшыға алып сол Жаркентке жүрді. Әсіресе Шоқан Жаңа-Ғисар, Өртеңгі алқаптарын

басып, Құмшайданның құмайт жазығынан өтіп Жәркент шәһәріне жүрген жолының табиғатын, өсімдігін, географиялық жағдайын қағазға түсірумен шұғылданды. Құмшайдан Жәркент өзенінің бір алқабындағы шағын құм жазық екен. Оның маржандай қиыршық құмы күздің шаңытқан шағырмақ күні ыстық аспаннан желсіз қырда тамылжиды. Осы бір күн қызуын Шоқан айырықша ынтыға жазды. Содан жүріп Жәркент дариясының бір үлкен алқабы атақты Такламакан құмына келді. Бұл Шығыс Түркстан жеріндегі атақты құм. Ұйғыр халқының басынан кешкен сан ғасырдағы уақиғалардың куәсі болған құм. Ұйғыр елінің осы құмда болған бір ғажайып соғысы жайында Әбубәкір молданың кітабынан оқығаны да бар-ды.

Шоқан Такламакан тұсына келгенде осы бір оқыған кітабын, сонау бір кітап құмар балалық шағын есіне алды.

Алаңсыз шығыс құмдары мен даласын қызыға аралап жүріп келе жатқан Шоқанды Қашғариядан Мұсабай жіберген шабарман қуып жетті. Мұсабайдың жазған хатында «Шоқан—Әлімбай тез Қашғарға қайт. Хоқанда Хұдаяр ханның інісі Малыбек көтеріліс жасап, Хұдаярды орнынан алып, өзі хан болыпты. Ал, анада Қашғариядан қашып шыққан Уәлихан хожа осы ала сапыраңды пайдаланып бандыларымен тағыда осы жаққа аттаныпты. Алтышәр атырабы қауіпте. Сондықтан тез қайт» депті.

Шоқан Мұсабайдың хатын алысымен құмартқан Жәркент жеріне жете алмай амалсыз Қашғарияға қайта оралды.

Шоқан аттанған аз күннің ішінде Қашғарияда бірнеше елеулі уақиғалар болған-ды. Оның ішіндегі ең елеулісі—Шоқандарды Қашғарияға келгенде аса жақсы ықыласпен қарсы алған Насреддин ақсақалды балаларымен Малыбек хан тұтқындатып, оның орнына жаңа ақсақал Нұрмағамбетті жіберіпті. Бұл ақсақал жайынан Мұсабай айырықша ешнәрсе жазбаған. Тек, ақсақал өзгерісі, кейбір тәртіптер өзгерісі болғанын айтқан. Жаңа бастық, жаңа тәртіп дегендей, тағы да тексеру, тағы да аңдуыл, өсек-өтірік өрістей ме, деп Шоқан сан алуан қауіпті ойлана қалаға кірді. Жаңа келген ақсақал танысу үшін шет елден келген адамдарды шақырып айырықша мәжілістесті. Нұрмағамбет Шоқан қауіптегендей зәрлі адам емес екен. Танысып пікір алысқан соң үйірлене түсті. Әсіресе мәжілістесіп көңіл көтеру жағына да жақсы қарайды екен. Ол жағы да оңынан келгендей болды. Нұрмағамбет ақсақалдың Семей көпестеріне ықыласты қарап, қонаққа жиі шақырып мәжілістес болуы Қашғардың басқа ұлықтарына да сенімді арттыра түсті.

Қашғарияның қалың қарлы бораны болмаса да, қар жауатын қалыптасқан қысы басталды. Кәдуілгідей қар түсіп, Шоқанның бала күнінен үйренген сібір қысының салқыны бойын шымырлатып, денесін ширатты. Қашғариядағы бір әдет қар көріне пәңгі маусымы басталады екен. Бұл өздерінше еркіндік мерзімі екен. Жер емшегін еміп, бақ өсіріп, егін шығарып, күріш, жүгері даласын жаздай бағып қалаға оралған қашғарлықтар, сауық думанын бастайды екен. Олар наша тартып, мастанып, көшеде қосылып ән салып, би билеп, сайрандайды екен.

Бір қиын жері шаһар үйлері қыс суығына арналмаған, ашық-тесік, наша тартқан, опын жеген уланған адамдар қар үстінде қылажиып мұздап, көптеген күйзеушілікке ұшырайды. Осы сияқты қала салтын, ішкі-сыртқы тәртіптерін Шоқан қадағалай жазып жинастыра берді. «Шығыс елінің осы бір наша тартып есіруі, оны ғиш деп мадақтап, опын жеп бас көтермей мас болуы барып тұрған қасіретті» деп ойлады Шоқан. Сонымен қатар Қашғар халқының өте-мөте ауыр халы, еселеген алым-салық: біресе Қытай чиновниктері алым жинайды, оған қоса ақсақалдар салығы, зекет-ғұшыр салығы, хоқан хандықтарының арнаулы салығы, еңбекші бұқарасына дем алғызбайды екен. Егер Қашғар еңбекшілері, диқандары, халқы болып өздерінің өндірістік табысын халық пайдасына бір беткей жұмсап, бір ғана мемлекетке бағынып тәртіпті болып отырса, нағыз бай өлке болар еді» деп бір ойын толғады.

Шоқан Семенов-Тяньшанский досынан естіген атақты Гумбольт ғалымның шәкірті Адольф Шлагинтвейттің тағдырын білуге іздестіру салды. Бірақ жете анықтарлық жайды аша алмады. Шығыс Түркстанның дүние жүзі ғалымдарына жұмбақ болған жәйттің бір құпиясы осы Шлагинтвейттің тағдыры болатын. Осыны ашуды ең бір үлкен мақсаты еткен Шоқан бір күні кешке өзінің шәукенімен әңгімелесе отырып сол туралы сөз қозғады.

— Әлімбай мырза, оны сіз анадан бері менен неге сұрамадыңыз. Ол кісінің қалай ұсталғанын, қандай жазаға ұшырағанын мен өз көзіммен көргенмін, — деп әңгімесін бастады. — Өткен жылы жаз айында (онда Қашғарда Уәлихан қожа әмір жүргізіп тұрған кез болатын) бір күні жендеттер көшеден ақ шашты, ұзын бойлы, ақсары шет жерлік адамды алып жүрді. Әлгі шет елдік адамның қолы артына байлаулы, шапанының етегі екі жағына жайыла адымдай басып жүріп бара жатты. Қала халқы шет елдік адамның өлім дарасына кетіп бара жатқанын таңдана қарасып қалды. Жендеттер оны қаланың қақпасынан шығарып алып кетті. Онан кейін оны ешкім

көрген жоқ. Шоқан өзінің шәукенінен мына сияқты хабарды естіген соң Шлагинтвейттің күнделік дәптерін табуға кірісті. Бірақ, күнделікті таба алмады. Сұрастыра жүріп Шлагинтвейттің жазаға ұшырап жоқ болуының түйінін іздестірді.

Шлагинтвейт атақты неміс ғалымы, жиһангез, географ Гумбольттің таңдаулы шәкірті болған. Гумбольттің Петербургта Петр Петрович Семеновқа: «Мен Азияның анау асқар биігін, аспанмен тілдескен Алатауының қырқасындағы жанар тауының өртеңнен шыққан томарларын көрмей өлмеймін» дегенде сенгені осы шәкірті Шлагинтвейттің аттанған сапары еді. Осы ғалымдардың аузында аңыз болған Шығыс Түркстанның Алтышәріне Алатаудың асқарынан асып келдім. Ал менің алдымда қатерге басын байлап келген өзіммен әріптес ғалымның тағдырын қалай анықтамай аттанам,— деп Шоқан бар ынта-жігерін сала іздестірді. Ақырында ол уақиғаның барлық егжей-тегжейін тапты. Уәлихан қожа аз күн әмір жүргізіп тұрғанда қала халқының көрген ғаламаттарының ішіндегі елеулісінің бірі осы неміс ғалымының тағдыры болған. Оны әңгімелеп айтар бір адамға тап болған Шоқан: үлкен зияпат жасап қонақ ете отырып бажайлай ұғынды. Шлагинтвейт Бұхараға келіп, ағылшын елшілігінде болып, солардың жәрдемімен осы Алтышәрге жолдама рұқсат алады. Ол жолдамада Шлагинтвейт ағылшын ғалымы болып жазылады. Сол Бұхарада Шығыс Түркстандағы Алтышәрдің қаласымен, халқымен таныс саудагер Нәменбай деген ұйғыр саудагерін басшы етіп серіктеседі. Сол Нәменбайдың басшылығымен Алтышәрдің орталығы Қашғарияға келіп, шетелден келетіндердің тәртібімен орналасады. Бұл кезде Хоқаннан ұрланып аттанған газуатшы Уәлихан қожа Қашғарияға ұрланып кіріп қала билігін қолына алады.

Уәлихан қожаға сыйлық апарып және танысып, жөнін айтып, ғылыми жұмысына кірісуге Шлагинтвейт Нәменбайға — «қожаға сыйлық етуге Индияның алтын арқау ақ жібергі кашамир-жібек шәлісін тауып бер» дейді. Нәменбай Шлагинтвейт тапсырмасын орындағанша Қытай патшалығының әскері келіп, Қашғар қаласын қамап алады. Қамауда қалған Уәлихан қожа шеттен келген сезікті қонақты шақырып алады. Оның себебі, мына сияқты жиһангез оқымысты адам соғыс әдісіне жүйрік болуы мүмкін. Егер бұл ана сырттан қамаған Қытай әскерімен тілдесіп қалса, өзі дінсіз қауымның адамы сол жаққа кетіп қалуы мүмкін. Сондықтан, мұның қолындағы барлық жол қағаздарын алу керек деп ұйғарады.

Нашаға ұлап көзі бұлдырап отырған Уәлихан қожа Шлагинтвейттен «Хоқан хандығына арнап жазылған барлық бо-

йындағы қағазды бер» деп сұрайды. Шлагентвейт бойындағы жолдама қағаздарын беруден бас тартады. Өзі масайып отырған Уәлихан бағынбаған шет елдіктің басын алуға бұйырады. Өзі мас, өзі жау қамауында қанына қарайып отырған қожадан еш нәрсе шықпас деп, рақым сұрамайды. Қайсар да, қара жүрек қожа қаһарына қапыда ұшыраған Шлагентвейт сонау Шоқан Қашғар шәһеріне кірердегі жол бойындағы қадаларға ілінген бастардың бірі болып қаза табады.

Шлагинтвейттің басынан кешкен уақиғаны тұңғыш анықтаған да, қайғыра, жаны аши күнделігіне бірінші рет жазған да Шоқан болды. Шлагинтвейттің халын есту Шоқанның өзіне де аз толғаныс болған жоқ. Егер Хоқанның жаңа ханы Уәлиханға жәрдем етіп жетегіне жүрсе, ол мына Қашғар еліне тағы қан төгіс жасап ойран салуы ғажап емес. Сондықтан — «басың сауда еліңді тап, аяғың сауда жеріңді тап» деген қазақ халқының мақалын есіне алып:

— Мұсабай мырза, қайтуды ойлансақ,— деп Шоқан өз пікірін айтты. Өзі де қайтуды есіне алып жан-жақты жол жайын қарастырып жүрген Мұсабай:

— Әлімбай мырза, мен қайтуды ойламай жүргенім жоқ. Біз қазір қозғалсақ онда Хоқанды басып жүреміз. Ол біз үшін, әсіресе сіз үшін өте қауіпті. Ал мына өзіміз келген жолдың асуларын әлі қар басып жатыр. Сондықтан біраз күнге сабыр етелік,— деп өз ойын түсіндірді.

Шоқан Қашғар қаласына көптеген көне қолжазба кітаптар сатып алды. Сол сияқты шығыс елінің алтын, күмістен нақыстап жасаған асыл бұйымдарын, піл сүйегі, бомбук, асыл тастан, асыл шыныдан жасалған ойыншық ғажайыптарды балаша жинастырды. Әсіресе Қытай шеберлерінің, Индия шеберлерінің қолдан жасаған кейіп, алуан жәндіктер түріндегі мүсіндер. Суретшілердің жаратылыс бейнелерін түсірген суреттерінің аса қызықтыларынан тауып алды. Осы сияқты мүліктерге қоса өзінің бірнеше ай бойы түнде майшам сәулесімен отырып, құмарта жазған ғылыми да әсерлі күнделігін жол жәшіктеріне елеусіздеу етіп салып, жаппаларын мықтап бекітіп қойды.

Шығыс Түркстанда көктем басталып, қар еріп арықтарда сарқырап су аға бастады. Қашғар айналасындағы өзен көлшіктерде жыл құсы жылжып, үйрек, қаз тізбегі андыздады. Осы бір жол бойының қар басқан асу алқаптарының босауын көптен күткен Мұсабай. Әлімбай керуені де жолға шықты. Әлденеше ай мекен етіп тұрып қалған жаңа ұядан Әлімбай—Шоқан да сыйлас болған досжарларымен қош айтысты. Ол өзінің күнделігіне «7 март 1859 жыл» деп жазып қойды.

Шоқандардың Қашғарияға алып барған мүліктерін бара жатқанда неше рет жолын тосып, еркінше тиіп ала алмаған Қырғыз қарақшылары қайтар жолын да тосты. Олар бұл керуеннің көп пұлмен барып, Россия кездемелерін, саудалап енді Қытай, Индия шеберлерінің қолынан шыққан асыл бұйымды тиіп қайтқан хабарын жансыздар арқылы біліп те отырған болса керек. Ыстықкөл тұсына келгенде қырғыздың Төрегелді деген ру басы батыры — Мұсабай керуенінің алдынан кісі жіберіп қонаққа шақырды. Соқпай өтер басқа жол жоқ Шоқандар Төрегелді ауылына келіп түсті. Бірақ өздерінің шатырларын тігіп, көлігіне өріс, өздеріне дем алыс етер қонысқа тоқтады. Төрегелді өзінің жасақты қарақшыларымен келіп, қонақ асы деп бір-екі қой әкелгізіп беріп сыйлық күтті.

«Сыйға сый, сыраға бал» дегендей Төрегелді бастаған қарақшыларға Мұсабай орта қолды сыйлық ұсынды. Бай керуеннің Қашғариядан алып қайтқан асыл мүлкіне құмартқан озбыр қарақшы Төрегелді Мұсабайдың ұсынған сыйлығын сапысымен өзіне серпіп тастады.

— Немене, мені ит жауырын сарт шапанымен алдап көз боямақсың ба? Орыстың мына офицерін жасырын апарып не істеп келесін. Оны біз танымайды дейсің бе? — деп әңгімені Шоқаннан бастады. Шоқан өткен жылы Ыстықкөлде болғанда көрген қырғыздың бір қуы танып қалған екен, мөлдірете бәрін айтып мойын бұрғызбады.

— Егер сыйлықты аясаң мына қашқын орыс офицерін Хоқанға ұстап апарып беремін, — деп Төрегелді ат ойнатты. Ылажы құрып қысылған Мұсабай бір күнге мұрсатана сұрап отырғанда, Верный бекінісінен керуеннің алдынан шыққан бір топ атты әскер жетіп-ақ келгені. Атты әскердің төбесі көрінісімен жауыз аранына құм құйылған қаныпезер Төрегелді қарақшыларымен жоқ болды.

Ең ақырғы қыспақтан аман құтылып, керуен Ыстықкөл асуынан асып Жетісу өлкесінің бір кең алқабына келіп қонды. Неше айдан бері үнемі қауіп пен қатердің қамауында үздіксіз үрейлене өмір кешкен Шоқан көкірегін кере дем алып алаңсыз ұйқтап тынықты.

Керуен ертеңінде өздерінің анадағы келген ізімен Верный бекінісіне жол тартты. Айдыны шалқыған, сан шаһарді көк үйірім тереңіне батырған Ыстықкөл, ақ басты мәңгі мұз жас-танған асқар Алатау, аспанмен тілдескен шыңдарымен мелшііп қала берді. Сол асқардың ар жағында күні кеше өзі көріп қайтқан Азияның әлемге әйгілі қалалары қалып қойды.

Шоқан Верный бекінісінде де көп бөгелген жоқ. Омбыдағы генерал-губернатор Гасфорттың да экспедицияның хаба-

рын асыға күткен қатынасын Хомонтовскийден алды. Керуеннің артын күтіп, Іле бойында кездесіп, Мұсабай екеуі почта атымен Семейге суыт тартты. Қиын-қыстау жүрістен аман оралып, өз елінің кең сахарасына шығып еркіндеген Шоқан жаратылысындағы ащы ажуасын да ағыта, қасындағы Мұсабайды көңілдендіре отырды.

Олар Семей шаһарына да жетті. Өздерінен ұйымдасып жөнелген сауда керуенінің аман-есен оралып, саудаларының күсет болып қайтқанына Мұсабаев та өте қуанышты болды. Әсіресе Семейдің губернаторы Перемышльский Шоқандарды құрметпен қарсы алды.

Шоқанның Қашғариядан қайтып Омбыға келген хабары Петербургқа да барып жетті. Оны хабарлаған генерал-губернатор Гасфорттың өзі болды. Ол өзінің әскери министрі Сухо-зонетке: «Өткен жылы май айында Қашғарияға жіберген керуеніміз аман-есен тапсырманы көңілдегідей орындап оралды. Сол керуенде айырықша тапсырмамен барған поручик сұлтан Валиханов та Омбыға келді. Уәлихановтың үнемі қауіп-қатер үстінде және күтімсіз жағдайда ұзақ жол жүруі оны мейлінше жүдеткен. Ол біраз дем алып, бойын жинамаса саулығы нашарлап кетерлік жағдайда. Сондықтан Валиханов алып қайтқан ғылыми да саяси деректер біраз уақыт күте тұруды керек етеді», — деп жазды.

Шоқан біраз дем алып тынықты да, алып қайтқан мәліметтерін реттеп бір жүйеге түсіруге кірісті. Бәрімен болмаса да Шоқан еңбегінің беталысымен танысқан Гасфорт Петербург басшыларына мақтана жеткізіп жазып отырды. Уәлиханов алып қайтқан мына мәліметке қарағанда біздің Шығыс Түркстан жайлы қолданып жүрген географиялық мәліметіміз мүлде жаңылыс екен. Уәлихановтың жаңа мәлідемесі сондай құнды да ғажап жаңалықтар. Азияның шығыс шоқтығындағы құпия дүниенің қақпасын ашып қайтқан» деп жер-көкке сыйғызбай мақтап жазды.

Петербургтағы достарымен қатар үкімет адамдары — ғылым кемеңгерлері де Шоқанның Петербургқа келуін асыға күтті. Ең болмағанда алып қайтқан мәліметтерінің алдын ала жазылғандарынан жіберуді өтініп маза бермеді. Әсіресе Егор Ковалевский Шоқанға арнап өзі хат жазып тездетуді сұрады. Шоқан өзінің қолжазбаларын әлі де бір жүйеге келтіргенше бөлшектегісі келмей, достарын тек хат жазып уәде берумен алдандыра тұрды. Август айының аяқ кезінде Тверь қаласына қайтар жолында Достоевский Омбыға келіп Шоқанға жолықты.

Екі дос сағыныса көрісіп сыр шертісті.

— Мені Петербургқа шақырып жатыр. Амандық болса Петербургқа шана жолымен бармақпын. Оған дейін мына алып қайтқан дүниемді қағазға түсіріп үлгерсем — деп ойлаймын — деген Шоқан пікірін аға досы қуана қуаттап:

— Мен саған алдақашан айтқам, сен Петербургқа тез жет. Мүмкіндік тап, оқы. Саған оқу керек. Сен мынау еліңе білім сәулесін жеткіз. Ол сенің қолыңнан келеді,— деп ағалық ақылын тағы да қайталап айтты. Екі дос құшырлана сүйісіп хош айтысты. Ендігі кездесу — Петербург қаласы — десті.

Шоқан жолдан алып қайтқан деректерін қағазға түсірісімен Петербургқа почтамен жеткізілді. Шоқанның қолжазбасымен танысқан Петербург қауымы ауыздарынан суы аға оқыды. Бірінен бірі алып, қолдан-қолға тигізбей таласа танысты. Шоқанның қолжазбасы шетелдер ісінің министрі канцлер Горчаковқа ғажап ұнады. Азия департаментінің директоры Егор Ковалевский қуана оқып, аса жоғары бағалады. Министр Горчаков Шоқан қолжазбасының бұрышына: «Мен сізге аса үлкен алғыс айтар едім. Егер мына қолжазбаңыздан біраз лайықты дегенін География қоғамына берсеңіз,— деп жазды.

Шоқан өзінің Петербургқа жүрер алдында қолжазбадан мойны босап, омбылық достармен бас қосты. Алдымен Карл Казимировичтің үйінен, сонау Верный бекінісінде қолына берген офицер киімдерін алып, Омбыдағы әскери төре қалпына кіріп, еркелей амандасты. Ақкөңіл, ата жүректі Карл Казимирович, Екатерина Ивановна аналық ықыласпен аса қуанышты құрмет көрсетті. Әрқашан да қарындастық ерке мінезімен наздана, бұлдана сөйлейтін Елизавета да Шоқанмен қуанышты амандасты. Жетішәр әңгімесі бір күн түгіл, бірнеше айға азық болатын, бірінен бірі өткен қиян-кескі уақиға ғой. Оның бәрін қайдан сарқады. Тек, алыстан естіп таңдана тыңдайтын Азия халқының кейбір тұрмыс салттарынан қызықты жайларды айтып таныстырды. Дос үйіштеріне Қашғариядан алып келген базарлық та Елизаветаның есін шығарды.

Шоқан келгенде Дуров досы еркіндік алып, өзі қалаған Севастополь қаласына жүріп кеткен. Ол досы өзінің адресімен сағынған, құмарытқан хатын жазған. Әсіресе Қашғариядан алып қайтқан естелік жайына құмарлығын айырықша жазған. Шоқан осындай достарымен, қаладағы қызметтес достарымен біраз уақыт мәжілістесіп, жол жүруге дайындалды. Ол Қашғариядан келісімен аулына хат жазып, әкесі жіберген адамнан аулының, туыстарының амандығын хабарланды. Өзі Петербургқа жүрер алдында аулына қайтқан әкесінің шабарманынан Қашғарден анасына арнап алған аз да болса

асыл бұйым сәлемдемесін жіберді. Осындай атүсті үздіксіз еңбекке мойындап алған Шоқан шана жолы түсе Петербургқа аттанған күнін ол өзінің күнделік дәптеріне — 1859 жылдың ноябрь айы» деп жазып қойды.

Петербург сапары

1

Көптен құмартқан аса бір жауапты жорығын аяқтаған Шоқан, Петербург қаласына жетті. Шоқаның қолжазбаларын алып танысып, өзін құмарта күтіп отырған Петербург жұртшылығы ғалымдар, шет елдер ісінің министрлігі құрметпен қарсы алды. Әсіресе Семенов-Тяньшанский, өзінің құмарта ізденіп, аяғы жетпеген жеріне барып, барлық жайкүйді жан-жақты зерттеп қайтқан жас досын сүйсіне көтермеледі.

Шоқанды сырттан естіп, өзін көруге құмартқан Игорь Ковалевский Петербургқа келісімен өзі шақырып мәжілістесті. Шоқанның алдын ала жіберген қолжазбасымен таныса салып, құрметтей өте жоғары бағалап, бұрыштама жазған Горчаков министр де жүздесіп өте жақсы әңгімелесті. Шоқанның еңбектерін талдай отырып, әрбір салаға лайықтап қолжазба күйінде қолдануға ұсынылды. Әсіресе Қашғариямен мәдениет байланысын күшейтіп, сауда факториясын ашу жайлы ұсыныстарға жетекші жазба етіп, сонымен қатар Батыс Қытай елінің мәдениет байланысын тәртіптеуге де соны қолданатын етті.

Шоқанның алып қайтқан дәлелдемелерін өте жоғары бағалаған әскери министрлік оған әскери атағын үлкейтіп штабс-ротмистер атағын берді. Сонымен қатар еңбегін ерекше бағалап (св. Владимир) әулие Владимир атындағы 4-дәрежелі орденмен наградтады. Оған қоса ақшадай бес жүз сом сыйлық айырықша берілді.

Шоқан үкімет тарапынан өзіне көрсетілген үлкен сыйлықтарды ала, алғысын да айта, өз тұсынан өзімен бірге осы жолда еңбектес болған достарына да награда беруді өтінді. Шоқанның ұсынуымен керуен басы Мұсабай, Семейдің көпесі Бокаш Тоқтыбайұлы, полковник Гутковский бар, жиырма үш кісі үкімет наградаларын алды.

Осы сияқты алыс жолдан аса құнды еңбектер әкеліп, сыйлыққа, атаққа ие болған Шоқанның аты бір ғана Петербург емес, бүкіл Россия мәдениет жұртышылығына кең тарады. Ол

өзінің көкіректе жүрген көп арманының бірі, жоғары оқуға түсуге бой ұрды. Петр Петрович Семенов-Тяньшанский досы, оның денсаулығына жаны аши отырып, оқуға түсуіне басшылық етті. Шоқан бір жағынан оқуға ынталы, екінші жағынан әскери жұмыстан көрі ғылымға арналған ерекше талант. Осыны анық ажырата таныған шет елдер ісінің министрі Горчаков әскери министрлікке өзінің пікірін және Шоқан жайлы мінездеме жазды. «Өткен жылы Қашғарияға барып, сол бір әлемге жұмбақ болып ала-көлеңке күйінде тұрған Азия өлкесінің бір саласын көріп, ғылымға жаңалық ашып танысып қайтты. Түрік нәсілді, тілі де тектес елдің бәрінің дерлік тіліне жетік әрі халқының әдет-ғұрпынан толық мағлұматы бар жас ғалым штабс-ротмистр Шоқан Уәлиханов Азия департаментіне өте пайдалы қызмет көрсетер еді. Мен бұдан бұрын да әскери министрлікпен осы кісінің қызметі жайлы сөйлесіп келіскен едім. Сол келісім бойынша осы кісіні Азия департаментіне қызметке ауыстыруды ұйғарам», — деп жазды.

Горчаковпен, Азия департаментінің директоры Ковалевскийдің ұсынысы бірлесіп, Александр II патшаның бекітуіне барды. Шоқанның Қашғариядан алып қайтқан ғылыми да халықаралық жағдайға байланысты еңбегінің құндылығына құлағы қанығып, біразына танысып та үлгірген патша ағзам ұсынысты бекітіп «1860 жыл, июль айы» деп қол қойды. Сонымен қатар Александр II патша өзінің бас көмекшісіне: «Сірә, маған сол бір Азияның баласын жолықтырарсың», — деп ескертті.

Шоқанның өз талабы орындалып, Азия департаментіне қызметке ауысып ғылыми да, халықаралық жағдайдағы жұмысқа бірыңғай кірісті. Әсіресе Азия елінің жағдайына байланысты жұмыспен шұғылдануды хиялдаған мақсаты орындалды. Алдымен сол Азия елінің бір үлкен саласында, өзінің туған елі жатыр. Ол әлі ешбір мәдениетке бірыңғай беті бұрылған жоқ. Әсіресе өзі көзімен көріп қайтқан ана дін тұманына булыққан елдің ауыр халы көз алдыға елестейді. Шоқан үкімет орындарына саяси да ғылымдық мән бере жазып берген «Қашғария сапарынан» атты суреттемелерін әлі де толықтыра түсетін көп қолжазбасын тәртіпке салуға кірісті. Шоқанның бір бұл жолғы ғана емес, сонау Жетісу Ыстықкөл жорығы, Құлжа сапары сияқты жүрістерін де жинастырған қолжазбаларының бір тәртіпке келтірілетін күні туды.

Кейінгі екі-үш жылдан бергі үздіксіз жүрісте, ылғи қыспақты қауіп-қатерде болғаны Шоқанның діңкесіне тиген-ді. Ол туралы генерал-губернатор Гасфорттың Петербург басшыларына жазған хаттарында Шоқан ден саулығын ерекше

ескерте жазуы тегін емес еді. Ол тез шаршағыш және өте жүдеген болатын. Оның үстіне Петербургтың үнемі түнеріп тұратын дымқыл ауасы, күн көзі шықпайтын ақ түні мүлде нықтан баса түсті. Анау Сарыарқаның құрғақ та, самал ауасында туып-өскен, сібірдің жазғы ыстығы, жайдары қысқы суығы, шымыр да ширақ, құрғақ қоңыр желіне жаны бөленіп шыныққан адам, мына түнерген тұманды әуе райына бойы үйрене алмады. Жалынды, өркөкірек Шоқан елегісі келмегенімен бойы ауырлай берді. Бірақ, мына еңбегіне патша ағзамға дейін құлақтанып құрмет тұтып отырғанда, оны қоймаға бүркей беруге жігері көтермей жұмыс істей берді.

Қашғариядан алып қайтқан «Сұлтан Сүтек Богдаханның «Тазкирайі» деп аталатын шежіренамасы, Тоғұлық Темірханның «Тазкирайі» шежіренамасы, қожалар тарихнамасы «Әбу Мүслим Маурузи» атты өте қымбатты қолжазба кітаптарды бірыңғай тәртіптеп, өзі ұқыптай оқып танысуға кірісті. Сонымен бірге Алтышар атырабынан жинастырған тау, дала өсімдіктерінің түрлерін де арнаулы ыдыстарға салып түсіндірмелер жазды. Әсіресе Азия тауларынан, далаларынан, қазбалардан табылған минералдық яки асыл тас тектес заттарды тәртіпке келтірді. Елеусіз жағдайларды тауып, қарындашпен түсіріп алған өзі салған суреттерін бір бөлек жинастырып қойды. Оның ішінде Азия елінің әсіресе Қашғария әйелдерінің киім-кешек, сән-салтанатын бейнелейтін бір суретті өзі ерекше өңдей түсті. Бұл — Шоқанның өзі уақытша үйленген шәукеннің суреті еді. Ашаң да аққұба, сұрғылт көзі күлімдеген, қара қас, қыр мұрынды, қолаң шашын шұбырта талдап өрген келіншектің көркі сүйкімді еді. Шоқан осы бір өзі уақытша үйленген келіншекті ұмытпас үшін ынтыға қимастықтан суретін салмап еді. Алыстағы европа халқына киім-кешек мәнері таныс емес елдің әйелінің киім түрлерін, сәнділік әдеттерін жеткізу еді. Оны түсіріп алуға бейтаныс әйелдер суретке салуына келісім де бермес еді. Және мұсылман қауымында суретті күнә деп санайды. Сондықтан ол сезікті де болар еді. Ал, өзінің уақытша үйленген жары Шоқан тілегіне қарсы болмай, бірнеше уақыт Шоқан айтуымен суретін салғызды. Бұл сурет Шоқанға ғана ескерткіш емес, Азия елінің киім киісі, әйелдерінің салт бейнесіне таңдана қарайтын ұйымға үлкен бір жаңалық болды. Шоқанның Қашғариядан алып қайтқан шығыс шеберлері әсем деген мүліктерінің ішінде осы бір суретті салып әкелген қол-қобди бөлекше еді. Бамбук ағашынан қыюластырып, піл сүйегімен безеп жасаған қол-қобди бірінің ішінен бірі алынатын бірнешеу еді. Соның ең кішірегінің ішіне ақ торғынға орап салған сол сурет өте құрметпен салынған.

Осы қобдиды да, ана ақ торғын орамалды Шоқанға сыйлаған өзінің шәукені еді.

— Енді сіз бұл жаққа ораласыз ба, жоқ па, ол мәлімсіз. Аз күн жолдас болдық. Шарифат шартымен некелі болып, енді сол шартпен ажырастық. Таңла-махшарда қосылуға нәсіп болсын — деп газиз әйел майысып келіп Шоқанды ұзақ құшып еді. Шоқанның шарифат жолымен ұсынған уаизифасын (еншісі деген сөз) алып тұрып осы қол-қобдиды беріп еді. Енді қобди, мына сурет ғылым мүлкіне айналды.

Шоқанның бұл қаладағы ең дос та үйір адамы Петр Петрович Семенов-Тяньшанский ғана. Әзірше жадырай кеңесер достардың тобына араласа қойған жоқ-ты.

2

Осындай біраз дем алыстан кейін Петр Петрович өзі келіп:

— Шоқан Шыңғысович, мен сені біраз дем алсын деп қыстамадым. Қалай, бойыңды жинадың ба? Бүгінгі келуімдегі бір басты тапсырмам, сіз мына Қашғариядан алып қайтқан мәліметтеріңізді бір ретке келтіріп, осыдан жинақтап «Жол дәптерінен» дейтін очерк жазыңыз. Және тез жазыңыз. Оны мына География қоғамының шығармалары ретімен бастыру қажет. Ал сіздің мына бөлек-бөлек әрбір мекемеге берген қысқа хабарларыңыз бытыранды болып біразда аяқсып қалады. Бұл өте құнды ғылыми мәлімет. Мүмкін, сенің өзіңе жай бір жеңіл-желпі көрген-білген болып көрінер. Ал, үкіметімізге, ғылымға тамаша жаңалық, — деп Шоқанға ағалық әрі ғылымдық кеңесін айтты.

— Петр Петрович, мен әлі ойымды жинақтап, тұтас бір шығарма яки жол эсерін жазармын деп ойлаған жоқ едім. Сіз маған жаңа ой туғыздыңыз. Алғыс айтам. Бастыруды сіз басқарасыз, мен жазуға отырам. Сізге менің әлі айтпаған бір жаңалығым бар, — деп Шоқан Семенов-Тяньшанскийге жымыя қарады.

— Шоқан Шыңғысович, сенен мен әрдайым жаңалық күтем. Алдыңғы жылы Ыстықкөл жақта Диканбай деген кісі мені бастап жүрді. Сол кісі бір жерде мынадай бір қазақ мақалын айтты. Мен тілмаш арқылы жазып алдым. «Қой асығы демеңіз, қолайыңа жақса сақа ғой, жасы кіші демеңіз, ақылы асса аға қой», деген. Мен сіздің халықтың тілін білмеймін ғой, ақылды айтылған сөз бен білімді сізді халқыңыз жоғары бағалайды екен. Сондай-ақ, біздер, география ғалымдары мына біз сізді жассынбаймыз. Сізді үлкен болашақ ғалым деп

бағалаймыз. Біздің халқымыздың да мынадай мақалы бар ғой. «Кімге көп берілсе, содан көп дәметеді»,— деген. Сізге талант та, ақыл да мол берілген. Сондықтан сізден анау халқыңыздың дәметері көп. Ол халық былай тұрсын ғылым қоғамы мен біздің сізден әлі дәметеріміздің ұшы-қиыры жоқ,— деп тоқтады. Шоқанның бір ауыз «Менің тағы бір жаңалығым бар»,— деген сөздерінен Семенов-Тяньшанский ақ көңіл, әділ ойынан Шоқанға деген мейірбан ықыласын төге салғандай болды.

— Ал, енді Шоқан Шыңғысович, мен тыңдауға әзірмін,— деп Семенов трубкесін тартып, салмақтана отырды.

— Сіз анада маған неміс ғалымы жиһанкез Гумбольтт деген кісінің жайын әңгімелеп, ол кісінің шығармаларын маған танысуға берген едіңіз. Сол кісінің шәкірті Одольф Шлагинтвейттің Қашғарияда қатерге ұшыраған уақиғасын анықтап естіп қайттым,— деп аяқтағанша Семенов-Тяньшанский Шоқанды тура құшақтап жүйесі босап сүйді де:

— Шоқан Шыңғысович, тәңірім саған ұзақ ғұмыр, қажымас қайрат берсін. Бұл бір бүкіл европа ғалымдарына, тіпті барлық европа меклкетіне жұмбақ та арман болған жәйт еді. Ол бір өр талант, асқан келешегі мол ғалым еді. Оның тағдыры жөнінде әкелген хабарың бүкіл Европаны күңдірентеді,— деп өзін-өзі әрең басты. Шоқан Адольф Шлагинтвейттің тағдыры жайында өзінің шәукееннен естіген және сол хабардың ізімен өзі анықтап жазып алған жәйтті айтып шықты. Шлагинтвейттің жайындағы Шоқан айтқан уақиғаны тыңдап болып Семенов-Тяньшанский:

— Шоқан Шыңғысович, сіз осы Шлагинтвейт жөнінен анықтап қайтқан хабарыңызды бүгіннен бастап отырып жазыңыз. Мен оны газетке бастырамын. Бұған Германия, Англия ғалымдары жылап көріседі. Оның тағдырынан олар ешбір хабар ала алмай қапалықта,— деп Семенов-Тяньшанский Шоқанға әрі шұғыл, әрі жауапты міндет тапсырды.

— Петр Петрович, сіз тапсырған нәрсе міндетті түрде орындалады. Сондықтан да жазып өзім қолыңызға берем,— деген уәдені Шоқан күлімдей айтты.

— Шоқан, мен сіздің басыңызға бүгін біраз міндеттер арттым. Бұлар менен көрі өзіңіз үшін керек. Бірақ, істеледі, оған сенем. Тек, кешіктіре көрме. Тағы бір ұсынысым бар, менің осы Петербургтағы біраз әдебиетші достарым маған бір қолқа салып жүр. Олар ақын да, халықшыл зиялылар. Сізбен таныстыр, деп өтінеді. Мына бір алдыңғы хабарды жазсаң, ол газетке шығысымен олар мені тағы мазалайды. Мен оларға

өзіңмен келіспей уәде бере алмадым. Олармен кездесуді қалай қарайсыз? — деп тоқтады.

— Петр Петрович, сізге дос кісі, маған да жат емес. Мен Петербургтың зиялы қауымымен қалай танысам, солардың ортасына қалай кірем, деп келген адаммын. Мен қуанышпен танысам,— деп Шоқан қуанып кетті. Семенов-Тяньшанский көп отырған жоқ:

— Шоқан Шыңғысович, мен сізді үйден күтем. Кешіктіре көрме. Және бір ескертерім — аузың мен айналаңа сақ бол, сонау Омбыдағы Фридрихс сияқты «достарыңның» мұнда да үндестері аз емес,— деп қош айтысты.

Шоқан жазып берген Шлагинтвейт жайындағы хабар Петербург газетіне шыққан күні Шоқанды шетелдер департаментіне бірнеше шет ел журналистері, ғалымдары іздеп келді. Олар Шоқанның қабылдауын сұрап Петр Петрович Семеновтың мазасын алды. Бәрімен болмаса да Семенов-Тяньшанский өзіне сенімді бірлі-жарымына жолықтырды. Әрине Шлагинтвейттің басынан кешкен қайғылы хал, бір ғана Шоқан біліп қайтқан хабармен тынбады. Бірақ бұл хабар жұмбақ болып үні өшіп жатқан бір зор уақиғаның жұлгесін тапты. Оның қымбаттығы да сонда. Әрине Шлагинтвейттің күнделігі де ізделер, ғылымға қосқан жаңалығы да мүмкін табылар. Бірақ, соны іздестіретін жол осы Шоқан алып қайтқан хабар ғана. Семенов-Тяньшанскийдің тапсыруымен Шоқан өзінің «Жол дәптерінен» деген очеркін жинақтауға шұғыл кірісті. Соны жазып жүрген кезінде Петр Петрович анадағы ескертуін қайталап:

— Шоқан Шыңғысович, сен ертең дем алыс ет. Біздің үйге кел. Достармен таныс,— деп арнайы шақырды.

Шоқанның Петербургқа келгелі құмарта күткені Петербург зиялыларымен кездесіп, пікір алысу. Сол мақсатының бастамасы болар деген сәтті ынталана қарсы алды. Шоқан Семенов-Тяньшанскийдің үйінде, бұрын тек атын еститін екі ақын — Аполлон Николаевич Майков, Я. П. Полонскийлермен танысты. Бұлар халықшыл, өте мәдениетті, сол кездегі Петербург жұртшылығының сүйіп оқитын ақындары еді. Петр Петрович Семенов-Тяньшанский Шоқанды ақын достарына таныстырып:

— Қымбатты ақын достар, таныс болыңыздар, сұлтан Шоқан Шыңғысович Уәлиханов. Біздің Россия ғылымының Шығыс Азиядағы жас та, талантты да қайраткері,— деп бір тоқтап,— Шоқан Шыңғысович, танысыңыз, анада өзіңе айтып едім, біздің Россия халқының көкейіндегі — көрікті сырын шертер ақындары — Аполлон Николаевич Майков, Яков

Петрович Полонский,— деп екеуінің аты-жөнін айтып ұғындырды. Бұдан кейін сөзді Майков бастап:

— Сіздің әріптесіңіз өте талантты ғалымды сыртынан естіп ынтызар едік. Сізге рахмет, таныстырдыңыз. Біздің Россия халқына күңгірт жатқан Шығыс Азияның шалғай өлкесінің шымылдығын ашып келгені ерекше батылдық. Ол біздің Россия ғана емес, бүкіл Европа үшін зор жаңалық,— деп тоқтады. Ақындар ағытыла, әсіресе Шлагинтвейт жайында әңгіме қозғап ынталана тыңдасты. Шығыс Түркстанның Алтышәрі жайынан, әсіресе мемлекеттік тәртіптерінен сұрап танысты. Шоқанның Қашғарияда Жәркент өзенінің бойындағы құм аймақтарда өсетін өсімдіктермен онда мекендейтін жәндіктер жайынан сұрап танысты.

— Егер рұқсат етсеңіз, тұрған үйіңізге біраз уақытқа кіріп шығар едім. Мен сіздің асқар Алатаудың мұзды қырқасынан, Жәркент алқабындағы құба құмнан жинап қайтқан өсімдік түрлерімен танысар едім. Есту мен ұғу бір басқа, көзбен көріп сезім алу өзгеше ғой,— деп Майков ақын бір тілек айтты.

— Мен сізді қазір ертіп баруға дайынмын. Құрметпен күтем,— деп Шоқан екі ақынның екеуін де пәтер үйіне шақырды.

Достар халық жайында, әсіресе Николай I патшаның қатал да қайырымсыз жазалаған кезіндегі жер ауған зиялылар жайында пікір алысу болды. Олардың біразы Николай I патшаның өлімінен кейін еркіндік алып, мекендеріне оралғаны айтылды. Пікірлес достарының Александр II-нің алдына тілек қойып, оларды қызметке отырғызу, еңбекке еркіндік алуларын іздестірген жайлары сөз болды. Осы ретте Федор Михайлович Достоевскийдің Петербургқа келуі жайында пікірлесті.

Шоқан мемлекеттік департаментте бір мезгіл істейтін қызметінде Петербург қауымының ашық пікірлі адамдарымен танысып, достар тобын молайта түсті. Вильяминов-Зернов сияқты ірі ғалыммен, Чернышевскийдің пікірлес достары — В. және Р. Курочкиндермен танысып өте жақын достасты. «Орыс география қоғамының жазбасы» атты журналдың редакторы профессор А. Н. Бекетовпен танысып пікірлес болды.

Шоқанның сонау Омбыда оқыған кезінде аса үйірлескен үйінің бірі Капустиндердің үйіші болатын. Яков Капустинның, Екатерина Ивановнаның қызы Вера Яковлевна осы Петербургта нағашы ағасы Менделеевтің қолында оқуда. Шоқан Петербургқа жүрерде Капустиндердің үйінде болып, Вера Яковлевнаның адресін алған. Бірақ, Петербургқа келгелі Вераны іздеуге мұршасы болмаған-ды. Осы біразда өз жұмы-

сының басы қайырылғандай болған соң, Шоқан Вераны тауып амандасты. Сонау бір пароходқа шығарып салғаннан кейін дидарласпаған замандастар қуаныса амандасып, туыстарша шүйіркелесті. Вера өзін іздеп келген досжар құрбысы Шоқанды нағашы ағасымен де таныстырды. Бұрын атын естігені болмаса, таныспаған талантты ғалыммен де жақсы сөйлесіп, көп пікір алысты. Вера ой тоқтатып, білім өрісіне бой ұрып, бұрынғысынан әлдеқайда өсіп кеткен. Екеуі де біріне бірі бір кездегі әзілдестік жайдан сөз қозғаған жоқ.

— Вера Яковлевна, мен сізді үйімді көруге шақырамын. Алдағы дем алыста күтем,— деп Шоқан шығарып салған замандасына өтініш айтты.

— Шоқан Шыңғысович, сіздің достарыңыз да көп, жұмысыңыз да көп. Мен көп нәрсеге бөгет жасаймын ғой,— деп Вера көкірегінде көптен ойлаған назының лебін осы жерде шығарды.

— Вера Яковлевна, ол сылтауыңызға мен жол бермеймін. Күтемін. Келіңіз,— деп Шоқан ширай да, өтіне де айтты.

— Күтіңіз, барайын. Ренжитін қабақ көрсеттіңіз ғой,— деп Вера Яковлевна жымиып Шоқанмен хош айтысты.

Шоқанның Петербургқа бет алғандағы бір жолығармын деген қымбатты адамы осы Вера еді. Вера алдында кешірім сұрар жолы бар. Вера келеді, сонда Шоқан әңгімені неден бастамақ? Шоқанның бір қиналған ойы осы. Бірақ ол өзін өзі ширатып: «Жоқ, мен еш нәрсені жасырмаймын. Мен бүкіл мемлекеттік ұлы тапсырмамен бардым. Ал, ол барған елімнің тәртібіне мойын сұндым. Шынын айтам. Оған бағынбасам, менің де көрер тағдырым анау Адольф Шлагинтвейттің тағдырындай болмақ. Ал ол жағы бір болған күнде Вера екеуіміздің еліміз екі қиырда, біріне бірі еркін қойындаспаған, іргелес тату ғана көрші. Вераның елі болса мынау патшалы Россия, менің елім анау көшерін жел, қонарын сай біліп жүрген дала қауымы. Вераның айтқанын істесем, маған үмітпен қараған елімнен қол үзем. Патшалы Россияның шенді төре-сымағы болам. Жоқ, мен ол болмаймын. Мен Вераға шынымды айтам...

Шоқан осындай толғаныс күндерін өткізіп, ғылыми еңбегін де, міндетті қызметін де істеп жатты. Бір күні Петр Петрович Семенов-Тяньшанский өзі келіп Шоқанмен амандасып, біраздан бері әдейі хабарласпағанына себеп болған бір жәйсіз хабар айтты.

— Мен кеше шетелдер министрлігінің құпия бөлімінде болдым. Мені шақырып сұраған хабары, Шоқан Шыңғысович, сіз туралы болды. «Уәлиханов сол Шлагинтвейттің күнделігін тауып алып, сонымен мақтанып жүр. Және өзі Қаш-

ғарияда үйленіп, сол елге азамат болуға сенім беріп келген болуы ықтимал. Уәлихановқа онша сене бермей сақ болыңыздар. Ол кісінің Омбыдағы жағдайы да бізге мәлім. Қай-қайдағы патша үкіметіне сенімсіз жер ауған адамдармен үнемі байланыс істеп отырады» депті. Мен бұл туралы Игорь Ковалевскийге айтып, Омбыдағы Ивашкевич, Фридрихстердің жайын түсіндірдім. Ол кісі Горчаковпен өзі сөйлеспек. Сіз оған күдіктенбеңіз. Бірақ, әлі де ескертерім — аса сақ болыңыз. Қазір сіз айырықша аңдуылдасыз,— деп Петр Петрович өзінің достық ақылын айтты. Сонымен қатар бір қуанарлық жай, Федор Михайловичтің інісіне жолықтым. Ол агасының Петербургқа келуін ізденіп жүр екен. «Жуырда рұқсат болады» деп қуантты.

Семенов-Тяньшанскийдің мына әкелген хабарлары қауіпті-қатерімен бірге қуанышты. «Еңбегімнің адалдығына, барған міндетімді мүлтіксіз орындағаныма зиялы әділ қауымның көзі жетеді. Қорықпаймын» деп Шоқан әдеттегі тәуекелшіл қажырына мінді.

Анадағы айтқан уәдесі есінде болған Аполлон Майков Шоқанның үйіне келіп, мәжілістесті. Майковке Шоқан Алатау, Ыстыққөл және Қашғария жерлерінен жинаған өсімдіктер түрлерін көрсетті. Майков ақынға әсіресе ұнағаны Алатау қиясындағы мұз белдеу өсімдіктері болды. Қытай, Индия, Азия шеберлерінің қолынан шыққан аса нәзік өрнекпен жасалған бұйымдар да ерекше ұнады. Майков ұзақ әңгімелесіп отырып, қайтар шағында Шоқанға өз қалауын айтты.

— Шоқан Шыңғысович, сіз маған мына асыл бұйымдарды жайып салып,— қалаңыз, сүйгенін алыңыз,— деп отырсыз. Мен бұйымнан көрі, сезім жинаған жанмын ғой. Маған мына бір мұз белдеуде өскен гүлдің жапырағын сыйлаңыз. Ой салып, қалам тебірентер сыйлық болсын,— деді.

— Аполлон Николаевич, бар ықыласыммен сыйлаймын. Менен сізге сезім оятар дүние табылса, еңбегім жанғаны ғой,— деп Шоқан Майковтың қалаған гүлін кішкене әшекейлі сауытқа салып ұсынды.

— Рақмет сізге, Шоқан Шыңғысович, амандық болса, лирикалық бір-екі шумақ өлең күте беріңіз,— деп күле қош айтысты.

Аполлон досын жөнелтіп, Шоқан Манас жайынан жинаған қолжазбаларын аударыстыра бір қарап өтті. Оның «Көкөтай асы» дейтін бөлімінен «Қанікей көші» дейтін тарауды орыс тіліне қара сөзбен аударып көрді. «Шіркін, ақын болаам, мына Қанікейдің сипатын қандай суреттер едім» деп хиялдады.

Уәделі дем алысында күткен Шоқанды Вера Яковлевна көп зарықтырмады. Айтқан сағатында әзілшіл сыпайы мінезін істеп қалжыңдай кірді:

— Шоқан Шыңғысович, сіз туралы өсек бар көрінеді. Менен несін жасырасыз. Қашғарияда үйленіпсіз. Мүмкін, осында алып келген боларсыз. Егер Азия әйелдерінің әдетімен паранжы жамылса, оны да жасырмаңыз,— деп күлді.

— Вера Яковлевна, жасырынбақ ойнап көрген жан емеспін. Оны өзіңіз де білесіз. Барлығын ашып өзім айтайын. Қашғарияға қандай мақсатпен бағаным сізге айқын. Мен өзімнің еркімнен халқым мен үкімет тапсырмасын жоғары санайтын жанмын. Сондықтан мен барған мемлекеттің тәртібін бұза алмадым,— деп Шоқан ойлана төмен қарады.

— Шоқан Шыңғысович, сіз ол жағынан менен кешірім сұрамай-ақ қойыңыз. Оны мен ұғам. Енді жай достықпен әңгімелеселік. Менің нағашы ағам сізге сондай құмартып қалыпты. Менен сіз туралы көп жайларды сұрады. Сірә, екеуіңіз дос болатын шығарсыздар. Оны өмір көрсетер. Енді сіздің алып қайтқан мүліктеріңізбен танысалық,— деп Вера Шоқанның бір сөре етіп жинап қойған дүниелерімен танысты. Онан соң Шоқанның қолжазбаларын, жер бейнесінен, адам түрінен салып алған суреттерін көрді. Шоқан бір әсем қобди-ды бірден аша қоймай, басқаларын көрсетіп еді, Вера көңіл бөле ішін аштырды. Бұл Қытай шеберлерінің бамбук ағашынан піл сүйегімен оймыштап нақыстаған аса әдемі мүлік еді. Ол мүліктің сыры сыртындағы әшекейінде ғана емес, оның ішінде ақ торғынға ораулы жатқан Қашғардың қара көз сұлуының суретінде еді.

Осы суретті көре салып:

— Мына сурет сіздің жарыңыздың суреті болар. Жасырмаңыз,— деп Вера қадала түсті.

— Иә, Вера Яковлевна, сол уақытша тәуелді болған адамым осы. Оны мен ұмытпас үшін салғаным жоқ, Қашғар қыздарының киім киісі, жалпы бейнелері мына европалық халықтарға танылсын, деп салдым,— деп өзінің шын сырын сөйледі. Шоқан көрсеткен әйелдің суретіне Вера үңіле отырып:

— Біздің естуімізде Азия әйелдері сиықсыз болады, шаштары білтеленген, сойдақ тіс, тапал денелі деуші еді. Мына сіздің тәуелдіңіз көрікті екен,— деп тоқтағанда, Шоқан іле сергіп:

— Азия жайында алыстан естігенде әр алуан сөз айтылады ғой. Сол азиялықтар европа әйелдерінің сипатына жиіркене қарайды. Әр халық өзін мадақтайды. Ол да адам баласын-

дағы қалыптасып қалған ұлт айырмашылығынан шыққан солақай көзқарас,— деді.

Ұсынған базарлығынан Вераның еш нәрсе алмағаны Шоқанға ауыр тиді. Бірақ, ықтиярынан аттап Вераға еш нәрсені ұстата алмады. Тек ішінен: «Мынадан бір нәрсе алсам, соны көрген сайын Шоқан көз алдыма келер, тез ұмытуыма сыйлағанын алмағаным дұрыс, деп ұқты ғой» деп топшылады. Вераны шығарып салып Шоқан өзінің жұмыстарына кірісті.

Біраз уақыт өтті. Шоқанның қолжазбалары «География қоғамының жазбасы» атты мерзімдік жинаққа дайындалды. Осы бір жұмыс аяқталып қалған кезде, бір күні Аполлон Майков күлімдеп жетіп келді:

— Шоқан Шыңғысович, мен сізге сезім ұшқынынан бір нәрсе туса әкеліп берермін деп едім ғой. Мына бір кішкене нәрсені жазған болдым. Құр уәде болғанша, жарты түйір болса да жазба болсын,— деп өлеңін оқиды:

— Өлеңімнің аты: «Мұз белдеуде».

Қараңғы, дымқыл қымста
Көлбеңдер жансыз құр слес.
Ұялшақ жандай жас тұста,
Мұз таңы қалғыр ерте, кеш.
Мені де желпір жаңа өмір,
Мұзды асқар сол бір шыңында.
Жайнаған сол бір қарлы өңір.
Нұр төккендей шынында.
Білемін ол жер қорқынмш,
Адамның онда жоқ ізі,
Үн қатар жүрек шүйлеп күш,
Шақырар онда жан сөзі.

— Рахмет сізге Аполлон Николаевич. Тамаша лирика. Мінікі сезім өлеңі,— деп Шоқан қайта-қайта қолын алып оқып:

— Ең болмағанда сіздің осы өлеңіңіз менің жер кезген жүрісімнің бір белгісі болар. Мен көшіріп алайын — деп Шоқан жазып алды. Ақын хиялы жүйрік қой, бір мұз белдеуге өскен бір бозғылт гүлдің құраған жапырағынан сыршыл өлең жазды. Шіркін шын ақынның хиялы қандай көреген. Будалап зорлықпен ұйқастырып, өз айтарын өзі ұқпаған ақындардың жыры мен сырынан кейде адам мезі де болады ғой. Шын ақын шіміркене шырын төгеді. Жан-жүйеңді тебірентіп жүрегінді шымшиды-ау,— деп толғанды.

Шоқанның осы бір кейінгі күндердегі қуанышы сонау Омбыдан аттанарында өзіне соғып Тверь қаласына жүріп кеткен досының інісі М. М. Достоевский айтқан Федор Михайлович Достоевскийдің Петербургқа келетін хабары болды.

Сонау Одессаға барып, еркіндік алып, ақындық еңбегіне кіріскен Сергей Дуров досынан да жиі-жиі хат алып хабарла-сып отырды. Осындай көңілді болар шағында іштей денесін әлсіретіп мазасын алған сырқат шырмауына ұшырады. Ама- не, өмірде бәрі тегіс берілмек емес.

3

Шоқан Петербургта татар ғалымы Хұсайын Файызханов-пен танысты. Хұсайын Шоқанмен ана тілінде сөйлесіп, шығыс елінің ертегі, дастандары жайында пікірлес болды. Сонау Ыстықкөл сапарында жинап қайтқан Алатау қырғыздарынан Манас жырымен Хұсайын құштарлана танысып, кейбір жағ-дайда пікір қорытысты. Хұсайын татар, башқұрт, қазақ ел-дерінің түбірлес жыры, ауыз әдебиеті жайлы көп ізденген тәжірибелі адам еді. Оның Шоқанға серіктесе үн қосуы өзі тағы бір қанаттас досқа душарластырды. Хұсайын досына «Манас» дәптерін бере отырып Шоқан:

— Сіз Хұсайын мырза, татар халқының ертеректен жазба қоры бар, қолжазбасы бар дүниесіне жастай қанықсыз ғой. Бірақ, қазақ-қырғыз сияқты көшпелі елдің ауыз әдебиетімен әлі көп таныспаған боларсыз. Мен әрине қазақ халқының күні бүгін әлденеше дастандарды ауыз-екі ұғып мүлтіксіз айтып шығатын өрен ақындарын көрдім де, білемін. Оның біразын әкемнің алдында ағыта үздіксіз айтқандарынан тыңдағам. Ал, мына қырғыз елінің Манасты жырлайтын ақындарын «Жұмоқшы» деп атайды екен. Олар осы «Манас» жырын жұ-малап емес, айлап жырлайды екен. Және бүкіл шығыс көшпелі елінің көне өмірін тегіс қамти, шіге-бүгесіне дейін мүлтіксіз айтады. Әрине кей жерлерінде қайталау да болады. Жазылма-ған ауыз әдебиетте ол болмай қоймайды. Қырғыз ақындарын-да тек қана «жұмоқшы» емес, ғажап бір дарынды ақынына кездестім. Ол ақынды Қашғар сапарына бет алғанда шекараға дейін ертіп бардым. Өзі бір адал жанды, асқан төкпе ақын еді,— деп қазақ, қырғыз ауыз әдебиеті, ақындық дарындары жайында Хұсайынға қызықтыра сөйлеп кетті.

— Шоқан мырза, сол ақын бұл күнде бар ғой. Аты-жөнін жазып алған боларсыз? — деп Хұсайын ол ақынның аты-жө-нін білгісі келді.

— Иә, жазып алғам. Тіпті жазып алмасам да Борсық пен Телтайды ұмытпаған болар едім. Шіркін, сол Телтайлар, анау Борамбай манабтар оқыса, қырғыз елінің атақ, абырой-ын талай жерге апарар еді,— деп көшпелі, сауатсыз елдің жайына күйіне тоқтады.

Шоқанның сырқатқа шалдыққан жайынан хабар алған Шыңғыс, баласына аталық мейірбан ықыласымен хат жазып, анасының, бауырларының сәлемдерін жеткізді.

«Шоқан, сені анаң Зейнеп, інілерің, қарындасың бәрі де қатты сағынулы. Ал, халық та сенің абыройлы қызмет етіп шет елге барып қайтқаныңды, естіп, өзіңді көріп, лебіңді естуге құштар. Жаз ауылға кел. Мына даланың таза ауасы, қымыз, ат үсті, сені сауықтырады. Қатты сағынудамыз» деп жазды. Шоқан да сол туған жер, өз аулына барып дем алсам, сауығып кетермін деп ойлайтын еді.

Шоқан сырқатқа шалдыққалы өзінің достары арқылы қаралып, ем алып жүрген ғалым дәрігері бар-ды. Ол кісі де:

— Сіз сахара баласысыз. Мына Петербургтың күн сәулесі аз түсетін дымқыл әуесі сізге ауыр. Мүмкін болса, еліңізге барып, қымыз бен таза ауада емделіңіз. Жазылып кетесіз. Саулығыңызды сақтаңыз,— деп қамқорлық кеңес берді.

Семенов-Тяньшанский, Достоевский сияқты абзал достары: «аулыңа барғаның оңды, саулығыңды сақта дейді. Осы жуырда ғана Сергей Дуровтан да хат алды.

«Шоқан досым, мен сенің тек ғылыми еңбектерің емес, суретшіл өнеріңді де «Суреттеу» журналынан көріп қуандым. Достардан алған хатқа қарағанда, сен мейлінше шаршап сырқатқа шалдыққан көрінесің. Аулыңа бар. Біраз уақытқа демалыс істе. Өзің жіберіп, сіздің ауылда болған бір жазғы демалысым, маған міне әлденеше жылға күш-қуат болды. Анау сіздің Көкшетау алқабы қай аурудың болсын дауасы ғой»,— деп жазды.

Шоқаннан бір жыл бұрын жай тыңдаушы болып Петербург университетіне оқуға келіп түскен Григорий Потанин де Шоқанға:

— Шоқан Шыңғысович, сіз жүдеп барасыз. Тезірек ауылға қайтыңыз. Мұндағы еңбегіңіздің жарық көруіне қолдан келгенді аямаспыз,— деп үлкен өтініш айтты.

— Мен өзім де қайтуға бел байлап отырмын. Жалғыз қайтпаймын, өзіммен пікірлес бірнеше жас достар бар, соларды ала барамын. Олар біздің елдің жайы-күйімен таныспақ. Бір кісінің үні қаншаға жетеді, бірнеше үн қосылса біраз жерді жаңғырқытпай ма. Ең болмағанда олар біздің еліміздің төбесіне қамшы үйірген қаныпезер чиновниктердің иттігін көздерімен көріп, көпке жайса, деп ойлап отырмын,— деді. Шоқанның мына кейінгі ойын Григорий қуана қоштады.

Шоқан елге қайтуға қамданып жүрер алдында Федор Михайлович Достоевскийдің үйіне келіп, біраз кеңестер шертті.

— Шоқан досым, мен сізді қалай жақсы көретінімді айтқам, әлі де айтарым — алдымен саулығыңды сақта. Халыққа деген жақсылықты кісіден сұрап жарымаймыз. Халық оянса, өзі еріксіз тартып алады. Тек, сол халықтың санасын ояту ертелі-кешкі еңбектің арқауы болсын, — деп тоқтады.

Шоқан аға досының осы бір орынды айтқан кеңесін көкейіне сақтай, өзінің де алдағы мақсаты сол екенін тағы қайталады.

Достар ұзақ сүйісіп хош айтысты.

Петербургтен ауылға

1

Шоқан Петербургтан қайтарында өзімен университетте бір курста оқитын бір орыс жігіті мен ғылыми досы татар ғалымы Файызханов, шығыс департаментінде бірге істейтін Ибрагимов (татар жігіті) бірге жүретін болды. Орыс жігіті Москваның белгілі бір байының баласы. Петербургтың әуе райын көтере алмай, қаны азайып сырқатқа шалдыққан. Дәрігерлер оған да «сахараға шық, қымыз іш, қойдың жас етін же» деп кеңес берген. Шоқанды тауып тапсырған да солар болған.

Файызхановты Шоқанның өзі үгіттеп, қазақ даласын көріп, ауыз әдебиетін, тұрмыс жайын жаз деп елімен таныстыруға әдейі алып шыққан. Осындай дос жолдастарымен Шоқан Омбыға келіп, онда бірнеше күн достар мәжілісінде болып Көкшетауға аттанады.

Шоқан Көкшетауда бірнеше күн бөгелді. Жергілікті мекемелердің адамдарымен, қызмет тәртібімен танысты. Сонан әкесі жіберген үш тарантаспен аулына тартты.

Шоқанның Көкшетаудан аттанып аулына қарай шыққанын естіген ел адамдары жүретін жолын тосып, амандасып жүргізбей, қайсыбірі қонаққа шақырып аяғына оралды.

Шоқан әкесінің аулына таянғанда алдынан топ-тобымен ел адамдары шығын қарсы алып, өзіне арнап тігілген үйге өкеліп түсірді. Ақ үй маңында да құжынаған көп халық бірін бірі кимелеп, Шоқанның қолын алып дидарласуға құштар.

Шоқан алдымен әкесінің құшағына барып кірді. Шыңғыс баласын қапсыра құшақтап, маңдайынан ніскеді. Шоқанын құшып, емірене сүйгелі шыдамсызданып отырған анасы Зейнеп Шоқан өзіне қарай бұрыла бергенде:

— Келші жаным, Шоқаным, тұла бойы тұңғышым, жан сәулем,— деп зарыға құштарлана құшақтап көзінен мөлтілдете жас төгіп, маңдайынан, бетінен кезекпе-кезек сүйіп әрең дегенде мауқын басты. Шолжың сөйлейтін майда, нәзік үнімен:

— Шоқанжан, зайықтидың ғой, неге жүдеушің? — деп өкси сөйледі.

— Апеке келдім ғой, енді сіздерді зарықтырмаймын,— деп Шоқан біраз отырып Петербургтан ертіп келген жолдастарымен аулын таныстырды. Сонан кейін әке-шешесінен рұқсат алып, өзіне тігілген үйге барды. Шоқан өз үйіне келгенде үй сыртында күтіп отырған жұрт өре түрегеліп, әлгінде кезек тимегендері амандасты. Шоқанның қасына Петербургтан күтуші болып еріп шыққан татар жігіті анталаған қауымға:

— Төре жолдан қатты шаршап келді. Сіздер біраз іркіліңіздер, мен ол кісіні шешіндірем, киімін жаңалаймын. Менен хабарсыз үйге кірмеңіздер,— деп жариялады.

Келген қонақты реттеп түсіріп жүрген Жақып болатын. Ол біраздан кейін күтушісінің сөзін тыңдамай, Шоқан жатқан ақ үйге кіріп:

— Шоқан аға, сіз шешініп жайлансаңыз, сыртта Орымбай ақын бастаған өнерпаз жас қауым күтіп отыр. Олар амандық айтып, бүгін әнмен, күймен ойын-күлкі жасамақ,— деп өтініш айтты.

— Ол дұрыс болған, келтір,— деп Шоқан рұқсат етті.

Қолына домбырасын ұстай кірген Кермағының Орымбайы өлеңді нөсерлете жөнелді. Шоқанның шақыруымен Петербург қонақатры да ақ үйге келген-ді. Олар бұрын мына сияқты домбырамен құбылта өлең төккен ақын өнерін көрмеген, таңырқай, сүйсіне тыңдауда. Әсіресе қазақ халқының ақындық өнерін алыстан естіп, ауызша тыңдауға мүмкіндігі болмаған Файызхановқа жаңа бір әсем өнер алдынан атой берді. Ақын үйреншікті жаттама өлең емес, Шоқанның аман-есен әке аулына, ұлы ордасына оралғанын, сонау Қашғар сияқты шалғай ғаламды аралап көргенін әсем теңеулермен құбылта ағызды. Орымбай бірсыпыра құттықтау, шежірелеу өлеңдерін төгіп, тоқталып:

— Ендігі кезекті әншіге берелік. Мына жас әнші Төлеп-перген үнін естілік,— деді.

— Иә, ол дұрыс. Әнші үнін де естілік,— деп Шоқан бұрын таныспаған талдырмаш, сұңғақ бойлы, аққұба жігітке көз тастады. Аз бөгеліңкіреп қобызын сарната ән шырқады. Қобыз үнінің қоңыраулап бастап, әуелете шырқалып кететін

жеріне үнін қосқанда, бір ішектен шыққандай егіз әсем үн құбылады. Қазақ әнін көптен естімей сағынған Шоқан Төлеппергенге сүйсіне қарап:

— Құсайын мырза, сіздер қазақ, қырғыз әндері анайы, мәнерсіз деп ойлайтын сияқты едіңіздер. Қалай, ұнай ма? Мынау нағыз адамның жан-жүйесін балқытатын ән емес пе? — деп күлді.

— Шоқан мырза, мен ешқашан сіздің халықниынң өнерін суккан емеспін. Бұл бір ғажайып саз, тұла бойны тербәтә — деп шын сүйсінгенін айтты. Төлепперген әні аз тоқталып, Шоқан Орымбай ақыннан Төлеппергеннің жөнін сұрады.

— Шоқан сұлтан, бұл әншінің әкесін өзіңіз біліп те қаларсыз, атақты Тулақ қобызшы. Бұлар бірнеше атадан үзілмеген әші, күйші. Сырымбеттен қозы-көш жерде «Тораңғұл» деген көл бар. Тулақ қобызшылардың қонысы сонда. Ән мен күйдің қоныстаған шаңырағынан шыққан — деп Орымбай Төлеппергенді біраз таныстырып өтті.

Шоқан ертеңінде Айғаным ордасына барды. Айғаным шаңырағындағы Ханқожа төренің кешегі шұбырған елдің ішінде болмағаны — Шоқанның өзінің келуін тосқандық еді. Асыл ана, әже орнына келгенде Шоқан халық дәстүрін істеп, анадай жерден жаяулап келіп, есікті өзі ашып кірді. Ерекше жақсы көріп, сүйсіне құрмет тұтатын Ханқожа, Шоқанды құшағына алып құштарлана сүйді. Ана орнының үңірейіп тұрған мұңын да айтты. Шоқанды жолдастарымен қонақ етіп, Шыңғысты да шақыртып алып әже орнында жақсы мәжіліс жасады. Қобызының үнін, сыбызғысының сазын сағынған Шоқан басқа ешкімге домбыра тартқызбай, тек Ханқожа күйлерін тыңдады. «Қорқыт» күйін. «Балбырауын» күйін. Соймақтың «Сарыөзенін» тыңдап, қазақ елінің көкірегі мен көңілінде сыр мен жыр болып қалған әсем аңызға мейірленді. Әсіресе, Ханқожа күйлері Хұсайын Файызхановке ғажап ұнады. Хұсайын бір әредікте:

— Сіздің тұқымлар бек өнерлі заттан болған. Әрбір адамларыңызның өзіне хас өнер өзгешелігі бар. Мына сіздің эткәңіз сахарауи халық ішінде бек мәдениетлі икән,— деп тоқтады.

Осы топта отырған Сал ақсақал:

— Бұл тұқымға бәрі де қонған. Батыры да бар, өнерпазы да бар,— деп қарқылдай күлді. Осы бір сөзге жауап қайтарып Шыңғыс:

— Иә, біздің Сал ақсақал дұрыс айтады. Батырымыз да бар, тентегіміз де бар. Өнер Ханқожада. Азды-көпті бақ бізде. Ата орнын күңіrentпей жүріп жатырмыз,— деп күлді.

Шоқандар біраз дем алып тынықты. Петербургтан сахара сайранын сағынып келген Шоқан жолдастарымен салт ат мініп күндіз ылғи дала серуенінде болады. Бірақ, сапырылысып келіп кеткен елдің аясы үзілмей, көбінесе босатпады.

Шоқан сапырылған қымыз, сайраған ақын, әнші мәжілісінде отырып, петербургтық қонақтарына:

— Қонақ мырзалар, ертең ұйқыларыңыз ерте бұзылады. Ауыл көшеді. Жаңа жерге қонады. Үй тігісесіңдер,— деп күлді.

— Үйні тіккені қалай? Біз ни ішләйміз Шоқан Шыңғысович, бізге үйрәт.— Тағы да біраз отырып, үйдің шаңырағына, керегелеріне қарап.— Мына үйні қалай кутәрәләр? — деді Файызханов.

— Бәрін де ертең көресіңдер. Тек жігіттер, қыз-келіншектер көрсеткен жұмысқа дайын болыңдар! — деп Шоқан қонақтарының сұрағын дауалатты.

Шоқанның ұйқысы қануын күттіріп, Шыңғыс алдымен өзінің аулын көшірді. Өздері барып жайланғаннан кейін Шоқанға тігілген ақ үйді көшіретін адамдарды жіберді. Он қанат ақ үйдің ішіне ұсталған жібек кілем, қалы бауларды босатып, жылпың жігіттер, жинақы сылаң келіншек, қыздар ойнақы қимылдайды. Тізерлей шөгерілген атпалы атандарға үйдің туырлық, үзіктерін, түндігін қомдап, қызылды-жасылды боялған жүнмен шымдап оралған әдемі шилерді бүктеп шиыршықтап әкеліп артып, қыз-келіншектердің қолдары қолдарына жүкпайды. Көшпелі елдің жастарының мына қимылдарына петербургтықтар таңдана қарайды. Бір ғажап болғаны ақ үйдің сырлы есігін шешіп, алып алшайған керегенің кең ашылған керегенің кең ашылған аңғарынан салт атпен қолына бақан алған екі жігіт кіріп, шаңырақтың күлдіреуішінен тіреп екі жерден ерсілі-қарсылы тұра қалды. Осы сәтте дайын тұрған қыз-келіншектер уықтың бауларын сыпылдата шешіп, шаңырақтан ағытып алып жерге қатарлап жинай бастады. Бір-ақ сәтте тіреп тұрған уықтар топ-топ болып бумлды да, шаңырақ баяу төмендетіліп, жаяу тосып тұрған жігіттердің қолына берілді. Керегелер таңғыш, шандуынан шешіліп, олар да тарбиған қанаттарын жинап, жалпақ тақтайға ұсап ыңғайлана қалды. Осы бір үйді жыққан тамашасын көріп таңданып тұрған Файызханов:

— Шоқан Шыңғысович, мен ойлаған едім, нишік жинайлар деп мынау кибиткәні, алай исә бик шибәр жиялар — деп осыны отыра қалып қойын дәптеріне жаза бастады.

— Инді, аның тіккәнін дә курәбіз,— деп Файызханов қазақ үйінің жығу, тігу тетігін қадағалап білгісі келді.

Шоқандар өздеріне ерттеліп қойған аттарына мініп, жаңа жұртқа тартты. Ақ үйді артқан салтанатты көш осылармен қатарласа жүрді. Алдыңғы ақ бас сары атанға отырғызған Шоқан үйінің орындық, столдарының үстінен асыра жапқан түрлі түсті жібек кілемнің шашақтары жерге жете шұбатылады. Аनाйдан қарағанда әлде бір әсем дүние іріле сарайған түйенің мойнымен жылжып бара жатқан тәрізденеді. Алдыңғы нар бас атанның бұйдасын қолына алып, сүліктей қара жорғаның үстінде, күмістеген ер-тоқымның жүген-құйысқанын, үзеңгі-таралғысын жарқылдата толықси отырған аққұба келіншектің реңі күн көзінде бал-бұл жанады. Сол сұлудың ақ торғын желегінің шашағы желбірей үйрілгенде, бар әлем сұлулығы қара жорғаның томағадай сауырында дөңгелегендей болады.

Орда үйінен біраз жер оңашалай шөгерілген көш түйелерінен ақ үйдің сүйегі, жүгі түсіріліп, бағанағы жылпос қауым үй тігуге кірісті. Алдымен он қанат керегенің қоспасын біріне бірін қыюластыра таңғышпен шандып жіберіп, шаңырақты көтеруге кірісті. Бұл жолы кереге ішіне бағанағыдай атпен кірген жоқ. Екі жігіт жайған керегенің ортасынан екі жүк аяқ қойып, соған шығып шаңырақты ұзын қайың бақанға отырғызып алып, аспандата көтерді. Осы сәтте төрт жігіт белсене келіп, келіншектер қолдарынан берген уықты шаңыраққа ат үстінен шаншып, қыз-келіншектердің кереге басына байлауына тастап сыпылдатты. Уықтар ілезде қатарлана шаншылып, шаңырақ орныққан кезде келіншектер уықты өздері шаншып байлай бастады. Осы бір кейінгі үй тігу жайын Файызханов Тақырбастан қайталап сұрап жазды.

Жаңа жұртқа қонып, ауыл еру-жайға ауысқаннан кейін, Шоқанды жолдастарымен Шыңғыс өз ордасына шақырып:

— Шоқан-жан, әжеңнің, әжеңнің салдырған мешітін көрген де жоқсың. Ол кісі бізге үлкен мұра, өсиет қалдырды. Мына өзің сәлем беріп танысып отырған ақсүйек пайғамбар әулеті, әулеті Қожа. Осы кісі қазіргі имамымыз. Бүрсікүні құрман айты, сол мешітке барып намаз оқылады. Халықты мешітке жиналсын деп хабарладық. Сол айт күні әжең басына да, мешітіне де баруың керек. Халық сыйлауға қарсы болмассын, болмассын,— деп Шыңғыс сөзін ара-тұра қайталап дыбдырлата айтатын әдетімен Шоқанға көп көзінше өз хабарын айтты. Көптің көзінше баласына аталық әмірмен ана аруағын көлденең тарта айтқан Шыңғыстың сөзіне Шоқан құптағаннан басқа сөз айтқан жоқ.

Ауыл отырған жайлаудан Сырымбеттегі хан ордасы мешіт тұрған жер қозы-көштей ғана еді. Шыңғыстың тапсыруымен мешіт басындағы күзетші үйіне барлық жабдық жеткізіліп, ертеңгі айт дастарханына ерекше дайындықтар істелді. Имам Қожа, Шыңғыс, Зейнептер қонаға, шәк күні кешке, мешіт басында болды. Хан үйінің құрмалдыққа шалатын алты жасар құр өгізі де сол кеште мешіт күзетшісінің үйіне әкеліп байланған.

Айт намазына жиналған жұрттан кешікпе деп тапсырған Шыңғыс сөзі бойынша Шоқандар да ерте аттанып ордаға келді. Қара нөпір жиналған қалың жұрт, кірлеген жыртқы сәлдесін көкіте ораған соқыр сопылар да көбейіп кеткен. Имам хұтбасын аяқтап қалған екен, Шоқандар келіп шеткерірек тұрып тыңдасты. Мына үйи тыңдап тұрған қалың қауымнан бір пенде ұқпайтын араб тілінде сыдырта оқыған хұтбасын аяқтап имам Қожа мінбеден түсті. Сонан келіп имамдық істеп халықты екі рәкәғат намазға жықты.

Ел намаздан шығып мешіт айналасында, бұлақ басына қарай тарай берген мезгілде бажылдаған бір ащы зарлы дауыс естілді. Жолдастарымен қалың топтан шеттей тұрған Шоқандарға қарай басынан қан аққан, үсті-басы алба-жалба, қара сақалды бір адам келе бере етбетінен түсті. Осы сәтте «әкет ананы былай. Не қыл деп масқара болып жүр» деген Жақып даусы да шықты. Жақыптың жанындағы бір жылпос жігіт келе әлгі жығылып өкіріп жатқан адамды жұмалай бастап еді:

— Кет былай,— деп жігітке ақырып,— ананы тұрғызып алып кел,— деп Шоқан қасындағы күтуші жігітіне әмір етті. Барып қолынан сүйемелдеп, Шоқанның алдына жете бергенде әлгі қара сақалды адам, бетінен қан жосыған қалпында: «Алдияр, жас сұлтан» деп тізерлеп отыра кетті. Шоқан қасына таяп келіп:

— Көтер басыңды. Мына айт күні неге мұнша қанға боялып жүрсін? — деп жай салмақпен сұрады.

— Алдияр тақсыр, жас сұлтан, сіздің алдыңызды көріп өлсем арманым жоқ,— деп едім. Енді арманым жоқ.

— Мына үсті, басыңды қан жауып, қан жылап жүріп арманың жоғы қалай! Кімнен осынша қорлық көрдің, айт именбе,— деп еді, әлгі адам еңкілдеп тағы да жылап жіберді.

— Айтсам да өлем, тақсыр, айтпасам да өлем. Маған осы қорлықты көрсеткен сіздің бөтеніңіз емес...

— Әкем болса да айтшы, не істеді? — деп Шоқан қадала сұрады.

— Айтсам, ана Шепе батыр, жалғыз дөнен өгізім бар еді, соны құрбандыққа шалам деп даладан айдатып алып, айтқа шалып тастады. Артынан іле қуып келіп едім, «өзің де бір өгізге мінгесетін сегіз кісінің бірі боласың, сен құдайдың құлы емессің бе, Қожекем айтқан, саған да құрбан шалу парыз. Бізде жасы құрбанға шалуға толған семіз өгіз жоқ екен. Ортамыздан шаламыз,— деді. Мен бермеймін дедім. Өгізге таласып алып кетпек болып едім, өзімді көк-ала қойдай етіп сойды. Өгізді өз көзімше құрбанға шалды. Көпке топырақ шашам ба, күштіге амалым бар ма. Базарға апарып пұл етем бе деген жалғыз қарам еді, бар қуат қылғаным. Өзіңе осы арызымды айта келдім,— деп солқылдап жылап жіберді.

Шепеге әкесінің әмірі жүрмейтінін білетін Шоқан Шыңғысқа сабағат салмастан, қасына Жақыпты шақырып алып:

— Бар, ана Шепе атайдың үлкен баласын ертіп кел,— деді. Жақып барып Шепенің үлкен баласын ертіп келді. Оның жасы Шоқаннан үлкен болатын. Шоқан оған сәлем берді де:

— Менің сізді шақыртқаным, мына бір кедей кірме төлеңгіттің жалғыз өгізін ана атай айдатып алып құрбанға шалып тастапты. Өгізіне таласқан бұл сорлыны таяқтап көк ала қойдай етіп сойған. Мына сіздерше мұсылман қауымның ұлы күні мына сияқты үстемдік істеу бір емес, он есе күнә болатын шығар. Оны ана тұрған пайғамбар әулетінен сұрап біліңіздер. Мен сізге Уәлихан тұқымы төре атынан айтпаймын, анау Петербургтағы Азия департаментінің бөлім бастығы қызметім атынан айтам. Мына кісінің өгізінің орнына — ат миңгіз! Үстіндегі жыртылған киімін бүтінде, шапан кигіз! Сақалынан қорық! — деп әмір ете айтты. Шоқанның кейінгі айтқан сөздері аса зілді екенін ұққан төре баласы:

— Хұп, ақ патша офицері. Қазір орындалады. Енді бұл кісі сіздің алдыңызға жылап келмейді,— деп Петербургтан келген азаматтардың көзінше Шоқанды патша чиновнигі ретімен сыйлап, әміріне бас иді.

— Ал, тұр, мына кісімен еріп бар. Разы етеді. Егер айтқан уәдесін орындамаса, өзіме кел, именбе! — деп Шоқан мәліпп отырған адамға қайрат бере орнынан тұрғызды. Ішінен: «Мінікі мешіт пен пайғамбар әулетінің қазақ даласына әкеліп орнатқан әділеттігі мен діні, иманы,— деп налыды.

Мешіт басындағы құрбандық тамақтарына Шоқан қараған жоқ. Жолдастарын ертіп, жайлаудағы аулына келді. Шо-

қанның бағанағы тапсырмасын алған Шепенің баласы, әкесіне соқпастан өгіз иесін ертіп барып ат миңгізіп, шапан кигізіп разылығын алды. Шоқанның әміріне Шепе тұқымының бас игені сол атырапқа ілезде-ақ тарап: «Ойбай, Шоқан төреге патша үлкен шен беріпті. Және оның айтқанын патшаның өзінен басқа кісі бұза алмайтын көрінеді! Өзге былай тұрсын, анау аға сұлтан Шыңғысқызыды кісі құрлы көрмейтін Шепенің өзіне әмірін жүргізіпті» десіп, неше түрлі алып-қашты қауесет таратып жатты.

Баласына Шоқанның әмір беріп, өгіз иесіне ат бергізіп, шапан жапқызғанын естіп, Шепе жатып долданды. Шыңғысқа кісі жібермек болып еді:

— Әке, сіз ағалығыңызды Шыңғыс ағаға істегенмен. Шоқанға ол кісінің әмірі жүрмейді. Өйткені Шоқан балаңыз маған әмір айтқанда, Петербург патшасының атынан айтты. Патша Шоқанға үлкен ерік берген көрінеді. Және ана мұсылман еліне барып қайтқандықтан, шарифат жолын да бізден көрі көбірек білетін сияқты. Ақы иесінің руқсатынсыз біреудің малын құрбандыққа шалу он есе ауыр күнә,— деді. Сіздің құдай жолына шалған құрбандығыңыз қабыл болсын деп ақы иесінің разылығын алдым,— деп баласы Шепені әрең дегенде тоқтатты.

Шоқан үйінің маңы арыз айта келген адамнан мүлде босамайтын болды. Біреу байдан, жуаннан көрген зорлығын айтады. Біреу адал ақысына қолы жетпеген кемшілігін айтады. Біреу қонысынан айрылып, көрген жапасын айтады. Біреулер патша чиновниктерінің елге шыққандарынан көрген хиянат, жеген таяғын айтады. Ең аяғы шаңырақ басы түтіннен алатын шығынның әделетсіз бөлінетінін, атқамінерлердің зұлымдығын арыздайды.

Шоқанның оқу бітіріп, Батыс-Сибирь өлкесінің мекемесіне қызметке орналасқаннан бергі қолға алып танысқаны қазақ-қырғыз елдерінің ішкі тәртібі жайында болатын. Сол тәртіптің жайын нақтылы бір жобаға келтіру мақсатымен анау Гасфортпен бірге Жетісу өлкесіне барғанда да, Ыстықкөл қырғыздарына барғанда да осы жайдан естіген, білгендерін жинақтап көп көңіл бөлетін.

Әсіресе, Россия қол астына қарамай тұрғандағы қазақ халқының атақты билерінің, хандарының билік тобаларымен де танысып көп сұрастырған. Өзінің әкесі аға сұлтан Шыңғыс Уәлихановтың ел ішіндегі айтыс-тартысқа қолданатын жобасын да сұрап, қадағалап талдап отыратын. Нағашы ағасы Мұса Шорманқовтан да ертедегі халық билерінің билік жобасын сұрап жазып алған еді. Осылардың бәрін қарастырып

келгенде қорытары — әлі тәртіпке қойылған дәлді жоба жоқ. Кейбір жағдайда қазақ халқының көне билік жолын қолданса, кей жерде жаңадан кіре бастаған, қожа, молдалар таратып жүрген шарият жолы қолданылады. Онымен қатар патша үкіметі тарапынан жүргізілетін әкімдік жолы тағы бар. Осы сияқты сан сипатты ел билеу, дау-шар шешу жолы, үнемі күшті, беделді жандардың қол-шоқпары, қалай бұрам десе, солай қисайта салады. Осы бір түйінді таратып бір ізге түсірер жол табар ма? Мына әделетсіз, жолсыздықтың сойқанынан момын қауым серпілер ме, осыны ойлады.

Шоқан ана Петербургтан елге келгенде, дем алыс етіп, әлсіреген саулығын түзетпек еді. Сағынған даласына сайрандамақ еді. Ешкімге әкімшілік жүргізіп, ел арызын тексермек емес еді. Амаал жоқ, жылау-қор елдің тілегіне құлақ аспауға тағы болмайды. Сондықтан ол осы бір тәртіпке келтіруді өте керек етіп отырған жағдайды қағазға түсірді. Батыс-Сибирь өлкесінің қазақ-қырғыз елдерінің ішкі тәртібін басқарып отыратын бөліміне өзінің ойын толық етіп жазып жіберді. Әсіресе, қырға шыққан әкімдердің тәртіпсіздік істейтінін, заңсыз үкім жүргізіп, патшалық Россия заң-заңының бұрмаланатынын көп дәлелдермен келтіріп жазды. Сонымен қатар, жоғарыда айтылған үш тармақ жобаның жайсыз екенін, бір дұрыс жоба алынып, тыянақты жол салыну керектігін ұсынды.

Ана Петербургтан еріп келген бай баласы бірер айда-ақ саулығы түзеліп, құлындай ойнады. Шоқанға арнап шағын қара сабаға жекелеп ашытып, құты қара торсыққа құйылып қоятын қымыздан бірге ішті. Күнде таңертең қазының уілдірігін салып, бір жігітті салт атқа миңгізіп, құты торсықты қанжығасына байлап шайқалтып түсірген қымыздан құныға ішкен жас жігіт ілезде семіріп, сауығып кетті. Ол Шоқанға, оның ата-анасына алғысын айта, әкесіне хат жазып, алдырған асыл сыйлықтарын беріп қайтатын болды.

Файызханов та өзінің ерекше ізденген мақсаттарының көп жағдайларын тауып, ауыз әдебиеті, халық өнері дегеннен құшағы толғанша алып, ол да Петербургқа қайтты.

Шоқан әлі де болса саулығына сене алмай, қысқа шейін аулында болуға шешті.

Әкесінің надан елдің ықпалына түсіп, мынау негізсіз дін жолына берілген жайы қатты күйзелтті. Осындай бір күйзеліс кезінде Шоқан өзінің аса сүйікті көретін досы Аполлон Николаевич Майковке хат жазды.

«Аса сүйікті көретін Аполлон Николаевич, мен сізге әлдеқашан хат жазбақ едім. Алдымен сіздің үй-ішіңізге бас иіп құрмет егемін. Сонау бір танысқан күннен бастап ерекше

сүйкімділік көрсеткендеріңіз өмірі естен кетер емес. Кеш те болса осы хатты жазып отырмын. Әсіресе, сіздер арқылы танысқан Петербургтық жолдастар қандай асыл жандар еді. Мен қазір өзімнің туған елімнің, дос, ағайын туыстың ортасындамын. Бірақ, олармен өткізген осы бір күндерімді, қонысы бөлек, туысы басқа асыл жандармен достасып өткізген сағаттарыма теңемеймін. Өз туған-тұқымдасыммен ұғыныса алмай-ақ қоятын түрім бар. Менің әке-шеше, туыстарым есті де, білімді де жандар. Бірақ, туған-өскен ортасы мынау анайы өмірден қорек алған қазақ ортасы. Олар сонау-сонау ата тегінен тұқым қуалаған орынсыз өз шамасынан тысқары кісілік арқалап жүретін тоң мойын қара сенім шырмауындағы жандар. Әсіресе, Орта Азияның қанат жайған фанатик мұсылмандық, анау атам заманнан бойына сіңген шамандық, дін қара түнегімен ұштасуда. Осы бір түйін сонау ата салтын қуған тоңмойын көнімсіздіктің бір тірегі. Менің жарлы-жақыбайға жәрдем көрсетем, еңбегін қанамаңдар, о да адам баласы» деп «құл-құтан» атанатын қауымға ара түскенім өз үй-ішіме де ұнамайтын болды. Осындай ұғыныспаған қауым ортасында жалғызсырайсың. Пікірлес достарды сағынасың. Менің өз әке-шешемнің маған деген бір үлкен наразылығы — мені үйлендірмек болды. Оған мен ырық бермедім. Әрине, мен өз ұлтымнан әйел алуға қарсы емеспін, ол кісілердің ойынша мен ақсүйек — хан тұқымымын ғой. Қалайда, мен ақсүйек тұқымына үйленуім керек. Ол кісілердің өздерінше құдаласып маған әпермек қыздары, мына Орынбор даласындағы бір сұлтанның қызы екен. Ал, ол қызбен менің тетелес інім танысып көңіл қосқан жайы бар екен. Оны екеуінің жазысқан хаттарынан көріп білдім. Оған мен қалай үйленбекпін. Содан бас тартқанымға әке-шешем қатты өкпелеп көргісіз болып алды. «Оқуға бердік, тәрбиелеп өсірдік, еңбегіміз далаға кеткен екен. Бұл орыс болып бұзылып кеткен. Бізге елдігі жоқ» деп мүлде түңіліп алды. Шешем «емшегін көкке сауам, сол қызды алмасаң ақ сүтімді кешпеймін» деп өлердегі сөзін айтты. Қайтейін, қыз сырын біле отыра, өз арым көтермейтін орайсыз жайға бара алмадым. Әрине, менің бұл қылығым біздің мына қазақ ішінде мейлінше дінсіздік. Соның бәріне шыдап жүріп жатырмын. Қалай, біздің достар, Достоевскийлер жақсы жайда ма? Олардан көптен хат алғаным жоқ. Оған мен өзім кінәлімін. Өйткені, салақсып хат жазу арасын ұзатып алдым. Менің Сибирь өлкесінің үкімет басшыларымен қандай жайда екенімді Федор Михайлович жақсы біледі. Мен ол кісіге бір жағдайда жазғанымын. Сибирь өлкесінің чиновниктері, біздің халқымызды жан деп санамайды. Бұра-

тана бір нәрсе деп бағалайды. Оған қайдан шыдарсын. Аполлон Николаевич, менің хал-жайым осындай. Менің еңбектерімнен Петербург баспа орындарында басылары бар ма, қарастырсаңыз, мен сізге үлкен алғыс айтар едім. Менің қазақ ертегілерінен, шаман дінінің жайынан жазғандарымды «Отечественных записок» баспасы қабылдас па екен. Мен сізді өзімсініп, көп міндет тапсыра, бар сырымды ақтара жазып отырмын. Асыра көп айтып мезі етсем кешірім етерсіз. Сіздің үйдің адамдарына, әсіресе менің кішкене досыма сәлем айтыңыз. Сізді ерекше құрмет тұтушы Уәлиханов»¹.

«Менің адресім — Батыс-Сибирь, Петропавел қаласы, арқылы Көкшетау станциясы».

Шоқан осы бір хатты Петербургтық ақын досына ашына жазған. Бұл хатта Шоқанның халық қасіретіне уланған сыры айқын суреттелген. Шоқан осындай өз ауылы, өз үй-ішімен ұғыныса алмай жүрген шағында Батыс-Сибирь өлкесінен бір хат келді. Ол хатта:

«Құрметті Шоқан Шыңғысович, сіздің мына қазақ даласының ішкі тәртібі жайлы ұсынысыңызды алғанбыз. Сол ұсынысты қарастырып, көшпелі дала халқының әкімшілік тәртібі, заң-закон билік жобасы жөнінде ойласуды, соның жобасын жазуды ұйғарып отырмыз. Соған қазақ елінің бұрынғы билерінің билік жобасы жөнінде кеңесші ретінде сізді шақырамыз, мүмкін болса Омбыға келіңіз» деп жазыпты. Мекеме қатынасымен қатар Карл Казимирович те Шоқанның Омбыға келуін, мына келелі істе кеңесші болуын қалап хат жазыпты. Шоқан осы хатты алысымен кешікпей Омбыға жүріп кетті...

25 май, 1967 жыл.

¹ Майковке жазған осы хатты Шоқанның 1958 жылы басымп шыққан таңдамалы шығармаларынан алдым. Бұл жинақты шығарған Қазақ ССР Ғылым Академиясы. Редакциясын жасаған академик А. Х. Марғұлан. Хат жинақтың 566 бетінде басылған. Аз қысқартып, маңызды жерін қазақшаладым. С. Б.

МАЗМУНЫ

БІРІНШІ БӨЛІМ

Бала Шоқан	3
----------------------	---

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Ғалым Шоқан	91
Жетісу сапары	91
Ыстықкөл сапары	120
Қашғария сапары	147
Петербург сапары	167
Петербургтен ауылға	180

Сапарғали Бегалин
ШОҚАН АСУЛАРЫ. «ЖАЗУШЫ» — 1971.
192 бет. 43000 дана. 51 т.

Сапарғали Бегалин

ЮНЫЙ ЧОКАН

(на казахском языке)

«Жазушы», Алма-Ата — 1971

Редактор Н. Казымбеков.
Художник Н. Яровая.
Худ. редактор А. Таменов.
Тех. редактор К. Зауренбайұлы.
Корректор К. Утегенова.

Сдано в набор 3/XI—70 г. Изд. № 410.
Подписано к печати 19/I 71. УГ01515
Бумага тип. № 1. 84×108¹/₃₂—6 п. л.—10,08
усл. п. л. (Уч.-изд.—11,6 л.) Тираж 45 000 экз.
Цена 51 коп.

Заказ № 1570. Полиграфкомбинат Главполиграфпрома Госкомитета Совета Министров КазССР по печати, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.